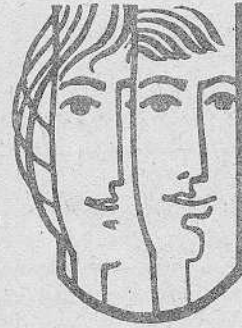

ЁШ ГВАРДИЯ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ
ОРГАНИ

[62]

Февраль

Ойлик
адабий —
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОХИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баҳодир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖЎРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарҳод МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Уриё ЭДЕМОВА,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ

Тошкент

«Ёш гвардия» нашриёти

МУНДАРИЖА

НАСР

	РАЖАББОЙ РАУПОВ. Она сўз. Қисса.	11
--	--	----

НАЗМ

	ГУЛЧЕХРА ЖУРАЕВА	3
	АБДУВАЛИ ҚУТБИДДИНОВ	10

ҚАЛДИРҒОЧ

	УРИНБОЙ УСМОҒОНОВ. Афсонага ишонадиган йигит. Ҳикоя	6
	АЗИЗ САИДОВ. Шеърлар	33

ПУБЛИЦИСТИКА

	АШУРАЛИ АҲМЕДОВ. Машиналғиз аъло, аммо... УРОЗБОЙ АБДУРАҲМОҒОНОВ. Чангалзор «пайғам- бари»нинг ҳалокати	34 44
--	---	----------

ЖАҲОН АДАБИЕТИДАН

	ФРАНЦ КАФКА. Жазо колониясида. Ҳикоя	56
---	--	----

ЕТТИ ИҚЛИМДАН МЕҲМОНЛАР

	ОРИФ ФАРМОҒОНОВ. У Тошкентда ўқиди	66
--	--	----

МУМТОЗ АДАБИЕТДАН САБОҚЛАР

	НАЖМИДДИН КОМИЛОВ. Ишқни оловлантирган сув	68
	ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛОВ. «Эл нетиб топгай мениким...»	71

АДАБИЙ ТАНҚИД

	МУСУРМОН НОМОЗОВ. Танқиднинг аллон туғи	73
	ЗАМИРА ЭШОНОВА. Илдизи нақд юракда.	75

МУҲАББАТНОМА

	МИРТЕМИР. Сурат. Лирик қисса	40
	ЮНУС ҲАМРО. Ишқ найлади	77

ЕЛПИҒИЧ

	КАРИМ ДЕВОНА. Профессор	78
	УСМОН ТЕМУР. Изланиш	79
	БАҲРОМ ҒОЙИБ. Насиҳат	79

ТОМОШАБОҒ. 80

«Ёшлик» («Молодость») ежесечасный литературно-художественный общественно-политический журнал На узбекском языке Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и Союза писателей Узбекской ССР Рассом: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ Техник редактор: М. АҲМЕДОВ Корректор: Н. ТОЖИЕВА

Адресимиз:

700113, Тошкент, Қатортол кўчаси, 60-уй

Телефонлар:

Бош редактор — 78-94-05
Бош редактор ўринбосари — 78-92-03
Масъул секретарь — 78-97-07
Проза бўлими — 78-97-58
Поэзия бўлими — 78-77-16

Публицистика, адабий танқид ва санъат бўлими — 78-17-47

Редакция ҳажми 12 босма листдан ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди. Бир босма листгача бўлган асарлар авторларига қайтарилмайди. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарлар қўлёзмасинигина қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан олинди», деб изоҳланиши шарт.

Босмаҳонага 26.12.86 й. да туширилди. Босишга 26.01.87 й. да руҳсат берилди. Р — 13651. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆

Қоғоз ҳажми 5,25 лист. Шартли босма листи 8,82. Нашриёт ҳисоб листи 12,6. Тиражи 321642 нусха. Буюртма № 5380.

Баҳоси 50 тийин.

Узбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти. Узбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси.

Тошкент, «Ёшлик», № 2, 1987. «Ёш гвардия» нашриёти.

Янги кино

«Коммунист» кинофильмини
бешинчи марта кўрганим
муносабати билан ёзилган шеър

Экранда жонланди яна «Коммунист»,
Загора бўрони урар юзимга.
Губанов бошлайди мени изма-из,
Майдонга чиқмаган ўзим-ўзимдан.

Тикланиш йўллари, очлик йиллари,
Бир бурда нон қаҳат ур-йиқит онлар...
Орқага судрайди душман қўллари,
Ёнғинга қўшилиб ёнганда тонглар.

Қабоҳат тошлари тегса ҳам бошга
Қайиндек қаддини букмади аммо.
Йўк, йўк, кўролмайсан чўмилмай ёшга,
Бу инсон тақдири!
Бу эмас кино...

Мен уни кўраман қайта ва қайта;
Тўфонлар чангидан хира ленталар
Ҳар гал бир хислатни қулоққа айтар,
Бир кўриқ очмоққа қалбга интилар.

Илк бор кўрганимда титради сезгим,
Анюта дардида йиғладим бирга.
Калтаклар зарбидан ўлмаган севги!
Расида бўлганда тушундим сирга.

Кичик одамларга улуғ эътибор —
Фидолик туйғусин уйғотди менда,
Ҳар мўъжаз юракда улкан Ватан бор —
Деган тушунчани қўзғатди менда.

Меҳнатни эгарлар метин матонат, —
Бу ҳисни англадим кўргач уч бора,
Тер тўкмоқ санъати бу ҳам маҳорат.
Омадлар сен томон чопар тобора.

Яна бир томоша қилганда уни,
Коммунист қалб билан тингладим сабоқ
Таҳрирдан ўтказиб умрим мазмунин
Кам-кўстим кўрсатди Губанов ўртоқ:

Дарахтнинг бўшини қурт ейди мудом,
Беғубор олмага талпинар айик,
Ҳалолнинг устидан ўтмасин ҳаром,
Шохингни синдириб этмасин майиб.

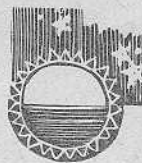
Инқилоб байрами арафасида
Намойиш айлади ойнаи жаҳон.
Ўтириб тарихнинг арғумоғига
Коммунист йўл олди келажак томон.

У борар, шинелдан тиканни олиб,
Филдирак остида нолиб ғирчиллар,
Қизил билетини чўнтакка солиб
Кўзларга қум сочган хиёнатчилар.

Мен эсам ул қутлуғ йўлни унутган
Елвизак турқлардан этарман ҳазар.
Санамай саккиз деб ҳисоб юритган
Нодондан, замонам, асра, алҳазар!

Гуручнинг сувидан сув ичган курмак
Тишларни синдириб тегаркан ғашга,
Анвойи гулларга чирмашган печак
Фов бўлиб тушаркан яйраб яшашга,

Токи йўқолгунча ҳаётдан иллат
Экрандан тушмагин «Коммунист» бобо.
Йиллар авлодларга берса ҳам навбат
Ҳамиша биз учун сен «Янги кино»...

Бизга қолгани

(Беҳазил ҳазил)

Хайрият, ўғил-қизлар
Етишдилар вояга,
Энди ўтмас дўқ сўзлар,
Зормаслар ҳимояга.
Ота-она қўлидан
Тушиб қолди бор юмуш.
Болалар оқил, аммо,
Ўзлари бироз хомуш.
Она кўйлагин илиб
Бекинар хонасига,
Ойқиз ясаниб чопар
Сирдош дугонасига.
Кўзгу олди доим банд,
Ярақлар садаф тишлар.
Бир кунда икки маҳал
Ўғиллар юз қиртишлар,
Кўтаришар «штанга»ни
Битта оёқда туриб,
Эшик кесақисига
Юрадилар бош уриб.
Безовталиқ ўртайди
Жирингласа телефон.
Кўзни шамғалат қилиб
Аста бўлишар «қуён».
Барча имкон, имтиёз
Албатта энг каттага,
Отасининг туфлисин
Чиқарар «обкатка»дан.
Хуллас, униб ўсгунча
Асрадик кўз, қароқда.
Дедилар:
Оҳ, бу ҳаёт
Мазза экан қаймоқдай!

Таомнинг сархили ҳам,
 Либоснинг хил-хили ҳам,
 Иссиққина хоналар,
 Анвойи гулхоналар,
 Барчаси — фарзандларга,
 Бари — арзандаларга.
 Минг шукрим,
 Бизларга
 Қолдиришди ғунчалар,
 Сочда мош-гуруч билан
 Манглайда уграчалар...

Муҳаббат

Умидни ғижимлаб отманг, йигитлар,
 Қалбингиз розини қизлар этса рад.
 Севгига суянинг юксак тоғ қадар,
 Чунки раддияда яширин ҳикмат.

Ишқ — ғунча, шудрингдек ўткинчи ҳавас,
 Ғурурни кўзгудай тутинг, жон қизлар.
 Мусаффо юзига кеткизмасин дарз
 Юракдан чиқмаган самовий сўзлар.

Йигитлар, аҳдда бўлса қатъият,
 Тақдир йўлатмайди бир вафосизга.
 Қизларни енгади мардона журъат,
 Сўнгра юрагини топширар Сизга.

Қизлар, адашмангиз юлдуз танлашда
 Бахт куши кўнади умрда бир бор.
 Йигитлар толмасдир сизни синашда,
 Асл ғунчаларга бўлиб харидор.

Чин севги дарахти яшнар бардошдан,
 Шохига османгиз умидингизни.
 Муҳаббат савдоси тушсину бошга
 Олов ҳалқасига ўрасин сизни.

Сен келгунча...

Юрагимга қил ҳам сиғмас,
 Йиғолмасман эсимни.
 Дардларим ҳам тилга сизмас,
 Соғиниб кетдим сени...
 Хаёлларим қайга бориб
 Қайлардадир адашди.
 Хавотирлар дилни ёриб
 Девона деб аташди.

Майли эди ақлим тоқат
 Қафасига яширсам.
 Девонавор ишқда фақат
 Юрак билан яшасам,
 Кетар эдим сенинг билан
 Охири дунёгача.
 Кечар эдим сенинг билан
 Тоғу тош дарёгача.
 На иложки, ҳакам тақдир
 Беками кўст бахт бермас.
 Бу оламга келасан бир
 Яйраб яша, кул, демас.
 Тунлар аро бедорликни
 Қолдириб кетдинг менга.
 Кунлар аро беморликни
 Қолдириб кетдинг менга.
 Дийдор кутиб санарман кун
 Қайлардасан, бер дарак.
 Сен келгунча ҳолим забун,
 «Бир бало бўлсам керак».

Лайлак қор

Қор ёғар лўппи-лўппи,
 Ҳар бири — ироқ дўппи.
 Дўппи бўлмайин қолсин,
 Сочимни ювиб ўтди.

Қор ёғар — ёғар ёғду,
 Оппоқ парашютлар — у.
 Парашютга осилиб
 Дилга кўнар оқ туйғу.

Қор ёғару қор ёғар,
 Бошим узра зар ёғар.
 Қорхат сизга етсин деб
 Юрагимдан зор ёғар.

у бошқа чўққилардан ажралиб тоғдан наридаги ялангликда бир ўзи шумшайиб туради. Яқинига йўлагани одамнинг юраги бетламайди...»

Бу афсонани кейинчалик, бошқалардан ҳам эшитди. Масалан, отаси Етимчўққи ҳақида бошқачароқ айтарди: «Қадим-қадимда юртимизга ёвуз душман ҳужум қилибди. Шунчалар ёвуз эканки, ўзи босиб олган жойдаги аҳолини аёвсиз қирғин қилар, ҳатто бешикдаги чақалоқларгача нобуд қиларкан. «Болаларни олисроқ жойга яширамиз. Мабодо биз ўлиб кетсак ҳам авлодимиз яшаб қолсин», дебди шаҳримизнинг оқсоқоли. Шундай қилишибди ҳам. Болаларни тоғ оралиғидаги кўздан йироқ водийга элтишибди. Ботирликда донг таратган бир йигитни пойлоқчиликка тайинлашибди-да, ўзлари шаҳар ҳимоясига отланишибди. Чунонам беаёв жанг бўлибдики, қон дегани дарё бўлиб оқибди. Пойлоқчи баҳодир ҳамшаҳарларига ёрдамга ошиқармиш-у, лекин мўлтираб ўтирган болаларни йўлаб йўлдан қайтармиш. «Ҳатто аёллар яроқ олиб урушса-ю, мен бемалол томоша қилиб ўтирсам», дермиш у ўзига ўзи. Тўсатдан водийда аччиқ тутун кеза бошлабди. Кўнгли гулгулага тўлган йигит энг баланд чўққига чиқиб қарабди. Узининг ўтда ёнаётган шаҳрини, тутун орасидан тоғ томон келаётган лашкарларни кўрибди. У сотқинлик юз берганини пайқабди. Отлиқлар олдида келаётган бетлари моматалоқ кишини танибди. Ҳамшаҳарлари орасидан чиққан элфурўшдан нафратланиб кетибди. Дастлаб у сотқиннинг кўксини нишонга олибди. Кейин душманларни қийрата бошлабди. Уқи тамом бўлгач, тош ирғитишга тушибди. Ногоҳ душман аскарларидан бир тўдаси водийга йўл солганини кўриб, ўша томонга шошилибди. Болалар баҳодирнинг ордидан чопишибди. Душман тобора яқинлашиб келавергач, баҳодир нима қиларини билмай гарангсибди. Отишга ўқи йўқ, бир ўзига шунча душман. У қўрқиб кетган болаларга алам билан тикилибди. Сўнг кўкка қўл чўзиб: «О, фалак, ўзинг қўлла, мен болаларимнинг ҳаммасини бағримга сиғдирай, улар душман қўлида қийналмасин! Майли, мени тошга айлант!» дея нола қилибди. Шунда у тоққа айланиб қолибди. Тоғдан учган ёнартошлар душман аскарларига тегиб йиқита бошлабди. Битта-яримта душман аскари зўрға қочиб қутулибди, холос...»

— Шундай бўлган, ўғлим! Ё сен ишонмайсанми? Уз отаннинг гапига ҳам-а?!

Толмас сесканди. Юраги ҳаприқиб кетди. Урндан қўзғалмоқчи бўлганда танаси қақшаб оғриди. Чўккалаб ўтирди. Тўрт-беш қадам нарида отаси турарди. Оппоқ кийими ўзига ярашган. Қизиқ, нега унинг оёқлари қорга ботмаяпти?

— Сен бу тоғларга қулоқ сол, ўғлим! Уларни тинглай олсанг, кўп сирларни биласан. Булар тоғлар эмас, одамлар. Ҳар бирининг дарди бор. Фақат сен уларни тингла; тингла...

Толмас сўзламоқчи бўларди-ю, оғзини очолмасди. Урндан туриб, дадасининг бўйнидан кунгиси, эркалангиси келарди, бироқ вужуди ўзига бўйсунмасди.

— Сен бундай ётаверма, ўғлим. Тақдирга тан бериш ҳамманинг қўлидан келади. Лекин ўлимни енгил-чи...

«Сиз, сиз ўзингиз нега енга олмадингиз? Қирқ ёшга ҳам етмай кетдингиз-ку!» Толмаснинг томоғига бир нима тикилиб қолгандай бўлди.

— Йўқ, ўғлим. Мен ўлимни енгил яшаганман. Ҳозир ҳам тирикман. Сен эса бундай ётаверма, сени Етимчўққи кутяпти, баҳодир йигит кутяпти, мен кутяпман...

У бақрайганича қолди — отаси қандай пайдо бўлган бўлса, шундай кўздан ғойиб бўлди. Икки кун олдин ҳам шундай бўлган. Ушанда у ухлаб ётувди, чамаси. Ногоҳ

кимдир пешонасини силагандай бўлди. Чўчиб кўзини очдию ой ёруғи тушиб турган девордаги суратга кўзи тушди. «Қайдан келиб қолди бу? Дадамга ўхшайдимми? Мунча катта... Туш кўряпманми ё? Ие, қимирляпти-ку!» Толмаснинг юраги орқага тортиб кетди. «Қўрқма, йигит киши ҳам қўрқадими ўғлим, — дея сурат тилга кирди, — сендан хафаман, мендан ҳеч хабар олмайсан?» Шундай деб отаси деворга сингиб кетдими, шифтдаги ёриқларга кирдими, сезмай қолди. Сакраб ўрндан турди-да, деворни пайпаслади. Бармоқлари совуқ ганча тегди. Шошилиб дераза ёнига борди. Ҳовли жимжит, майин шабадада титраётган олма барглари ой нурида ўйнаб ётарди. Толмаснинг уйқуси қочиб кетди...

«Баданим зирқираяпти. Ҳозир музлаб қоламан. Лаънати қор ва муз исканжасидан тезроқ чиқиш керак. Чиқишим керак... қандай қилиб бўлса ҳам. Йўқса, Етимчўққига етмай нобуд бўламан». Толмас эмаклай бошлади. Чап оёғида санчиқ туриб ҳалқумига бир нима тикилаётгандай бўлаверди. Тишини-тишига қўйиб судралаверди. Нафаси қайтганда чўккалаб олиб очкўзлик билан ҳавони симиради. Шу афғозда қанча эмаклаганини билмайди. Музлаб ётган бармоқлари энди ҳеч нарсани сезмай қолди. Шундай бўлса ҳам, бор кучини тўплаб олдинга силжиди. Туйқусдан ўткир ёруғлик кўзларини қамаштириб юборди. У қорнинг ваҳимасидан қутулганди. ҚУТУЛГАНДИ! Лекин энди бир қарич эмаклаганга ҳам мажоли йўқ ҳисоб. Гўё фақат танасининг ўзи қолгану бор куч-қуввати жисмидан сирғалиб чиқиб, қорга сингиб кетгандай. «Ҳозир жоним чиқиб кетади. Аблах, одамхўр дара!.. Наҳотки, бу ерларда бирон тирик жон бўлмаса?»

...Кўзини очганида дарани зулмат қоплаган эди. Уни ваҳима босди, бор кучи билан ёқасини икки томонга тортилади. Музлаб, бир-бирига ёпишиб қолган ёқалар ажралмасди. Қўллари мадорсизланди қолди. Узининг бу қадар ожизлигидан ўкиниб кетди. Чап қўли билан ёқасининг бир томонини ушлаб турди-да, ўткир тишлари билан иккинчи тарафини тортиди. Ёқалар шәртиллаб ажралди. Кўкраги ҳавога тўлди.

Икки қулочча кўтарилди-ю, яна ҳолсизланиб қолди. Хира ой ёруғида, баландда худди масхаралаётгандай дўниб турган қояларга кўзи тушди. «Наҳотки, бирон қимирлаган жон бўлмаса?». Атрофга жовдираб ўшшайиб турган қоялардан бошқа нарсани кўрмади. Толмаснинг нигоҳи пастликда оқариб ётган қорликка тушди. «Кел, куйи туш. Қузгунларга ем бўлгунча, менинг бағримга кириб ёт. Бағрим ўтдек, кел, ўйланма, ўйланма!..» У ҳушидан кетди.

Қулоқни қоматга келтиргудек кучли шақир-шуқурдан сесканди ўзига келди. Шундай, уч-тўрт қадам чапроқдан-ки катта тош уюми бир-бирига урилиб дарага томон кўчиб борарди. «Одам! ОДАМ БОР!» Толмаснинг ҳайқиргиси, қувончини оламга ёйгиси келди. «Ҳой, увиллаган шамол, ҳой сўппайган қоя, эшитиб қўйинглар, бу ерда одам бор, одам!»

Шовқин тўсатдан тиниб қолди. Бирон шарпани илғаш умидида йигитнинг вужуди қулоққа айланди. Тош ирғитган одамни кўрарман, дея атрофга жовдиради. Лекин ҳеч қандай шарпа кўзига чалинмади. Наҳотки, алаҳсираётган бўлса? Йўғ-э, шундай ёнгинасидан тошлар учиб ўтмадими ҳозир? Шу лаҳза ўздан қўл узатса етгудек баландликда нимадир қимирлади. Ана, у пастга қараб суриляпти. Тезлашди. Толмас уни ушлаб қолмоқчи бўлиб қўл чўзди. Уқдек учиб келаётган нарса бармоқларининг орқасига келиб урилди-да, куйи отилди.

«Тош!» Юрагига муз парчаси ёпишди. Тош уриб ўтган қўлини оғзига олиб келди. Гоҳ ялаб, гоҳ сўра кетди.

«Тош кўчган!» Миясида шу совуқ ўй ғамирладию оғриқ эсидан чиқди. Мана, у ҳаёт учун курашяпти! Улиш ҳамманинг қўлидан келади. Лекин ўлимни енгил-чи...» Толмаснинг билакларига қувват ёғилди. Юқори томонга тўхтамасдан икки қулочча эмаклади. Энди нафас ростламоқчи бўлувди ҳамки, нарироқда қорайиб турган дарахтни кўриб қолди. Унга етиб олиб, танасига суянган кўйи бир неча лаҳза дам олди. Телароқдаги иккинчи арчани мўлжаллаб ўрмалай кетди...

Чағир тошлар... Шу тошлар устида тойиб кетмаса эди. Толмас чуқурда, жуда чуқурда қолиб кетган дарага қайрилиб қарашга ҳайиқар, гўёки ўгирилиши билан яна Ажалдара домига тортадигандай бўларди. Энди қутулай деганда... Яна қайта қирга тирмашиб чиқишга кучи етармикан? Ҳозир чиқиш учун камида қирқ-эллик марта нафас ростлагандир. Хайрият, арчалар бор экан.

Кўзига чағир тошларнинг ҳар бири хиёнаткордек кўринарди. Толмас ҳар бир тошни пайпаслаб кўриб, қимирламаслигига ишонгачгина унга таяниб юқорига эмакларди. Яна ярим қулочча судралиб чиққач, олисдаги қизғиш чўққини кўриб қолди. Етимчўққига ўхшайди-ку! Уни ким қонга бўябди? У яна бир оз судралдию ерга қапишиб қолди. Тонгги қуёш шафағи тоғлар узра ёйилиб борарди...

Унг биқини олов бўлиб ёнарди. Бошқа томонга ўгирилиб олди. Энди чап тарафи жизиллади. Нимадир чирсиллади. Кимдир секин йўталгандай бўлди. Қаттиқ толиқибди. Дам олиши керак. Йўталиш яна эшитилди. Толмас кўзини очиб, ўзини кузатиб турган бир жуфт нигоҳни кўрди. «Одам! Хайрият, бу тоғларда ҳам одам бор экан!»

— Шукр, ўзингизга келиб қолдингиз. Қани, бошни кўтаринг, йигит!

Боя бир жуфт кўзнигина кўриб турганди. Энди пичирлаётган юпқа лабларни, ингичка бурунни ва қулоқларни ҳам кўрди. Ўтирмаққа ҳаракат қилди. Мажолсиз қўлларини ерга тираб юқори интилди-ю, шилқ этиб тушди.

— Қимирламанг йигит, қимирламанг, — деди бояги нотаниш киши гулхандаги ўтқи титкиларкан, — мановини ичволинг, — у темир идишда қандайдир суюқлик тутди. Бир-икки ютуми томоғидан ўтгач, Толмас яна тамшаниб идишга интилди. Хушбўй ичимлик бутун баданига ёйилган эди. — Ажалдарага тушиб қолдингизми дейман. Хайрият, бир ўлимдан қолибсиз. Умрингиз узоқ бўлади энди. Нима, оёғингиз майиб бўлдимми?

Толмас жавоб беришга тараддудланди. Лекин оғиз очолмади. «Қайси бири?»

Йигит кўзлари билан унинг чап оёғига имо қилди. Нотаниш киши унинг тағчарми кўчиб, рангини йўқотган туфлисини ечди. Йиртилиб кетган шимини тиззасигача шимарди. Тиззасининг юқорироғидан ғижимлаб кўрди. Тўпингига келганда Толмас ихраб юборди.

— Чиқибди. Ҳозир одек бўлиб кетасиз, — нотаниш киши унинг оёғини сийпалаб турди-да, пастга қаттиқ тортди. Бир нима шиқиллади. — Бахтингиз боракан, укам. Мен синганми, девдим.

«Мен ҳам. Шунча жойдан йиқилдим-у, синмабди-я».

— Ука, мановини еволинг, дармон бўлади. Қорин пиёз пўсти бўп кетгандир? Узим отганман.

— М-менда ҳам егулик бор, — гўшт чайнаркан Толмас халтасини қидира бошлади. Лекин тополмади.

— Дарага ташлаб келгандирсиз. Узингиз омон чиқибсиз, шу ҳам катта гап. Отингиз нима, ука?

— Толмас.

— Бу ёқларда нима қип адашиб юрипсиз?

— Адашганим йўқ. Етимчўққига бораётгандим. Тош кўчиб, қорли дарага қулаб кетди. — Ажалдара дейишга тили бормади.

— Ажалдара дейверинг. Ҳар нарсани ўз номи билан атаган яхши. Етимчўққига бир ўзингиз саёҳат қилмоқчи бўпсиз-да?!

— Йўқ. Зиёратга боряпман.

— Зиёратга? Етим чўпонними?

— Отам шу ерда дунёдан ўтган... Толмаснинг қўлидан гўшт тушиб кетди. Овчи ўчаётган чўғни титкилашга тушди. Тутаб ётган ўтин бир ялт этди-ю, шу

захоти ўчди. Овчининг ҳаракатини кузатиб ўтирган Толмас унинг ўзи томон илқис қараб, яна куз олиб қочганини сездди. «Билмасдан айтган гапидан хижолат бўляпти, кўнгилчан одам экан».

— Толмасжон, Ажалдарада бирон жонзотнинг изини кўрмадингизми?

У анграйиб қолди.

— Й-йўқ... Этибор бермапман...

«Ўзим не аҳволда эдим у изга қараб ўтирардим?»

— Битта кийикнинг изига тушгандим. Чап бериб кетди. Қидирмаган жойим қолмади. Ажалдарага тушмадим, холос. Мановининг шериги. Лекин бунисини бошлаб отдим.

Толмас овчи ишора қилган томонга қаради. Отилган кийик кўзлари очиқлигича қотиб ётарди. Бу чиройли кўзларда ялинишми, нимадир бор эди. «Ялинибди бечора. Шу кўзларга қараб туриб тепкини қандай босдикин?»

— Ажалдарада олтин бор дейишади, — овчи унга синчков тикилиб турарди. «Нега бундай қараяпти, саволи ғалати. Ё мени тилла қидириб юрибди, деб ўйлаптимиз? Тўғри гапга ишонишмайди-я, одамлар».

— Нега куласиз, ука? Шунақа гап қулоққа чалингандай бўлувди, шунчаки сўрадим-да. Менга олтин-полтин керакмас. Агар, Ажалдарага тушадиган қулайроқ жойни билсангиз, кўрсатиб қўйсангиз бўлди. Кийигимни топиб олсам, бас.

«Кийигим эмиш. Узиники қилволибди. Ҳали тоғларни ҳам ўзимники дер...»

— Шу тоғнинг биқинида яшаб туриб, бу ёқларга биринчи келишим. Ажалдарани эшитардим-у, энди кўрдим. Яна қандай қилиб денг. Отам тушимга кирдилар. Шунга отам ҳалок бўлган жойни ҳам, баҳодирни ҳам...

— Қанақа баҳодир?

— Етимчўққи афсонасини эшитганмисиз? Баҳодир ва болалар ҳақидаги афсонани-чи? Бунисини эшитмаган бўлсангиз, айтиб берай бўлмасам.

Толмас отасидан эшитган афсонани ҳикоя қила бошлади. У кўзларини юмиб олган, гўё ҳозир ўша ўлмас баҳодир билан биргадек эди. Овчи халтасини титкилаб нимадир қидира кетди. Афсонани тугатганидан кейин ҳам Толмас анчагача кўзини очмади.

— Ука, нечага кирдингиз, — халтасининг оғзини боғларкан, Толмасга қарамай сўради овчи.

— Йигирма тўртга... Нимаиди?

— Қап-катта йигит бўпқопсиз-у, ҳалиям афсонага ишониб юрибсизми? Ҳаётда бунақа воқеалар бўлмайди. Одамлар тўқийверади-да, калласига келганини. Балки сиз ҳам жасорат кўрсатиб, оғизга тушаман, деб ўйлагандирсиз? Ҳаёл яхши, одамни алдаб юради. Қунинг ўтганини билмайсан.

— Сиз урушда қахрамонлик кўрсатганларга ҳам ишонмайсизми?

— Ишонаман. Лекин улар мажбур бўлишган. Бошқа илож қолмаган, ҳеч бўлмаса, номим қолсин деб, «бор, таваккал», дейишган-да! Сизнинг баҳодирингиз эса яшаса бўларди. Болаларни қутқариб унга нима? Йўқ, бари бир, қутқаролмади-ку!

«Отажон, балки сиз ҳам болаларни ўйламаганингизда ҳозир ҳаёт бўлардингиз!»

«Йўқ, ўғлим, ўлган бўлардим. Ҳозир ҳаётман!»

«Нега болаларни Етимчўққига олиб бордингиз-а?»

«Мен уларга обидаларни кўрсатмоқчи эдим. Сел келиб қолди-да».

«Уша оқсоқ бола нима қиларди тоғда? Агар, у бўлмаганда...»

«Нима, унинг кўнглини ҳам оқсатиб қўйишим ке-

ракмиди! Уртоқларидан ажралиб қолса, бир умр мендан ранжимасмиди?»

«Ранжиса ранжирди-да. Лекин сиз ҳам...»

«Ўғлим, сенга нима бўлди? Нега мени ҳадеб ўлдига чиқаряпсан?»

«Сиз ўша сел йўлидан чиққан уч ўқувчингиз танида яшаяпман, демоқчимисиз? Сел чирпирак қилиб оқизиб кетаётганда ўзингизни ташлаб, қутқарган оқсоқ бола менинг ҳаётим, демоқчимисиз?»

«Шундай дейишга ҳаққим йўқми? Лекин, менинг ўзим ҳам тирикман, ТИРИК!»

— Гапиринг, йигит! Чарчадингизми? Ё сўзларим ёқмаяптими? Э, ҳали нимани кўрибсиз. Бизди ёшга борсангиз, ёшларга ўзингиз ҳам шундай насиҳат қил қоларсиз.

«Нечага кирган бўлса бу одам? Отам билан тенгдир-да! Нега отам бундай «насиҳат» қилмаган эканлар! Кетиш керак бу ердан. Толмас туфлисини кийишга тутинди.

— Йўл бўлсин, йигит!

Оқсоқлана-оқсоқлана зўрға бир-икки қадам ташлаган Толмас ортга ўгирилди.

— М-мен борай энди... Ҳайр, — ўз товушини ўзи базур эшитди. «Нималар бўляпти менга? Нега унга зарда қиляпман? Хўш, ўз фикрини айтган экан, нима кипти? Мен ҳам фикримни айтишим керак эди. Балки унинг қараши ўзгариб қоларди».

Толмас ўрнидан кўзгалмай ўзини кузатиб ўтирган овчига қараб жилмайишга уринди. Унинг нигоҳидаги тамами, миннатми аралаш совуқ бир ифодани илғаб қолдию ижирганиб юз ўгирди. Йўлида давом этди.

— Шу аҳволда қаёққа борасиз? Сиз дам олиб ётинг. Кийигимни отволай, бирга кетамиз.

Толмас оғиз жуфтлади-ю, унга қараёлмади. Қаршисидаги қоя ғудрангандай бўлди. «Наҳотки, бирон қимирлаган жон бўлмаса? Ким бўлса ҳам майли эди... Ким, ким у Ажалдарадаги ўйларини эсига солиб, таъна қилаётган?» Сўппайган қоялар ўраб кела бошлади. Ҳозир энг олдиндагиси етиб келадию гиппа томоғидан бўғади. Шу ҳолида қаёққа ҳам боради. Тамом, суяги тоғларда қолади энди. Нега? Ахир, ортига қайтиши ҳам мумкин-ку! Қадами тезлашди. Бошини баланд кўтариб, олис-олисларга тикилди. Сўппайган қоялардан анча нарида, улардан ҳам баланд чўққи мағрур турарди. «Етимчўққи, ботир чўққи, жасур чўққи, бормисан!»

Абдували
Кутбиддинов

Қишнинг охирлари

Сўнги марта бўзлар изғирин
Дарахтларнинг кучоғида дод.
Мўриларнинг фош бўлган сири
Кўмирларни симирган олов.

Деразалар кўксига ҳолсиз
Тилим-тилим ёғдунинг кўли.
Тарновлардан тушади синиб
Музлаб қолган булутнинг тили.

Мен, Баҳодир ва балиқлар хусусида

Олти ёшда эдим чамаси
(У чоғлар Қаршида яшардик)
Шундоқ ҳовлимиздан икки чақирим
Нарида кўл, девор илма-тешиқ...
Қармоқ кўтариб дўстим Баҳодир билан
Балиқ овига борардик.
Нукул унга боқарди омад,
Менга эса масхараомуз
Оғзи қийшиқ қурбақаларнинг
«Қур-ей», «Қур-ей» овози тегарди.
— Баҳодир, балиқларнинг зўри қурбақа
Баҳодир, соқов балиқлардан қурбақа яхши.
У менга ишонмасди.
Ўзим овунардим юпанчларимга.
Алашим қармоқда карахт чувалчанг,
Балиқлар келмасди чорловларимга.
Бир куни
Тўрт донга патирни қўлтиққа тикиб
Жўнадим кўл сари,
Балиқларни меҳмон қилгани.
Аввал кўп мақтандим:
— Патир ноним бор!
Бирам ширин, Онам пиширган.
Сизларга бераман, фақат илтимос
Қармоғимга илинсангизлар...

Сўнг тўртта патирни ташладим.
Эртасига Баҳодир икков,
Кўл томон жўнадик.
Дўстимга билдирмай пичирладим:
— Патир нон ташловдим, эсингиздами?
Эсингиздами, эсинг-г-г...

Яна Баҳодирни омад ёрлақадим
Яна мен куп-қурук.
Қармоқни улоқтирдим, йиғладим:
— Минг лаънат сизларга...
Қизамиқ чиқардим ўша кечаси
Иситма ловулар бошим қовуриб.
Жиққа терга пишиб алаҳсирардим
Аждаҳо кўяди ҳозир ўлдириб...
Бақалар атрофим ўраб жилпанглар
Чапак чалармиди, ҳар қалай аниқ —
Аждаҳо тортарди мени комига
Оғзин катта очиб, ютоқиб...
Мадорим қуруқшаб, рангларим ўчиб,
Йиқилар чоғимда балиқлар келди.
Қанотлари шаффоф, мени кўтариб
Учдилар, учдилар — ёғди тонг сели...
Тонг билан кўз очдим.
Ўшандан бери
Балиқларни яхши кўраман.
— Баҳодир, тақдир бизни қурбақадан асрасин,
Баҳодир, балиқларнинг парвози баланд!

Илтижо

Субҳидам ҳўплайди патли ҳавони,
Бир кун ёлғончилик қилади апрель.
Мен сенинг келишинг ҳеч истамайман,
Бироқ кел.

Зар ип эшяпти, ёғдулар томиб,
Зим-зиё ҳовонча эзгилайди ун.
Қавиб, тахлаб қўйди шойи кўрпани,
Сен учун тун.

Ипақдек сочларинг бўлар пўпакли,
Тиллақош топилар кўк сандиғида.
Уч газ булут кесса бўлар чимилдик,
Висол тоғида.

...Киприкка илинган шабнам чўғдайин,
Бир кун ҳақиқатгўй бўлмади апрель.
Мен сенинг келишинг ҳеч истамайман,
Бироқ кел.
Эшитяпсанми?

Анбар инъом этар сенга чечаклар,
Тобе мамлакатдир сенга хуш чаман.
...Мен эса чимилдиққа кираман-у,
Тизанга бош қўйиб ухлаб оламан.
Эшитяпсанми?

Гирдоблар чулғайди патли ҳавони,
Бир кун... ўзим каби лақмадир апрель.
Мен сенинг келишинг ҳеч истамайман,
Бироқ кел.

— Албатта!
— Ҳа, деб айтинг.
— Ҳа!

— Балли, Равшанбек, — елкасидан тоғ ағдарилгандек, сўровчининг чеҳраси ёришди, чол яна ўз ҳолига — Равшан билган қариндоши Мавлон бобога айланди. Сўнг тўпланганларга мурожаат этди:

— Жамоа! Кимки марҳумдан қарз олиб, вақтида узолмаган бўлса, ана, ўғли, юзингизда турибди, таниб олинг!..

Кейин... қолган расм-русумлар. Ҳозир эса эслагани — онасининг: «Йиғланг!», деб, Мавлон чолнинг эса: «Бас, болам ўғилликни йиғи билан англатманг!», деб айтгани бўлди. Ушанда отасининг ўлик-тириклиги ҳали қишлоққа маълум бўлмаган сахар онаси кўлига белбоғ тутиб: «Болам, ўлим-оғир дард, сиз эса ёлғиз ўғилсиз, боғланг, белингизга қувват бўлади. Оталик ўғлон-ўғлон, сиз энди етим бўлдингиз, йиғланг!» деган...

Онасининг бир оғиз: «Йиғланг!», деб айтган сўзидан кейин етимликни у бўйнига олди. Шу лаҳзадан бошлаб онасининг азалик кўйлагига кўзи тушганда, унинг шикаста товушини эшитганида жудолик алами суякларига довлур сирқиратди. Шу ёшга кириб, онаси бир марта унга «йиғланг» деб айтди; боёқишнинг ўзи эса «уйим»деб, «эгам»деб бўзлади.

Отасининг оламда қолдирган вориси — Равшан эди. Йиғлади...

Қор ҳамон ёғпти... Равшан ўйчан, бир-бир босиб «Ўзбекистон» меҳмонхонасига яқинлашди. Ниҳоят, у тўхтади-да, қордан намланган киприкларину пешонасини рўмолчаси билан артди. Оломон оқимидан ўзини четга олиб, бирпас гарангиганча ўтган-қайтганга, хира кўринаётган биноларга қараб турди. Сўнг, ажабовур осмонга тикилди: кўз олдини тутдай тўкилаётган қор қоплади. Осмон гўё улкан оқ қоғоз... У оёқостига тикилганида ҳам шу манзарани кўрди, назарида, еру осмон битта — оппоқ қоғозу ўзи, қорамтир дарахт тублари, оломон, гўё ҳарф, ҳарфлардек борлиққа битилиб боряпти. У бекат томон юришни унутиб, меҳмонхонага бошлайдиган кенг зиналардан битта-битта босиб, очик супага чиқди. Чап томондаги икки ўриндик ҳам бўм-бўш, гўё кимдир қортўшак солиб, Равшанни кутаётгандек. Бориб, у пальтосининг бари билан бир одам сиққулик жойининг қорини сидирди-да, ўтирди.

Ёпинғичсиз қорда ўтиришнинг ҳам гашти бор экан. Шу алфозда у анчагача ўтирди. Бир пайт ортидан: «Равшан ака, сизмисиз?», деган таниш овоз эшитилди. Чўчиб ўгирилди: Зубайда. Қиз гулдор шамсиясини боши узра кўтарганча, Равшанга ҳайратланиб қараб турарди. — Боядан бери кузатаман, — деди қиз ҳайратини яширмай, — нечук?

Равшан унга қараб турганча: «Чўнтагимда ўзи ҳақида хат борлигини билмайди-да, бу! — деб ўйлади. — Билганида бу қадар очилиб гаплашмасмиди». Чўнтагидаги хатни ёжимлади ва хаёлан ўқиди: «...йўқ демайди!» Равшан қизариб ўрнидан турди, Зубайда ниманидир сезгандек, уни синовчан кузатди. «Ҳар қалай, мен буни ҳақорат деб тушундим, эҳтимол, ростдир?! Лекин кимга, нима учун керак бу? Уч кундан бери мени қийин-қистовга олган шу уч сўз Зубайданин шайнига ҳақоратдир?..» Унинг пешонаси тиришди; кутилмаган бу ғалати учрашув, чўнтагидаги хат, қарши-сида турган қиз... Ниҳоят, унга нимадир дейиш кераклигини англади.

— Кетаётиб... кетаётиб шу ёққа оёғим тортиди, — деди у, — мана, ўтирибман. Қор иккимиз бирпас

тиллашмоқчимиз, агар, истасангиз, марҳамат, сизни ҳам ёнимизга оламыз.

Йигитнинг ярим ҳазил, ярим чин сўзларидан Зубайда чинакамига завқланди ва уни илк бор кўраётгандек, ўйчан кўзларига қизиқсиниб тикилди. Ҳар қалай, йигит у ўйлаганчалик тўнг эмас, бугун қандайдир бошқача — кун бўйи хонада миқ этмай, ишдан бош кўтармай ўтирадиган Равшан эмас эди у.

«Киши бир кунда шунчалик ҳам ўзгарадими, а? Мана, гапирса — тили, қараса — кўзи бор экан... — Зубайда унинг рўпарасида ўзини ноқулай ҳис эта бошлади. — Хужрадек тор хонада бор-йўқлиги билинмайдиган йигит... тавба? Бугун бир қараши... нигоҳининг запти...» Қиз тараддудга тушди. Тўғриси, йигитнинг журъатли кўзлари таъқибда у билан бошқа гаплашолмайдигандек, сўзи йитди.

Равшан ҳафсала билан ўриндикнинг қорини сидирди. — Мана, жой ҳам тайёр! — деди у ниҳоят, бошини кўтариб.

— Раҳмат, суҳбатларингга халал бермай, мен ҳали қорнинг тилига тушунмайман, — деди Зубайда қулиб. — Бокудан бир дугонам келган эди, шoirа, кўнғирок қилдим — ҳозир тушади, — дея меҳмонхонага ишора қилди, — уйга олиб кетаман. Истасангиз, у билан таништириб қўяман.

— Ҳожати йўқ, — Равшан чўнтагидаги хатни асабий ёжимлади, — ҳали ўзингизни дурустроқ билмайтуриб, дугонангиз билан танишиш... истамайман буни.

«Қизиқ, — кўнғилдан кечирди қиз, — бу тўнг одам деярли икки ой давомида менга чурқ этмаганди-я. Ростдан ҳам ўша Равшанми бу ёки мени қор хаёл қилиб ўзича гапиряптими?»

Равшан ўчакишгандек, қизга бошдан-оёқ тикилди, гўё Зубайданинги сири ҳозир бирдан очиладигандек ундан кўзларини узмади. Ниҳоят, қиз журъатсизгина: «Хайр», деди-да, бурилди. Равшан унинг ортидан тикилган кўйи: «Қиз боладан кўра кўпроқ... бахтидан тинган, тўлишган келинчакка ўхшайди-я, — деб ўйлади, — наҳотки?..» У беихтиёр ўрнидан турди, хаёллари тўзғиб, гарангиганча атрофига аланглади. Меҳмонхона деразаларидан оппоқ ёғду қўйилиб турар эди. Бир пайтлар, Тошкентга келиб, энди иш бошлаган кезлари шу ерда у ҳавасакка уч кун яшаган, бир даста китобни ўқиб чиқиб, астойдил ҳикоя машқ қила бошлаган эди.

Ўқиган китоблари: «Ўтган кунлар» ва... Қодирий ҳақида хотиралар.

Бошлаган ҳикояси: «Она Сўз», ҳали ҳам чала — тугатолмади. Ишдан қайтгач, гоҳида уни қўлига олади, ўқийди, ёзади, чизади...

Шу топда «Она Сўз» ёдига тушдию беихтиёр серган тортиди. Пальтосини қоқиб, бекат томон юрди. Кун бўйи фикру ёдини банд этган хатларни ҳам, ҳозиргина чексиз бир киноя ва қизиқиш билан кузатиб қолгани — Зубайдани ҳам, барча-барчасини унутди-да, автобус кута бошлади.

* * *

Узун қиш кечасининг адоғи кўринмайди. Мўлжалидаги юмушларни бир ёқли қилди, ётди, уйку келмади. Бундай пайтларда киши ўйлар исканжасида қолади, ёлғизлик азоби юрагини зада қиладди. Раҳматли отаси бирор сиқилиб, ҳуда-беҳудая ич-этини кемираверса, «Палончивой, дунёни тор олманг-э!», деб ҳазиллашар,

унга тегишиб, кулмаганига қўймас эди. Равшан ҳозир шунга эслади, ҳарчанд уринмасин, хатларни ва улар билан боғлиқ воқеаларни унутмади. Ахийри, ўрнидан туриб, «Она Сўз»ни қўлга олди-ю, бироқ на ўқиди, на ёзди. Назарида, чиндан ҳам олам тор, худди ўзи яшаб турган ижара уйидек тор ва омонат ҳам... миннатли эди. Кенгфеъл отасининг ҳазил-мутойибаларию ўғити, хонанинг тенг ярмини банд этган китоблар, қоғозу қалам, сигарет — бари-барчаси анави хатлар олдида ожиз; ноҳақлик, ноумидлик уни бўғиб келаверди.

Сталнинг хатлар тахланган бурчида ўн-ўн беш йилча илгари район газетасида босилган отасининг сурати (у сарғайиб кетган эди) ҳам турарди. Бу суратни Равшан ҳамон асраб-авайлар, шунга кўзи тушса кўнгли юпанар эди. Ҳозир ҳам...

Уч ой илгари — сентябрнинг охирлари — йиғим-терим айна қизиган пайт, қўриқхона чегарасини бузиб, пахта эккан колхоз раҳбарлари ҳақида газетала унинг мақоласи ёритилди. Шундан буён уни қоралаб райондан келаётган хатларнинг кети узилмади... Бу орада Равшан онасидан ҳам мактуб олди: қисқагина, жиянининг дастхати билан битилган эди у. «Ўғлим, отангнинг ташлаб кетгани етмасмиди? Қариганимда ёлғизлик билинди, жонимдан ўтди. Бу етмаганидек, пахта душмани, деб газетаядам ёзишди. Сен кетганидан бери бошим маломатдан чиқмайди, ўзга жойга кўчиб борган мусофирдек қишлоқда бегонаман. Хонанишин бўлиб ўтирибман, болам. Отанг қишлоқнинг каттаси, улуснинг оқсоқоли эди, ўлдию ўчди. Ёлғизим, ўқиган, билимдонимсан, деб ўйлардим сени, қишлоқдан кетдинг ундишани унутдинг, шекилли.

Сўзларимни оғир олсанг ҳам майли, бир кел. Онанг ўргилсин сендан.

ОНАНГ».

«Дарвозадан киришим билан бўйнимга осилиб онам уввос солса керак», деб ўйлаган эди. Йўқ, онаси йиғламади. Унинг сасини олисдан сездим, таниди. Кампир кенг супанинг офтобрўясида бир ҳафталик бузоқчага термулган кўйи гужум ёлғасига қўлини тираб ўтирган экан. Унга кўзи тушдию негадир Равшаннинг қадамини ердан узиши қийинлашди, югуриб бориб онасининг бўйнидан қуча олмади, аксинча, иккиси ҳам бири-бирдан кўзларини узишмай, шошилмасдан яқинлашишди...

— Келдингми, болам? — деди онаси ҳасратга тўлиб. Равшан унинг ёшланган кўзларига ҳақирлик ва алам ифодасини кўрди.

Равшан қучоқ очиб, онасини бағрига олди, шунда кўзи тиниб, қулаб тушишига оз қолди.

Равшан йўлдаёқ бор гапни эшитган, суюнчихўр қўшнилари унга «атаб» олиб қўйишган район газетаси «Пахта ҳақиқати»ни қўлига тутқизишган эди. Газетанинг иккинчи саҳифасида онасининг сурати: қоп кўтариб, кўсак чангаллаганча номусданми букчайиб, изтиробдан қовурилиб турарди. Бу унга қарийб саксон йиллик умрнинг интиҳосидаги зарбадек бўлиб туюлди.

Чорасизликда кишининг тили соқов бўлиб қоларкан, Равшан уйга кирди ҳамки онасидан ҳол сўрамади. Миқ этмай ўтираверди. Онасининг соғу саломат эканлигини кўриб турганигина унга таскин берар, бундан буёғига нима қилиши кераклиги ҳақида ўйлар эди у.

Кўп ўтмай ҳовлига чиқди. Негадир оғилга, кейин бостирмага борди, кўрди — сигир йўқ.

— Ажали етса, одам ўлади, болам, — деди онаси унга яқинлашиб, — хафа бўлма. Мен отангдан қолган туёқ, деб уни асраб келаётувдим ўзи. Жиянларинг пахта

теради. Сут-қатиқ шуларга керак. Сигирни менга ким қўйибди?

Равшан онасининг арз-додсиз гапларини индамай тинглар экан, «Эй, онажоним-эй, — деб ўйлади, — нега менга таскин берасиз?! Нега? Мени қийнаманг бундоқ...»

— Катта опанг неваралик бўлди. Қутлагани боргандим, — онаси унинг авзойи бузилиб, боши қотиб қолганини кўргач, воқеани ётиғи билан тушунтиришга уринди, шекилли, — нима бўлдию ғафлат босиб... Жиянинг Саломатхон, бибижон, бир кеча минг кеча эмас, деб йўлимни тўсди. Қарилик-да, эриндим, тунаб қолдим. Чошгоҳда келсам, сигир дамлаб шишиб ётибди, охури тўла кўрак. Иби, ман ўлай, деб атрофга аланглайман, ҳеч ким йўқ... ердан чиқдим, осмондан тушдим, бирдан одам тўпланди. Раиснинг машинасига солиб, идорага олиб боришди. Ортимдан қоп кўтариб, биргад* етиб келди. Ҳаммаси тушимда бўлаётгандек, ақлим шошиб, кўзим тинди-қолди. Раиснинг: «Мухбирнинг онаси!», деган гапи қулоғимга кирди, холос...

«Қариганда мен туфайли олган раҳматингиз шу бўлибди-да! Умрини пахтага сувдек ичирган отамни ҳам унуттишибди-да?! Аблахлар! Отам тирик бўлганида... Пахта алдамайди, ер алдамайди, деб ишонарди-я. Бугун унинг сиғингани — пахта билан... онамни... Ҳа, ўткир кўрол бу, нишонга бехато тегади...»

Эртасига Равшан раисга — Файзи Райимовга учрашди. Райимов: «Келинг, ука», деб кўришишга чоғланди-ю, у қўл чўзмади.

— Тухматдан қўрқмайсизми? — деб сўради у дабдурустдан. Райимов ҳали пастга тушмаган рақибига зарба ҳозирлади — креслога ўзини ташлади-да, ястаниб миёғида кулди. Яна нима дейсан, деган каби индамай ўтираверди. Хийладан сўнг у ғаладонни ковлаштириб, «Пахта ҳақиқати»ни олди.

— Биз ҳам мақола ёзишни биламиз, — деди у, сўнг газетани Равшан томонга суриб қўйди, — бир ўқиб кўринг-чи, балки эт-бетини тузатиб, ўзингиз ишлаётган газетаядам фойдаланиш мумкинми?!

Райимовнинг сўзи тугамай район прокурори кириб келди.

— Э-э, келсинлар вакил, вакилжон! — Райимов ялтоқланиб, прокурорнинг истиқболига чиқди. Прокурор хонада ундан бошқа ҳеч кимса йўқдек, Равшанга парво ҳам қилмади. Бориб, диванга ўтиргачина, бу — ким, деган каби Райимовга саволчан тикилди.

— Бу киши ўзимиздан, мухбир. «Афшона муаммолари»ни ёзган — шу, қушларнинг, тоис илон-чаёнларнинг ҳомийси.

— Э, ҳалиги «қаҳрамон» момонинг ўғли, денг? — Прокурор қошларини чимириб Равшанга қаради. — На чора, қарилгини ҳисобга олсак ҳам, барибир, жиндий иш қўзғаймиз. Жиноят — жиноят-да...

— Файзи ака, сиз тарихчи экансиз, а? — деди Равшан прокурорнинг сўзини бўлиб, — мактабда ҳам ишлаганмисиз?

— Ҳа, бир йилча... — Қовоғини уқиб жавоб берди Райимов. — Сўнг комсомолда...

— Эсиз ўша бир йил! Сизга эмас, болаларга ачинаман, Файзи ака! Сизга айтар бошқа гапим йўқ!..

Равшан Тошкентга етиб келгунча ва ундан кейин ҳам Райимовга айтган шу гапини такрорлаб юрди. Ахир, Афшона ҳақида ёзса, ёмонми? Қўриқхонага дахлдор бу жой тарих мулки-ку! Шундай жойни бузиб пахта эккан киши бир умр лаънатга қолмайди-ми? Ер ўзлаштираман

* Биргад — бригадир маъносига.

деса, жой куриб қолиптими! Иккинчи мақоласида шу ҳақда мулоҳаза юритди у.

Яна редакцияга хатлар ёғилди.

Кеча бош муҳаррир Комил Одиловичнинг оғзидан чиққан «юрт» сўзи қулоғига бошқача, гўё толеи паст қишлоқнинг боласи экансан, дегандек эшитилди. Муҳаррирнинг овозида киноя, зарда аралаш, ҳар қалай, ачиниш ҳисси ҳам сезилиб турарди. Буни аниқ туйди у. Баҳайбат ёзув столи ортида ўтирган камтар, камсуқум бу одам хатни узатаётганида нечундир кўзлари қисилди, шунда кўзлари чаккаларида ажинлар қуюқлашди. Муҳаррир оппоқ сочли бошини хиёл орқага ташлаб, Равшандан назарини олиб қочди, шу хатга гўё ўзи айбдордек: «Йилни унумли яқунлаяпсиз, ука! — дея ҳазиллашган бўлди. — Чамамда, бу учинчиси, шундайми? Чидайсиз-да энди. Ҳадеб бировлар ҳақида ёзилган шикоятни ўқийвериш жонингизга теккандир. Мана, буниси — ўзингиз ҳақингизда, ўқинг, юртингиздан».

Ҳафта ўтса, газетада иш бошлаганига олти ой тўлади. Олти ойда учта арз... Кеча бош муҳаррири қақриб, қўлига хатни тутқазганида шунга шаъма қилди. Инсоф билан айтганда, устидан юмалоқ хат битишаётгани йўқ, хатлар имзоли, эгаси тайин. «Мени-ку, асабларим тугади, деб ўйлади у кечаги мактубни қўлига олар экан, — аммо, Комил Одилович... биринчисига, иккинчисига ишонмади, бунисига... — Машинкада ёзилган узундан-узоқ хатга у яна асабий кўз югуртди: «Хурматли Комил ОДИЛОВИЧ! Ушбу мактубни район партия комитетининг расмий хати деб эмас, Сизга бўлган чексиз эҳтиромим рамзи сифатида тушунишингизни сўрайман. Сиздек улуг инсон... — дея муҳаррирнинг унволлари, китоблари, асарлари асосида яратилган кинофильмлар саналган ва шаънига ҳамду санолар ёғдирилган, сўнг давом этиб арз қилинган эди: — Лўлидан ботир чиқса, аввал ўз чодирини бузади. Газетангиз ходими Равшан Қодиров ўзи туғилиб, вояга етган колхозни, унинг мўътабар раҳбарларини аёвсиз, андишасизларча танқид қилди. Энг хавфлиси — ёлғонни чин деб ёзди! Биз, район аҳли ундан қаттиқ норози...»

Биз ҳовлиқма мухбирга эмас. Сизга, Сиз муҳтарам зотга ишонамиз. Гапимизни ҳам, гинамизни ҳам Сизга айтамиз.

Хурматли Комил Одилович! Ўйлаймизки, Қодировнинг газетада қолиш-қолмаслик масаласини коллективда муҳокама қилиб, берилган чорани бизга маълум қиласиз...

Шуарзimas англашилмовчилик (аслида, Қодировнинг устомонлиги, ичиқоралиги) сабаб, хат орқали бўлса-да, танишдик. Районимизга бир келинг, Комил Одилович, меҳнаткаш, пахтапарвар, гап билгич эмас, иш билгич халқимиз бор. Шулар қадамингизга мунтазир.

Мақсуд МАҲМУДОВ».

Равшан хатни буклади-да, стол устига ташлади. «Қизик, ахир, Маҳмудовни танимасам, билмасам... — У сигарет тутатди. — Нега бунча бирёқлама фикр юритди экан? Шаънимга айтган гаплари-ку, бориб турган тубанлик. Лекин наҳотки масалага раҳбар одам шу тарзда ёндошса!

Йўқ, хатни у ёзмаган, Заъфар Хусанийнинг иши бу! — беҳосдан шу ўй миясига урилди. — Наҳот бу шайтон ҳамон ўша «гина»сини унутмаган бўлса? Йўқ йўқ. Бундай хаёлга боришим — уят. Лекин... хатнинг баландпарвоз оҳанги айнан ўхшаш. Услуг ўшаники? Ушаники!»

«Пахта ҳақиқати»нинг муҳаррири Заъфар Хусаний бир йил олдин обуна сабаб, келиб унга учрашган, ўша

пайтлар Равшан колхозда маданият ишлари бўйича раис муовини эди, у пайтлар Маҳмудов қўшни районда котиб эди. Хусаний юмушини битқазгач, унга секин «ёрилди»: «Ҳамкасб, ўзингиздан қолар гап йўқ. Шу... эртаю кеч ишдамиз, ҳовлида мол-ҳол дегандай... болалар мактабга кетади, даладан ўт юладиган киши йўқ. Бир имконини топиб, силосдан озроқ жўнатсангиз. Бизда қолиб кетмас. Янги ҳикоялардан борми?»

«Заъфар ака, мен раис эмасман-ку?»

«Биламан, ука, биз ҳам вақтида ўринбосар бўлганмиз. Аммо-лекин, ишонинг, раисдан то бошбухгача сиздан чўчийди. Бугун-эрта колхознинг эгаси сиз бўласиз. Сизни ютуғингиз — қўлингизда қалам бор. Улар ана шундан кўрқишади. Дадилроқ бўлинг, ўзингизни билмаганликка олиб, битта-яримта ёр-ошнанинг кўнглини топинг».

«Ваъда беролмайман, бу иш қўлимдан келмайди, Заъфар ака».

«Қўлингиздан келмайдими? Яхшиси, йўқ, денг. Сиз... сиз устомон йигитсиз. Ўзингиз туяни ютасиз-у, думи кўринмайди. Яхши, агар, қўлимдан қаламни биров тортиб олмаса, вақти-соати билан яна учрашармиз».

Шу суҳбатдан сўнг улар учрашмаган эди...

«Наҳотки Заъфар Хусаний вақт-соат кутди, — фикри чуваллашиб ўйлай бошлади Равшан, — пайт пойлашга арзийдиган ишми шу? Маҳмудовни қандай ишонтирди экан? Янги одам... Қасд қилган отасининг устидан ҳам ёзаркан-да ўзи...»

Эшигига «Хатлар бўлимнинг мудури» деган ёрлик осиглик мўъжаз хонага кириб ўтирганидан буён у не-не хатларни ўқимади. Хатларки, бировнинг сири, бировнинг имони, бировнинг эрмаги... У яна шундай хатлар билан ҳам танишдики, айтса тили, айтмаса дили куяди.

«Хурматли редакция!

Акамнинг бир кўй, бир эчкиси нормадагидан зиёд...»

«Хурматли редакция!

Эҳтиёт бўлинглар, укам ҳали вояга етмаган ўғлини қишлоқ Советидагилар билан келишиб, алоҳида хўжалик қилмоқчи...»

«Хурматли редакция!

Кекса отамдан пул сўрасак бермайди, назаримизда, у уйланмоқчи...»

Равшан бу хил мактубларни «куйган кўнгил фарёди» деб атарди ўзича.

Самарқанд сафаридан буён устидан ёзилган Маҳмудовнинг хатидан жиддийроқ мактубни ўқимади ҳали. Дарвоқе, ҳамхонаси Зубайда ҳақидаги хат... Аммо у бўлақча: «анъанавий», яъни имзосиз, норасмий, столи устида яширинча қолдирилган бир парча қоғоз. Уни йиртиб ташласа ҳам бўларди, лекин шундай қилмади, унга қизиқди — бир хатчалик, сеҳри бордек авайлаб чўнтагида олиб юрибди...

Тун бўйи хаёлини шу хатлар банд этди...

«Сенгина қаердан ҳам келдинг, бошлаб устингдан кулай десам, сендайлик пайтим ёдимга тушади, кулолмайман. Ўв-в, ука, укажон, юртни мухбирлик билан тузатолмайсан!..» — Равшан бу овозни таниди. Икки ой бурун бир шикоят сабаб учрашган совхоз директори — Жовли Рустамовнинг гапи эди бу...

«Хурматли редакция!.. Биз ишчилар совхоз директори Жовли Рустамовнинг қуюшқонга сиғмайдиган, адолатни менсимай — топтаётган қилмишларидан га-забдамиз. Унинг ғайри қонуний учта хотини бор, бу

билан бировнинг иши йўқ. Янги уй қурди, келиб текширсангиз, қаср эканига қафил бўласиз. Буниси-ку, майли, совхоз отасининг мулкидек ҳукм юритади: истаган одамни қаматади. Совхозда ундан озор чекмаган одам санокли. Райком — ўзимники, суд-прокуратура — ўзимники, милиция — ўзимники, деб билганини қилади, танобини тортадиган киши йўқ...

Яқинда совхознинг номини ҳам ўзгартирди: ўзининг яқин уруғларидан бирининг номи берилди. Совхозга муносиб ном керак бўлса, ўзимизда ҳам қаҳрамонлар кўп эди...

Ёзаверсак, гап кўп...

Бош муҳаррир ушбу шикоятни текширишни унинг зиммасига юклади. Равшан областга борди, вакил — Очилов билан бирга Жовли Рустамовни дарақлаб, совхозга йўл олишди. «Сиз шошмай туринг, мен бир аҳволни билай-чи, — деди Очилов идорага етишгач ва ичкарига кириб чиққач: — Меҳмонхонада эканлар, кетдик, деб йўл бошлади. Равшан соатига қаради: 11. Тушликка ҳали эрта. «Шу ерда кутсак. Бирон киши қақриб берар?», деди.

Очилов унга энсаси қотиб қаради: «Энди, меҳмон, юринг дегандан сўнг юраверинг-да. Бу ерларнинг шароитини биз биламиз, Жовли ака сал нозиктаб одам».

Равшаннинг жаҳли чиқди. «У кишининг феъли мени қизиқтирмайди!», деди у.

Очилов мийиғида кулди, индамади, «Юринг-юринг!», деди секингина, сўнг йўл бўшатди.

Меҳмонхонага кирверишда Очилов яна уни танг қолдирди. «Сиз шу ерда кутиб туринг», деди-да, ўзини ичкарига урди. Шунда Равшан ҳали директорни кўрмай туриб, шикоят гарчи имзосиз бўлса-да, тўғри ёзилган, деган хулосага келди.

Хиёл ўтмай эшик қия очилди ва Очилов уни ичкарига таклиф қилди. Узун айвондан коридорга ўтишди, хийла юрилгач алоҳида бўлмага — Рустамовнинг ҳузурига киришди. У серҳашам хонанинг тўрида — диванда — ярим ётиб, гўё ўйга толган, беҳад ҳорғин кўринар эди. Олтмиш ёшнинг нари-берисидаги бу одам, Равшаннинг назарида, оғир-босиқ, беписанд, ҳатто ўрнидан ҳам турмади у. Равшан сўрашгани кўл чўзганида ҳам булк этмади, оғрингандек қўл учини берди, холос.

Равшан бундай муомалани кутмаган, кўрмаган ҳам эди. Рустамов «ўтир» дегандек ўриндиққа ишора қилди. «Ёпирай. Ўтир деса, тилига чечак чиққанми бунинг!» — Равшаннинг энсаси қотди.

— Мен кетай энди — ёзувим бор эди, — деди Очилов бетоқат бўлиб.

— Деразани оч, болам, — деди Рустамов унинг ўтинчларини эшитмагандек, — ҳаво кирсин, ҳаво.

Очилов югуриб борди-да, деразанинг бир табақасини ланг очиб юборди ва яна олдинги жойига келиб, қўл қовуштирди. Орага ноқулай жимлик чўкди.

«Худди муллаваччага ўхшайди, — Равшан зимдан Очиловни кузатар экан, шундай ўйга борди, — ёки тили қисик жойи бормикан?»

Ниҳоят, Очилов:

— Бу киши... — деб энди гап бошлаган эди, Рустамов ҳорғингина қўл силкиди: «Жим!» Очиловнинг дами ичига тушиб кетди.

Рустамов ярим ўгирилиб Равшандан сўради:

— Қайси ташкилотдансан?

— Газетадан, — Равшан гапни чўзиб ўтирмай чарм сумкасидан хат чиқарди-да, узатди. Лекин Рустамов пинак бузмади — хатга парво ҳам қилмади, олмади. Безътибор, тунд қиёфада: — Сен ўқидингми, сен? —

деб сўради Очиловдан. Рад жавобини эшитгач, силкиниб бир кулди.

— Хотинбозликда, поражўрликда айблашиптими мени? Яна, амалпараст, ҳеч кимни менсимайди, деб ёзишптими, ука?.. Қани, кетдик, — У жангга отланган аскардек шашт билан ўрнидан турди, — қасрни кўришдан бошлаймиз ишни, ёзишгандир шуни ҳам, а?

— Ҳа, — деди Равшан хатни сумкасига солиб, ўрнидан тураркан.

Иккови директорнинг машинасига чиқишди. Очилов меҳмонхонада қолдими, кетдими — пайқамай қолди у. «Бундайларнинг фойдасидан зиёни кўпроқ тегади... Қайтанга яхши бўлди — ишимга халал бермайди».

Йўлнинг икки томони — боғ, Равшан кета-кетгунча ойнадан кўз узмай ўйлаб борди: «Буларга ишлаш осон, самолёт тепадан бурқситиб дори сепмайди, баҳорда дўл урди, деб қайта бузиб экмайди, кузда ўқувчиларни ёрдамга олиб чиқишса ҳам эгилиб-букилиб пахта термайди, ҳар қалай, узум — узум-да»

— Сенгача... министрликдан, кейин ҳаттоки, прокуратурадан ҳам одам келувди, — деди Рустамов узоқ жимликдан сўнг.

Хўш, хўш?

Рустамов гапиришга эрингандек башарасини буриштирди.

«Гапини ютди-ку бу? — Равшан унга синовчан тикилди. — Э, ҳа-а, ҳатто шулар бир иш чиқара олмади, сенинг қўлингдан нима келарди, болам, демоқчи, шекилли?»

— Ўзингдан каттани тергаш қийнамайдими сени? — Рустамов унга яқинроқ сурилди-да, юзма-юз туриб шундай деди, лекин гап оҳангида зарда ҳам, киноя ҳам сезилмади.

— Сизни тергамадим, шекилли? — деди Равшан кулиб. — Энди-и, хизмат юзасидан у-буни сўрашим табиий.

— Э, йў-ўқ, мен сенга имкон бермадим ҳали, — Рустамов илгариги тўнини ечиб, ҳарҳолда, илиқроқ муомала қила бошлади, — худо кўрсатмасин, агар, сал бўш келсан, нақ устимга чиқиб тепарсан. Тўғрими? Замон шунақа, ука, қўлингдан келса — кўрқит, лекин бу ҳам осон эмас... Мана, сен, ҳалитдан «хизмат юзасидан» деган сўзни рўқач қиялсан. «Хизмат юзасидан» совхозга келиб-кешиб туришади. Одамига қараб, оёқни сал маҳкам боссам, «хизматчилик» бир ёнда, чўнтак бир ёнда — ажралади-қолади. Ёш экансан, сен шу сўзни рўқач қилма, ука.

— Иккорингиздан билдимки, алақачоноқ совхоз бир томонда, сиз бир томонда, шундайми? Лекин мен бир нарсани тушунмадим...

Рустамов мийиғида кулди.

— Тушунмаганингни ҳали тушунасан, айтиб қўяй, ўрни келса, тонишни ҳам биламиз биз.

«Қари туллак, сен билан гаплашиш оғир бўлади-ёв», — Равшан бу тоифа билан бахслашишга ҳали тажрибасиз эканлигини ичида тан олди.

— Сўнги пайтда кўп ёзишяпти, — деди Рустамов ўзи билан ўзи гаплашаётгандек, хомуш тортиб. Сўнг яна унга юзланди. — Ука, мен сенинг касб-корингни тушунмайман. Мана, сен, газетада ишлайсан, хат-пат сабаб жойларга борасан, аниқ бирон кимсага ёрдамнинг текканми сира? Нима кўп — газета гўп, мухбир кўп. Ҳар қайсиси биттадан жиноятни очганида (агар, қурби етса-да), бугун сенга бу рост-ёлғон гапларни айтиб, бошингни қотирмаган бўлардим...

— Газета ўқимас экансиз, — Равшан эътироз билдирди, — кейин, сиз айтган жиноят билан шуғулланадиган орган бор, унинг ходимлари бор. Газета...

— Шуларга ёрдамчими ишқилиб? — дея унинг гапини бўлди Рустамов. — Жавобинг ҳам тайин-э. Шундай дейишингни олдиндан билардим, ёшсан-да...

— Нукул «ёшсан» дейсиз, — Равшан ўзини босолмади, — сиз — раҳбар бўлиб ишчиларни алдасангиз, жавоб беришга тўғри келса — тонсангиз, ҳийлаю найрангнинг уяси экансиз-ку?.. Газетада нима айб?

— Ҳа, яхши, яхши! — Рустамов кулиб унинг кифтига қоқди. — Жаҳлинг чиқдими, демак, тузук одам экансан. Э, сен билан бир гаплашгим келди-да, ука, кўнглингга олма. Истаранг иссиқ, мулоҳазали йигит кўриндинг кўзимга. Ҳар кун ўнлаб одам қабулимда ўтиради, ўнлаб одам мени излаб бўлимма-бўлим зир югуради, сенинг тилинг билан айтганда, атрофимда югурдакларим ҳам етарли. Лекин, гаплашадиган одам йўқ... — Рустамов сўзини жумбоқ тариқасида тугатди. Равшан «соқовнинг охирини тингла» деган гапга амал қилиб, индамай бораверди.

Машина кўчанинг бошида тўхтади. Улар тушишди.

— Қариликда йўрғалик, деб қурган уйимиз — мана шу! Бор, кириб кўр, — деди Рустамов рўпарадаги бинога ишора қилиб, кейин шофёрига имлади. Шофёр йўл бошлади, Равшан эргашди, бориб чала иморатни кўришди...

Йўлда Рустамов:

— Умуман, тўғри ёзишган, — деди. Ҳар қалай, иморат масаласида Равшан бир сўз демади. Бунга унинг гаши келди, шекилли. Кенг пешонасидаги ажинлар ҳам қуюқлашди. — Мана, уйни ҳам кўрдинг, чакимас, а! Олтмиш йилдан бери эски ҳовлида яшайман. Қолган умримни ҳам ўша ерда ўтказсам бўларди. Лекин, қариган чоғимда бир ўғил кўрдим, шунинг орзу-ҳаваси деб... — У жим бўлиб қолди.

Равшан гап қўшмади.

— Ҳа-а, ўғлимга, аталган уйни ҳам кўрдинг, — дея давом этди яна Рустамов. — Шу уйни қуриш осон деб ўйлайсанми? Оддий ёғоч, цемент, ғишт базада тирбанд, қани, олиб кўр-чи, олиб бўлсан. Уддасидан чиққанингда ҳам уйингга етиб келгунича она сутинг оғзингдан чиқади. Бизда эса... имтиёз бор, имтиёз! Ватан урушининг қатнашчисиман, ука! Уй учун кетган ҳар бир хасни ўз баҳосида олганман. Мана, ҳужжати — у шошиб машина қўтисидан бир папка олди-да, Равшанга узатди. — ахир, сизлар қоғозга ишонасизлар-ку? Ол, кўр.

Равшан папкани олди-да, очмасдан уни шофёрнинг ёнидаги бўш ўриндиққа ташлади.

— Хў-ўш, — деди Рустамов чўзиб, сўнг гапида давом этди: — Менинг имтиёзим ишчиники билан тенгми? Йўқ, албатта. Шунинг учун ҳам улар ҳақ, билиб ёзади! Энди сен, кўра-билатуриб, нега шу ишни қиласиз, одамларни нега камситасиз, дерсан. Мен шу ернинг фарзандиман, ука! Айбим — ўзимни четга тортиб, кўз юмиб юролмадим, ўзимни унуттишим керак бўлган жойда, мана мен деб юз кўрсатдим, эътибор бермасалар, бақирдим, хуллас... Йигирма йилдан бери совхозда директорман. Ҳалол ишлаганим — беш йил. Ҳозир эсласам, ачинаман — гўл эканман... Шундан бериси — ўзини ўзига едириб кун кўрдим. Кун кўрганим — шу вазифада турганим. Бадқирдор деб ўйлама, бир қорним ҳар ерда, бир тўғрам нон билан тўярди. Айтдим-ку, ўзингни четга олиб, томошабин бўлиб туришдан оғири йўқ, деб. Шунинг учун ўзимни тўдага урдим. Қийналдим, виждоним оғриди, лекин кўпни шу кўйда кўрдим-у, бош оғриғидек ўтди-кетди бу... Яна қийнала бошладим, ишон, бошим оғрияпти... Сен мени «урмоқчи» бўлиб келгансан, ҳақсан, лекин кошки эди, мени ёзсангу шу билан ҳаммаси тугаса. Э-э, ука, агар, шундай

бўлса эди, ўзим борардим газетанга, ўзимни ўзим тутиб берардим, мени отинлар, дердим...

«Шунча ишни қилиб, индамай кетиш оғир-да, — Равшан бу одамнинг гапирмай қўйишидан кўрқди, — тилсими очилгандек очилди».

— ...Уч марта уйланганим рост, — Рустамов унга ҳисоб бераётгандек давом этди, — биринчисидан бола кўрмадик, ажрашдик. Сўнг, иккинчиси... боёқиш дардга чалиниб, ўтди-кетди. Бир тирноқ кўрай деб яна уйландим, шукр, ўғилли бўлдим. Хотин зотини биласан, ўғил тўғдию бор нозу ҳунарини кўрсатди. «Ҳа», десам, «ота бўлсангиз, ўғлимга янги уй қуринг, қўш никоҳ ўқилган уйда яшамайман», деб туриб олди. «Ҳозир никоҳ қолдиқи хотин, сени ЗАГСга элтиб уйланганман», десам ҳам кўнмади. Тўғриси, ўзимга ҳам ёқди шу гап. Умрни поёни кўринган пайтда уй қайғусига тушдим. Қариликни унутдим... Сен уйланганмисан? — деб сўради баногоҳ Рустамов ундан.

— Йўқ.

Рустамов бош ирғаб қўйди.

Машина бояги йўлдан чапга бурилди.

— Қаёққа кетяпмиз? — деб сўради Равшан.

— Қишлоққа, эски уйни кўргани.

— Ҳожати йўқ.

— Унда ўзинг биласан, — Рустамов шофёрга буйруқ берди: — Ортга бур!

Қайтиб яна ўша боққа қелишди. Меҳмонхона бўсағасида Рустамов уст-бошидаги чап-чунгни қоққан бўлди: енгларини сидириб, товоғини тапиллатиб тепинди. Очилов шу атрофда экан, келасолиб унга сочиқ тутди. Рустамов, меҳмонга беринг, дея ишора қилгач, ишшайиб у Равшанга сочиқни узатди. Очилов негадир Равшаннинг кўз ўнгида бир зумда қиёфасини йўқотди: кунда, кунора шу жойда ивирсиде юрадиган ва катта-кичик юмушларни бажарадиган майда одамларнинг бирига айланди. Бундайларни у кўп кўрган, зеро, шунақалар аксар жойларда катта мавақега эришади, кўпчилик шулар орқали ишини битиради...

— Меҳмонлар кутиб қолишди, — деди Очилов безовталаниб, Рустамов индамади. Бошлашиб ичкарига киришди. Хонада Рустамов тенги икки нотаниш — кўрнинишдан мансабдор, сипо кийинган кишилар ўтиришарди.

Равшан ўриндиқлардан бирига чўқди. Гап-сўз, таништириш бўлмади. Ёшгина жувон кетма-кет лаганда кулчатой олиб кирди. Манзиратсиз овқатга қўл узатишди. Лаганлар яримлаб қолганида:

— Мени порахўр деб ёзишибди, — деди Рустамов ёнида ўтирган кишиларга. Улар Равшанга бир-бир қарашди-да, кейин Рустамовнинг оғзига қараб тураверди.

— Мени порахўр деб ёзишибди! — деди яна у. Ҳалигилардан бири жилмайгандек бўлди. Иккинчиси тағин Равшанга қаради. Рустамовнинг гапига жавоб шу бўлди. Равшан адоғи кўринмас бу «ўйин»нинг нима билан тугашини сабр билан кутди. Ниҳоят, дастурхон йиғиштирилди, қовун-тарвуз, мева-чева, чайнак қўйилди. Индамас меҳмонлар: «Энди бизга рухсат», дейишди-да, чиқиб кетишди. Очилов ҳам уларга эргашди. Рустамов уларни кузатмади.

— Сўраганинг айби йўқ, бугун совхозда қоласанми?

«Бу қадар сурбетлик, ўзига ишонч, — Равшан унга асабий тикилганча ўйлади, — ким ўзи бу одам? Ё ҳеч иш чиқара олмаслигимни билдимми?»

Рустамов сувга қармоқ ташлаган кишидек жимгина бориб диванга ўтирди. Шимини тиззасигача кўтариб, ўқ еган оёғини намоийшкорона уқалаб қўйди.

«Қийналяпти бола бечора, уқуви йўқ-да, уқуви бўлганда ҳам тортишиш бегойда экани унга алам қиялпти. Кўникади, менга ўхшаганга икки-уч бор дуч келса — бас. Этини ўлдириш деб шунга айтадилар-да!»

Равшан нима қиларини билмай, гарангсиб сумкасига қўл узатди. «Район марказида тунайман. Яхшилаб ўйлаб, кейин бир қарорга келаман. Ҳақ-ноҳақлигини билмай ён бериш... бу — жуда оғир-ку!»

— Ҳозирча хайрлашамиз, — деди Равшан ва очик чеҳра билан қўл узатди.

— Эшиккача чиқаман, — деди Рустамов оёғига шиппагини илар экан, — нима, мени одамови деб ўйладингми?

— Шартмас, Очилов бор-ку?

— Дарвоқе.

Олдинда — Равшан, орқада — Рустамов, бирин-кетин даҳлиздан ўтиб, айвонга чиқишди. Равшан эгилиб, туфлиснинг боғичини боғлаётган пайтда костюмининг чўнтагига кимдир қўл суқди. Чўнтагида бир нима қолди. У қаддини ростламай туриб Рустамовга юзланди.

— Йўл харжи, — деди шериги хотиржам. Қизиқ, бу сўзни у талаба ўғлига пул бергандек жуда безор оҳангда, худди ҳаққи бордек қилиб айтди. «Энди мутелик бас! — дея ўйлади Равшан туфлиснинг иккинчи боғичини боғлай туриб. — Уясида тутмасам, кейин буни қайириш осон бўлмайди».

— Қанча? — деб сўради у, хотиржамликда директордан ҳам бир баҳа ўтиб.

— Икки.

— Икки мингми? — Равшан хатти-ҳаракати билан «кам-ку?!» деган маъно англатиб қаддини ростлади. Рустамов таажжубланди, қисқик кўзлари катта-катта очилди. У эса ҳамон хотиржам, жавоб кутиб турарди. Ниҳоят, Рустамовдан садо чиқди.

— Икки юз, — деди у ўнғайсизланиб.

Равшан шошилмай костюмини ечди-да, қўлига олди ва бир зум директорга қараб турди, кейин кулимсиради.

— Ишга киядиган бор-йўқ матоҳим шу эди, сизга ҳада қиламан! — Костюмини Рустамовнинг елкасига ташлади. — Танишганимиз учун, сал уринган демасангиз... аммо ярашди сизга!

Рустамов бундай бўлишини ҳеч кутмаган эди. У қизарди, бўзарди, лекин «аҳмоқ бўладиган одам йўқ, — деб ўйлади, — мухбир-да, кўп балони кўрган. Мен ўйлаганчалик анойига ўхшамайди бу! Майли, майли, пухта бўлса қандини урсин, менга ўзи шунақаси керак. Қани, бир синаб кўрайин-чи!»

— Шунақа де? Оббо, сен-эй... Ма, матоҳингни кийиб ол, йигитча, — Рустамов газетага ўроғлиқ пулни чўнтакдан олиб, костюмини Равшанга узатди. — Ёшсан-да, қўрқдинг.

Равшан костюмини кия туриб ўйлади: «Хужумга шай бу одам билан тайёргарликсиз, далилсиз курашиш бегойда. Лекин бари бир, нимадир қилиш керак...»

— Қани, энди қайта уйга кирамиз, ука, — деди Рустамов унинг билагидан тутиб, — сен билан гаплашса бўлар экан...

Равшан, таваккал, нима бўлса бўлар, деб унга эргашди.

Бояги хонага киришгач, директор бир пиёла чой куйиб узатди-да:

— Ухлайсанми, ўйлайсанми — ўзингда ихтиёр. Кеч-қурун гурунглашамиз, мен кетдим, — деб эшикка чиқди.

Елғиз қолгач, у костюмини ечиб стулга ташлар экан, бояги икки юз сўмининг ҳар бир сўми гўё икки юз савол бўлиб хонани тўлдирди. Рустамов кетгани билан унинг қиёфаси, гап-сўзлари бу ерда қолган эди. «Инсофлиман дейди-ю, инсофсизга ўхшайди, — Равшан диванга чўзилди-да, ўйга толди, — ҳақман дейди, ўзи ғирт ноҳаққа ўхшайди, қўлингдан келса ёз, дейди-ю, тутқич бермайди, тонади... Тилида иқдор, дилида иқдор, лекин ўз билганидан қолмайди, чекинмайди. Бу одамни аҳмоқ деб бўлмайди, лекин донишманд ҳам эмас бу. Бор-йўғи устамон, тадбиркор, нари борса, тажрибали раҳбар, ўз тили билан айтганда, ўзини унутолмаган, четга тортолмаган, бироқ қарши туролмаган ва томошабин ҳам бўлолмаган Рустамов бу! Тушундим, уни қўллаб-қувватловчи, суянган тоғлари бор. У шулар билан тирик, қолган умрини совхозни деб эмас, тинчи, ҳаловатини деб, йиққан пулларини эсон-омон харжлаш, ворисига қолдириш ғамида яшайди. Унга бундан юқори мансаб ҳам керак эмас. У ақлли одам, лекин бу ақл билан манфаатию нари борса, райондан ташқарини кўра билмайди. Шу ақли билан ҳам узоқ яшади у, яна яшайди... Нима бўлса ҳам бу одамни кўпроқ ўрганиш керак...»

Уйку элтган экан, кечга яқин Рустамовнинг овозидан чўчиб уйғонди. Кимгадир унинг баланд овозда: «Кўнғироқ бўлса, мен йўқман», дегани эшитилди.

Равшан дивандан стулга ўтиб ўтирди.

— Ҳа, меҳмон, савол кўпдир-а менга, ҳаммасини айтмасингданоқ биламан, — Рустамов қувноқ кайфиятда хонага кириб келди.

— Билганизга шукр, Жовли ака! — Равшан уни яқин тутиб гапирди. — Мени шу саволлар олиб қолди-да.

— Йўқ, ўзим олиб қолдим сени, — Рустамов эътироз билдирди, — мен билан воситачи кўйиб гаплашолмайсан. Боягини олмангнинг — тўғри, лекин менга пора бермоқчи бўлдингиз, деган таънангдан чўчимайман мен. Сенга қизиққан жойим бор: сен учун қанчалик жумбоқ бўлсам, менга сен ҳам шундай бўлиб туюлдинг. Рост-да, бошқача одамга қизиқади-да киши.

— Саволдан қўрқмайман, денг?

— Жиддийроқ бўлса майлику-я, лекин рости, оҳанжамали саволларингга тоқатим йўқ. «Нега?», Нима учун!» деган сўроқлар уст-бошга қўнган чангдек гап, пуф десанг учади-кетади. Қўй, ука, шу гапларни, кеча узоқ, ҳаммасига улгурамиз. Ҳозир бир ҳўкиз ўлди қилиб овқат ейлик. Дунёнинг гашти шу-да, қариганда одам фароғат истаб қолар экан.

Равшан ташқарига чиқди. Рустамов овоз берди:

— Ҳов, болам, олпе опкеладиганингни!

Стул усти турли хил ноз-неъматлар билан тўлди. Рустамов пиёлани тўлатиб лимон сиқди-да, овқатдан кейин ичаман, деб четроққа суриб қўйди.

Улар узоқ ўтирдилар. Дастурхон йиғиштирилмади. Рустамов негадир Равшан ўйлаганчалик мириқиб овқат емади, гарчи стол атрофида иккисидан бўлак ҳеч ким бўлмаса-да, ўзга кишилар қуршовида қолгандек у бетоқат, асабий ўтирди. Ниҳоят, студан диванга кўчди-да, кўйлагининг юқори тугмаларини ечди. Бўйнидан бир нима сиқаётгандек бошини ўннга, сўлга ташлади.

Равшан қўлини артиб, шарбат ҳўплади.

— Равшанбек, — алланечук бўғиқ овозда мурожаат этди Рустамов, — бугун мен кун бўйи талваса ичида алаҳсирагандек юрдим. Сенга ўзимча кимнидир оқлашга, ниманидир исботлашга уриндим, барибир, кўнгил жойига тушмади. Биринчи марта мухбир кўраётганим йўқ, сен ҳам асли шуларнинг биттасисан. Қолаверса, менга қарши қатъий бир қадам ҳам босолмадинг ҳали. Ҳозирга довуру мен гапирдим, сен нуқул тингладинг.

Биламан, гарчи хотиржам кўринсанг-да, ичингда ўт ёняпти, буни аввал-бошданоқ сезганман. Ёшсан, биллиб-билмай мени ёқлаш ёки қоралаб ташлаш сенга осон эмас. — У Равшаннинг қаршисига келиб ўтирди. — Рустамов шу кўйга осонгина тушгани йўқ. — Унинг овозида синиқ бир хўрсиниш акс этди. — Чатоғи шундаки, ҳеч ким мени кўлимдан судраб бу «ўйин»га тортгани ҳам йўқ. Сен ўша — юрак ютиб айтолмай турган саволларинг билан ҳам ҳақсан. Мисол учун: совхозга ном кўйиш... бу қинғирлик Рустамовдан чиққан, деб ўйлайсанми? Йўқ, одамларга қолса шундай. Тўғри, бу ишни мен қилдим. Аслидачи?! Ижрочиман, холос. Ижрочи эса ҳамиша биринчи бўлиб кўзга яққол ташланади. Энди нарёғини эшит: катталардан бири пайтини топиб, секин шу таклифни айтди менга. Қани, «йўқ» деб кўр-чи. Қолаверса, «йўқ» дейиш синовидан ўтганман. Хуллас, ўша таклифнинг ташаббускори бўлиб майдонга мен чиқдим. Райком, райижроком билан гаплашдим. Пишган ош эди бу, қарши чиқишга қурблари етмади, чунки у каттанинг отаси, каттага тегишли ном эди, тушундингми?

Рустамов бир муддат жим бўлиб қолди. Равшан сигарет тутатди.

— Сен менинг қиёфамда фақат Рустамовни кўриб турибсанми? Агар, шундай деб ўйласанг, адашсан, — у ўрнидан туриб юра бошлади, — мана бу ерда, — деди у кўксини чангаллаб, — бир пайтлар юрак бор эди, қалб дейсизларми сизлар? Мен ҳам уни тинглардим, ҳамиша измида эдим. Ҳозир уни сурғучлаб ташлаганман. У энди бошқа кишиники, балки сеникидир, балки ўғлиникидир, ишқилиб, менга бегона. Бу заҳар-заққум гапларимни ачитиб-кесатиб кимгадир айтгим келади-ю, афсус, тинглайдиган одам йўқ. Эҳтимол, сен ишонмассан, лекин рост: кеча ноинсоф бир кимса мендан ўн мингни шилиб кетди. Мана шу кўлларим билан жарақлатиб санаб бердим. Олди. Халқни, ҳақни ҳимоячисиман деб юрган мартабали киши, олди... Гапнинг индаллоси, мана, келдинг, эртага кетасан, совхозда бир дунё камчилик бор, кут десанг кутай, кўрай, қани сенинг қўлингдан нима келади? Ҳо-ов, болам-ов, ҳозир шундай замонки, аслида сен мени фош этишга келгансан, лекин истасам, сени эртага қайта ўнганмайдиган қилиб жўнатаман. Сенлар ҳам юрибсан-да, нонни «нанна» деб, ўттизга киряпсан, бировга на бир яхшилиқ, на бир ёмонлик қилиш қўлингдан келади. Муаллақ умр кечиряпсан сенлар, сенларнинг шўринг бор, сенларга ачинаман. Шунча ёшга кириб, рост-ёлғонни ажратолмайсан, қани даъвои бўлса — айт, мени рад эт, йўл кўрсат менга, эргаштир мени! Мен кимга ишонай, кимга?! Сенгами?!

Равшан ўрнидан туриб кетди.

— Икки юз сўмингни олмадим деб устимдан кулиб кетишинга ҳали эрта. Бу билан юзимга қора чапла-ёлмайсан, бола. Боя тушликка чақирганларимнинг бири — прокурор, бири — судья эди... Мен билан ҳамтовоқ улар. Билдингми?! Мен уларнинг, — Рустамов шифтни кўрсатди, — поклигига ишонмайман, болам! — У келиб ўзини диванга ташлади, бошини чангаллаган кўйи ўтириб қолди.

Равшан хона бўйлаб асабий юраркан, беихтиёр Рустамовнинг гапларини такрорлади: «Муаллақ умр кечиряпсан сенлар, сенларнинг шўринг бор, сенларга ачинаман. Шунча ёшга кириб, рост-ёлғонни ажратолмайсан, қани, даъвои бўлса — айт, мени рад эт, йўл кўрсат менга, эргаштир мени! Мен кимга ишонай, кимга?! Сенгами?!»

Рустамов аста ўрнидан турди. Келиб, совуқ чойдан бир ҳўплади. Хийла ўзини босиб, сўз бошлади:

— Эй-й, болам-эй, қийин-қийин — бу дунёда номуслига қийин. Қурбинг етса, шундай яшаб кўр... Ҳар кўрганда: «Палончи, кўзингни оч, ўрнинг палон пулга чиқди», деб очиқ-ойдин шаъма қилишади. Рустамов ҳам бу шаъмаю таъмалардан четда қолган эмас. Ким ошди савдоси эди бу. Бировлар пул, бировлар номусини ўртага қўйиб, мансаб олди. Сайди деган бир йигит ўрнимга кўп осилди, маҳкам турдим, охири бўлмагач, каттага хотинини қўшди. Ҳозир шу бола колхозда раис. Тунов кунни мажлисдан чиқаётиб, уни секин четга тортдим: «Сайдижон, — деб кўзларига тик қарадим, — келини бегона қилиб, чакки қилдингиз, шу дардингиз бор экан, ўзимга айтсангиз, йўқ дермидим», дедим, номард индамади. Эшитмади, тушунмади, шекилли деб қайта айтсам, бошини эгди. Равшанбек, ўғлим, ишон-ишонма, уни шуйтиб турганини кўриб, қари бошимни эгиб, шу ҳолимга йиғлаб юбордим. Зўрға уйга келдим у икки кун ташқарига чиқмадим... Сен уйланганмисан? — Рустамов ундан бояги саволини қайтиб сўради. Равшан аугладики, директор бу сўроғига аллақачон жавоб олган, бироқ ҳар гал: «Сен уйланганмисан?», деб сўраганида, негадир унга қаттиқ тикилар, гўё йигитлигини — орини синовдан ўтказмоқчи бўлар эди.

— Утган ҳафта бригадирларимиздан бирини чопиб ташлашди, — деди Рустамов ундан кўзларини олиб, — қўлостиде ишлайдиган жувонга оғиз урибди номард. Келинчак бориб эрига сездирипти, эри эса индамай-нетмай келиб, бригадирни чопиб ташлабди. Мен ўша йигитни болалигидан биламан... шофёр эди... Исми — Бўрон... Тутунингдан битта ол, — Равшан «БТ»ни кутиси билан узатди, — чекма шуни сен, — Рустамов бир донга сигарет олди-да, бармоқлари билан узоқ эзғилади. Равшан гугурт чакди. Рустамов сигаретни бир-икки тортиб, кулдонга босиб ўчирди, устидан пиёла остида қолган шама аралаш чойни қуйди, жазиллаб тутун кўтарилди, — эртага сен газетингга Бўронбекни «қотил» деб ёзарсан? Мен эса уни тиш-тирноғим билан ҳимоя қиламан. Ҳақ дейман уни. Терговчини йўқлайман, суддагилар билан гаплашаман, ишқилиб, бор кучимни сарфлайман, ҳеч нарсани аямайман, кутқазаман уни. Агар, бошим омон бўлса, умримда бировга қилган яхшилигим шу бўлади. Гапим тамом, Равшанбек! — Рустамов икки қўлини тап эткизиб столга урди-да, ўрнидан турди. У яна бегонасираб, авзойи ўзгарди. Равшанга қараб турди-да:

— Юртни мухбирлик билан тузатолмайсан, ука, — деди, — хайр, эрталаб сени кузатиб қўйишади.

...Бу кечанинг саволлари кўп эди. Равшан уларни ўзи билан Тошкентга олиб қайтди. Самарқанддан қайтибдики, ҳамон шу саволларга жавоб излайди, бироқ топа олмайди. Баъзан ижара уйнинг паст шифтию деворларида Жовли Рустамовнинг: «Ҳо-ов, болам-ов, қийин-қийин — бу дунёда номуслига қийин. Қурбинг етса, шундай яшаб кўр...», деган сўзлари жаранглаётгандай бўлади.

У карахт бир алфозда ўрнидан турди-да, бориб деразани очди. Қор тинган, кўчалар оппоқ, дарахтлар совуқ бир оғриқдан тош қотгандек кўринар эди. «Эртага, эртага ҳисоб бериш керак, — дея ўйлай бошлади Равшан, — Комил Одилевич мендан жавоб кутади, ҳа, ҳамма-ҳаммаси учун ҳисоб бериш керак...» «Сен уйланганмисан?!»

Чошгоҳда уни Мария хола уйғотди.

...Ушанда ижарага уй излаб, кирмаган кўчасию тақиллатмаган эшиги қолмаган, тинка-мадори қуриб, умидини узганида омади чопди.

— Қишлоқдан келдингиз? Нима, шоирмисиз? — деб сўради ундан, «шу — охиргиси», деб эшигини тақиллатётган уйнинг бекаси — Мария хола ажиб бир қизиқиш билан. Қишлоқдан катта орзулар билан келган йигитнинг ниятини кампир ўзича тушунди, шекилли. Унинг гапидан англашишича, барча шоирлар ҳам гўё Есениндек униб-ўсган гўзал юртию қари онаси ва сингилларини ташлаб шаҳарга келадилар, гўзалларни севиб, ишқий шеърлар битадилар.

Кейинчалик икки ёлғиз бир-бирини суяб, она-боладек бўлиб кетишди. Хола чолидан ажраган, олисдаги невараси — Ленани кутиб яшар, гоҳида у Равшанга: «Неварам келса, кўрасан, сулув қиз», деб мақтаб қўярди. Айтишича, Лена келгуси йил мактабни тугатиб, кампирниқига бутунлай келар эмиш...

Равшан зилдай бошини болишдан кўтаролмай, уйку тўла кўзларини юмиб, ҳадеганда ўрнидан туролмади.

Соат бир маромда чиқиллар, хона ичи аллақачон ёришиб кетган эди. Равшан ҳамон чўзилиб ётар, назарида, тун бўйи хаёлини банд этган ўйлар уни бир овлоқ ерда қолдириб кетгандек эди. Ҳамиша бош учига қўйиб ётадиган отасининг суратига қаради, хира тасвирга қараб турди-да, у беихтиёр шивирлади: «Ота, отажон! Уғил бўлиш ҳам... шу қадар оғир, мушкулми?»

Суратдаги сиймо жонлангандек, унга талпингандек бўлиб туюлди, гапирмади — стол чеккасида ётган хатларга тикилиб тураверди.

«Уқинг, ўқийверинг ота, ўзимизнинг қишлоқдан, бегонамас, жондош ҳамюртларим ёзишган...» — Сурат билан узоқ гаплашиши мумкин эди, лекин жонсарақ Мария хола уни ҳол-жонига қўймай турғазди.

Тушликка яқин ишхонага борди, хонасига кирар экан, столи устида Зубайданинг: «Қор билан тиллашган йигит! Сизни муҳаррир йўқлади, кутубхонада дедим...», деган ёзувига кўзи тушди. Шу заҳоти узалиб бир варақ қоғоз олди-да, «Буюк ёлғонга таъзим! Соат 12.00 Кутубхонадан келинди. Равшан Қодиров», деб имзо чекди. Қоғозни хиёл нарига суриб қўйган ҳам эдики, телефон жиринглади. Трубкани кўтарса — Комил Одилевич!

— Эртага жўнайдиган бўлдингиз, шу баҳона онангизни ҳам кўриб келасиз, — деб қаршилади уни Комил Одилевич, — мана сизга хат, тўғри биринчи котибга кириш, саломимни етказиб, қўлига шу хатни беринг. Равшан нима гаплигини тушунди.

— Уч кун муҳлат, қайтишда қуруқ қайтманг, агар, Афшона ҳақида ёзар бўлсангиз, планлаштириб қўяйлик! —

Равшан бу фавқулдда таклиф сабабини ўйлаб жим тураверди, ниҳоят:

— Комил Одилевич, шартмикан боришим? — деди.

— Кейин... Сиз мендан жавоб кутаётган эдингиз-ку?

— Эрталаб районингизнинг биринчи котиби Мақсуд Маҳмудов менга кўнғироқ қилди. Ҳарҳолда, у янги одам, тушуниш керак. Гаплашинглар, ўртада бир-икки қитмирнинг гап-сўзую хат-хабар воситачи бўлмасин. Ўзингиз борганинги маълум.

— Бари бир, мен...

— Хўш?

— ...Маҳмудовни танимайман, ҳатто кўрмаганман. Хатиям у ёзган эмас. Кейин, у Афшона ҳақида дуруст маълумотга эга бўлмаса керак. Билганида, мақолага қарши чиқмас эди. Мен бор гапни ёзганман. Энди...

Комил Одилевич чуқур тин олди, кейин унга ўйчан тикилган кўйи, деди:

— Равшан, мен Афшонани билмаганимда ёки ўша ўқитувчи Норов, исми Аҳмаджонмиди?..

— Ҳа.

— Шу йигит мактабдан узоқлашиб Афшона тарихини тиклаш учун ҳузур-ҳаловатидан кечиб, идорама-идора юриб, қўриқхона атрофини ўраш, шу баҳона ноёб ёдгорликни асраш ниятида чекаётган қайғусини тушунмаганимда мақоланг босилмас эди. Маҳмудовга «Районингизга бизнинг газетанинг ҳеч қандай хусумати йўқ» деган маънода хат битдим. Билиб-билмай уни иккимиз ҳам калтабинликда айбламай, яхшиси, бориш керак, кўрайлик-чи, қани, нима гап ўзи?

— Бораман, лекин хатни Заъфар Ҳусаний ёзган, гумоним шу одамдан.

— Заъфар Ҳусаний?.. Ким у?

— «Пахта ҳақиқати»нинг муҳаррири.

Комил Одилевич кулди.

— Э-ҳа-а, бир пайтлар ҳикоялар машқ қиларди, а? — Бош муҳаррир узоқ ўйга толди.

Комил Одилевич рўпарасида ўтирган Равшаннинг кўзларига тикилганча ўйлади: «Ишга олганимдан бери тинимсиз устидан ёзишади. Йигирманинг нари берисидаги бу йигит ҳамюртларига қачон ёмонлик қилиб улгурди экан? У қай масъул курсига ўтирдик, бировнинг бурнини қонатган бўлса?

Раҳбарман дегани борки, танқид қилсанг осмондан келади. Ўзингдан катта амалдорларга таяниб, албатта, йўлингга ғов солади. Тавба, республика газетаси худди уларнинг органидек, баъзан бизга дўқ уришади, буйруқ беришади. Мана, биттаси ўзим, жиддийроқ қўлёзма устида кунлаб, баъзан ойлаб ўйланаман, хаёлни минг чиғирғидан ўтказиб, кейин қўл қўяман. Ортдан бир гап чиқмасмикан, палончига тегиб кетмасмикан, деган хавотир шундан кейин ҳам кишини қийнайди. Қаридимми ё? — Комил Одилевич беихтиёр ўрнидан туриб, юра бошлади. — Қарилик, яхшиямки шу «қалқон» бор. Таскинбахш, ўзингни оқлашга қулай бу сўз — қарилик. Хиёнатга енг бўлган журъатсизлик бу!»

Унинг газетада аллақачон ёритилиши лозим бўлган қўлёзмаларга кўзи тушди: «Нега шу кунгача пайсалга солдим? Ахир, ёзганларнинг юраги қон бўлиб натижасини кутишяпти-ку! Яна «нега» дейсан-а, қарилик — паноҳ, чекинавер, шу «қалқон» сени ҳимоясига олади».

У келиб жойига ўтирди-да, қоғозлар уюлган столга ўмганини тираб, материалларни бирин-кетин қўлига олди ва асабий имзо чека бошлади.

Равшан буни таажуб ичра кузатар, унинг руҳиятида нимадир содир бўлганини илғаб қувонмоқда эди. Ниҳоят, Комил Одилевич сўнги қўлёзмага имзо чекди-да, Равшанга маъноли қараб:

— Сафар олдидан бир хайрли иш қилинг! — деди ва қўлидагиларни унга берди. — Масъул котибга! Тез кириш, кутаман.

Равшан материалларни унинг қўлидан деярли юлиб олди-да, шошиб эшик томон юрди. Шунда Комил Одилевич:

— Сал бўлмаса, қўлдан ажралувдим, — дея ҳазиллашиб қолди.

Комил Одилевич барибир тинчимади. Хаёли яна Равшан билан боғланди: «Маҳмудовга ҳам тушунмадим, Равшан ҳақ, бу мактубни ўз фаҳми билан ёзмаган у. Ё тавба, кечагина биринчи котиб бўлган бу одам, наҳот бировнинг гапи, бировнинг йўриғи билан иш бошласа?! Унда кимга ишонил мумкин? Аҳолиси қарийб юз минг кишидан иборат шундай районнинг юмушлар

рию ташвишларини бир четга қўйиб, ўзи танимаган билмаган йигит билан олишса? Жазоланг, деб биздан талаб қилса. Ҳақ бўлганида ҳам бошқа гап эди...»

Равшан хонага кирганида у дераза олдида туриб, гўё кўкиш туман билан қопланган шаҳарни кузатар, Комил Одидович гала-говур бу шаҳарнинг нақ устига чиқиб қолгану энди тушишга қийналаётгандек туюлар эди. Ҳатто у Равшаннинг ортида турганини пайқамади. Ниҳоят, йигит томоқ қирди. Комил Одидович ўгирилиб унга қаради-да, ҳа, келдингизми, дегандек қошларини керди, кейин вазмин одимлаганча бориб жойига ўтирди.

— Нима, ораларингдан бирон бир гап ўтганмиди? — деб сўради у.

— Йўқ...

Тушликдан кейин Равшан бир-икки хатни ишлаган бўлди, сўнг деразадан шаҳарга термулиб ўтирди, аслида у кўз қири билан Зубайдани кузатди. Зубайда билан муқим ишлашгани — бор-йўғи ўн-ўн беш кун, ҳали қиз ўқув отпусчасига чиқди, ҳали бетоб бўлди, ишқилиб кўринмади. Бу орада Равшан хатлар бўлимига мудир этиб тайинланди, қиз иш бошлагач, ходимликка ўтказилди.

Зубайда... Равшан шаҳарга келибдики, бу тоифа ҳақида—ўзига тенгдош қизлар ҳақида турфа хил миш-мишлар эшитади. Шу сабабми, ҳар қалай, Зубайда билан ҳам салом-алиқдан нарига ўтмаган, кўнгил-кўнгил-да, бир тортмаса тортмайди, худди аравага қўшилган қирчанғи отдек суст. Аксига олиб, кунда—кунора кимлардир сим қоқишади, таниш-билишлари Зубайдани сўрашади, аксарияти — йигитлар. Шу-шу бўлдию шубҳами, гумонми, ишқилиб нимадир Равшанни ипсиз боғлади — миш-мишларга ишонди у.

Бундан уч кун олдин ҳеч кутилмаганда Зубайданинг шаънига тегадиган ўша хат унинг қўлига тегди. Уқиди: «...йўқ демайди» — учта сўз, нақадар машъум. Ҳақиқатмиди бу? Рашқда куйган бир қитмирнинг қилвирлигим — Равшан тубига ҳеч етолмади. Шунча кундан бери бирга ишлаб, кечагина бундай очилиб гаплашишди ва бунга ҳам қизнинг ўзи сабаб бўлди.

Зубайда унинг эътиборига зор эмас, ўзини жуда эркин тутар, телефонда бўлсин, кабинетда бўлсин хоҳ йигитлар, хоҳ қизлар билан эмин-эркин ҳазиллашар, хонада бошқа ҳеч ким йўқдек бемалол, очилиб-сочилиб кулар, лекин бари бир ҳамхонасининг нимасидир, индамаслигим, беписандлигим уни қизиқтириб қўяётган эди. Истиқболини қиз шон-шавкат ёғдусига бурканган ҳолда кўрар, шу боис кечагина қишлоқдан келган бу йигитга гоҳо парво ҳам қилмас эди-ю, гоҳо...

Ниҳоят, Зубайда ишдан бош кўтариб, ручкани тарақлатиб стол устига ташлади. Равшаннинг оғзига талқон солиб ўтириши жонига тегиб, унга қасдма-қасд трубкани олди-да, рақам терди, кейин яна уни шарақлатиб жойига қўйди. Шундагина у йигит ўзига тикилиб турганлигини ҳис этди. Зимдан унга қаради. Ҳамхонасининг қарашлари шу қадар оғир эдики, Зубайда на тикилиб туришга ва на кўзларини олиб қочишга журъат этди. У ҳамма нарсани унутди, худди узоқ йиллардан буён шу йигитнинг измида бўлгандек бир мутелик ҳис этди, юзларига қизиллик югурди.

— Янги йилни сиз билан кутмоқчиман, — деди Равшан дабдурустдан, — хоҳласангиз — ресторанда, хоҳласангиз — бошқа жойда.

Зубайда бу таклифни ҳеч кутмаган эди, шошиб қолди. Нима дейарини билмади. Бошқа бир йигит бўлганида-ку...

— Эртага юртга кетяпман, Бухорога, — деб ўрнидан турди Равшан, — уч кунга қолмай қайтаман, ҳозир бориб муҳрдор қизлар кетмасидан бурун йўлланмамни расмийлаштириб олай...

Зубайда унинг ортидан термулиб қолди, ҳатто жавобимни ҳам кутмади-я, деб ўйлади у. Елғиз ўзи қолгач, хона гўё хувиллаб қолгандек, тўрт тарафдан девор сиқиб келаётгандек бўлиб туюлди. «Энажон! — деб сапчиб ўрнидан турди. — Энажонгинам, энажоним!» Шу сўзни такрорлай-такрорлай у эшик ортига осилган ойна қаршисида тўхтади. Кўзгудаги аксига қараб, ўзини таниёлмади, гўё вужуди ёруғ ҳисларга тўлган қандайдир бегона, сулув бир санам унга боқиб турар эди. Ут бўлиб ёнаётган пешонасини у муздай кўзгуга босди...

Равшан қайтиб келиб хонасига кирганида Зубайда йўқ, стол устида шеър битилган бир варақ қоғоз ётар эди. Қиз билан у хайрлашмоқчи эди, Зубайданинг хайр-хуши шу бўлибди: «Овозинг — саждага чорлагувчи кўнгирик. Агар, сўнса кўзимга тупроқларни ёпурман. Мен адашдим, алдандим сенга етгунча чироқ... Келсанг гар бу дунёда йўқотганим топурман... Мени азиз жойларга бош ургани олиб бор. Товон тилсин қайроқтош, тошларда қон, чопурман. Кутганинг келмас экан, умр — бекор, шеър — бекор. Келсанг гар бу дунёдан йўқотганим топурман».

Имзо ўрнида яна бир сатр: «Бу кун қарвон йўлида шулдир савол, шул сўроқ...»

Равшан беихтиёр ўриндиққа чўкди-да, шеърни яна бир бор ўқиди. «Мен адашдим, алдандим сенга етгунча чироқ... Кутганинг келмас экан, умр — бекор, шеър — бекор... Бу кун қарвон йўлида шулдир савол, шул сўроқ...» Шеър Зубайданинг иқрори эди. Йигит бунга юрак-юракдан туйдию жисмини бир муддат гурурми, алланечук ёқимли туйғу чулғади...

Уша оқшом уйга, ҳатто эртаси кун токи Бухорога етгунча ҳам фикри-ёди Зубайдада бўлди...

У ҳали тонг бўзармай ўрнидан турди-да, эски мотоциклини миниб Афшонага йўл олди. Қалъага етгач, мотоциклини йўлнинг четига қўйди-да, зиналар узра юқорига кўтарилла бошлади. Баногоҳ Маҳмудовнинг: «Мен сизга бегонаман, хатни Ҳусаний ёзди, ишонтирди, кўл қўйди. Энди гинани унутинг, ўка, мендан эмас, ўзингизникидан хафа бўлинг», дегани ёдига тушди, қадами орқага кета бошлади. Болалигида шу зиналардан чопқиллаб чиқиб, чопқилаб тушар эди. Бугун саксон зина саккиз юзтага айланиб қолгандек ҳеч ниҳояси кўринмас, назарида, юпқа туман оғушида сукут сақлаётган қалъа ҳам кўзга кўринмас, қўллари билан унинг кўкрагидан итаргандек бўлар эди.

Ҳаяжон ичра у ҳар бир зинани азоб билан босиб юқорилар экан, қалъа девори ковакларидан потирлаб қушлар учиб чиқар, чуғурлаб кўкка ўрларди-да, унинг боши узра гала-гала бўлиб айланишар эди. Ногоҳ унинг кўзи бир жуфт бургут болаларига тушди. Полопонлар қўрғон теласида муаллақ қотган каби сокин парвоз қилишар эди. Равшан уларни кузатганча бирпас туриб қолди. Бутун Афшонани бошига кўтариб чуғурлашаётган бу қушлар негадир бошда унинг ғашига тегди. Кейин...

Равшан юқорига кўтарилгач, кенг сахннинг ҳар жой-ҳар жойида қабрдек қор уюмларини кўрди. Бундаги ҳар бир нарсадан гўё мозий нафаси уфуриб турар ва улар кўпдан буён бир ҳамсухбат кутаётгандек туюлар эди. Равшан ўгирилди-да, қалъа этагига қаради: бир-бирига

туташ томлар, дов-дарахтлар, тупроқ йўллар, тор кўчалар — бус-бутун қишлоқ...

Битикли тошларга термулиб узоқ ўтирди у. Кейин турди-да, чопонига ўраниб саҳн бўйлаб юра бошлади, яна Маҳмудовнинг: «Мен сизга бегонаман», деган гапи фикри-ёдини банд этди. Шу маҳал бутун бир қишлоқ аҳли: «Бегонасан! Бегонасан! Бегонасан!!» деб жар солаётгандек ва ёприлиб келаётгандек кўрқди, ваҳм босди уни. Кўзларини чирт юмиб, совуқ тош устига ўтирди. Ҳозиргина изғиринда дилдираган вужуди токи тирноқларигача қизиб, назарида, ҳатто тагидаги тош ҳам ёна бошлади. Гўё қалъага ўт кетдию у аланга ичида қолди, тошлар на ёниб битар, на олов ўчар, вужуди эса борган сари музлаб борар, ҳовурсиз совуқ аланга уни тобора қомига тортар, жисми тошга айланмоқда эди. Тишлари такиллаб ўрнидан турди. Юзини изғирин тилиб ўтди. Аланга ўчди...

Кунни кеча Маҳмудов у билан беш дақиқа суҳбатлашди, Равшан муҳаррирининг хатини топширди, сўнгида хулоса шу бўлди: «Бир тепаликни деб ҳамюртларингизни ёмонотлик қилманг. Райондан гап чиқса, аввали менга тегади. Гинани унутинг, ука, мендан эмас, ўзингизникидан хафа бўлинг, мен сизга бегонаман...»

Равшан ортиқ чидаб туролмади, шоша-пиша пастга туша бошлади. «Бор-йўғи тўрт чақирим наридаги қишлоқда туғилган Маҳмудовга нечун мен бегона, нечун Афшона бегона бўлсин?» Хаёлида туғилган бу сўроқдан қочиб, Афшонадан узоқлашиб борар экан, Маҳмудовнинг устомонлигига у тан берди: «Ўзингизникидан, деди-я, ўзингизникидан!.. Ўзимники ўзини танимаса, унда не қилай?»

...Тошкентга келгач ҳам раис, Ҳусаний ва Маҳмудовнинг қиёфалари, гап-сўзлари унинг кўз ўнгидан кетмади.

«Шаштинг сустроқ?» — деди Мария хола, гарчи унинг юрагида не дард яширин — билмаса-да, кўнгил сўраб. Аслида ҳам таъби хира эди унинг. Шу оқшом Равшан ухлай олмади. Яна «Она Сўз»ни қўлига олди: «Ёзда Она Сўзнинг кўзи ёриди — эгизак кўрди, — деб бошлади у ҳикоясини, — бунгача ҳам унинг фарзандлари бир этак — Қаҳрамон она эди у. Таомилга кўра чақалоқларига бир-бирига уйқаш — Баъзи ва Айрим деб ном қўйишди, худди Ҳасан ва Ҳусандек. Эгизаклар бир-бирига шу қадар ўхшаш эдики, Баъзини Айримдан, Айримни Баъзидан фарқлаш ҳам қийин, ҳақиқий эгизаклар деб шуларни айтса арзир эди.

Она Сўз улуғ ёши, оппоқ боши билан бир этак бола ўстирди. Ҳар бир Сўзнинг феъли йўртқадан маълум, улғайишган қозмига — ака-ука, опа-сингил, хеш-таборларига содиқ-носодиқлигини ҳозирдан билар эди. Кенжатоилари — Баъзи ва Айримга келганда эса, шуни айтиш керакки, узоқ вақт у тилини тишлаб юрди. Кўриниши — Сўз, номи — Сўз, бошқа фарзандларидан бўлак хислати, айри каромати йўқ эди уларнинг ҳам. Лекин, нечундир акалари, ҳатто отаси ҳам Баъзи ва Айримдан чўчишар, улар ўтирган даврада қисиниб-қимтинишар, эгизакларга худди меҳмондек мулозамат кўрсатишар эди.

Она-да, буни биринчи бўлиб унинг ўзи пайқади. Пайқадию юрагида қаттиқ оғриқ туйди. Кунлар ўтган сари оғриқ азобга айланди, ҳаловатини йўқотди у.

Баъзи ва Айрим кимга ўхшашди? Бир ота-онанинг фарзанди, бир оиланинг тарбиясини олиб, бир дастурхондан нон-туз еб улғайган бу ўғиллари кимга тортишди?.. Айниқса, ўша — хат билан боғлиқ хавотирли, мижжа қоқмай, тўлғониб орттирган тонг унга Баъзи ва Айримнинг бегона қиёфасини танитди.

Бола деса бола эмас, ёш деса ёш эмас, эр етиб улғайган ўғиллари шу кеча Она Сўзга хиёнат қилишди. Алламаҳалда уни уйғотишди.

— Она, — деб шивирлаган эди Баъзи, — акаларим... хат ёзишяпти...

Она Сўз бир муддат гап нимадалигини англаёлмай гарангсиб турди, уларни жимгина тинглар экан, хавотир ва шубҳага тўла овоз унинг жисми-жонини тилиб, куйдириб юборди. Бетоқат бўлиб, болалари ҳақида ўйлади, барибир, уларнинг муродини тушунмади. Чунки ака-укалар ҳар оқшом дарс тайёрлашди, бири китоб ўқийди, бири ёзади. Хуллас, қизиққан юмушлари билан машғул бўлишди.

— Рост, она, — дея маъқуллади Айрим, — ишонинг, акаларим шубҳали хат ёзишяпти...

Она Сўз Баъзи ва Айримдан нега, нима учун, деб сўрамади, хонасидан чиқмади ҳам. Кутди, чунки у болаларига ишонар, айниқса, Бош фарзанди изидан бориб, унга эргашаётган ўғилларидан кўнгли тўк, уларнинг онасидан яшириб қиладиган иши, сир-асрори йўқ эди. Шундайлигига имони комил бўлса-да, барибир, кўнглига ғулғула тушди, хаёли бир ёқларга олиб қочди. Балки, қизларга хат ёзишаётгандир, а, бундай деса, катта ўғли уйланган — бола-чақали. Уртанчаси билан тил бириктириб, ким, нима ҳақда ёзишди экан? Шу кеча ўйи охирига етмади... Кейинчалик, воқеа маълум бўлгач, она буни хатчи ўғилларига кулиб-кулиб (аслида, йиғлаб-йиғлаб) сўзлаб берди.

Акалари Баъзи ва Айримнинг ўша тунги иштирокини эслашди. Бу бировга айтадиган гап эмас, бор-йўғи хизматдаги укаларига мактуб ёзишган эдилар. Таклиф ўртанча ўғилдан чиққан, зуваласи ҳазил-мутойиба билан йўғрилган катта акасининг саломини у ота-онаси номидан қозоғга туширган эди. Шунда укалари — Баъзи ва Айрим хонага кириб-кирмай, аниқ бир сўз демай, деразадан, гоҳо эшик тирқишидан пойлашган эди. Олдинига акалари бунга эътибор қилишмади. Ахийри, кенжатоиларнинг ўзлари эшикдан кўриниш беришди, акаларини муҳиш бир сир устида қўлга туширишгандек, бир сўз айтмай уларга бадгумон қараб туришди.

— Кирсаларинг-чи, бундай? — Катта ака укаларини ёнига чақирди. — Хатда сизларнинг ҳам номингиз бор, хоҳласанглар бармоқларингизни босинглар, — дея ҳазиллашди.

Баъзи ва Айрим нимани ўйлашган — ўзларига маълум, лекин катта акасининг гапидан уларнинг ҳафсаласи пир бўлди, таклифларини айтишди:

— Унда... ҳаво булут, — деб ёзинглар, — онамизнинг авзойи бузуқ, отамизнинг қовоғидан қор ёғади!

— Э, сенга қойилман Баъзи, лофта акамиям бир чўқишда қочирадиган бўпсан! — дея кулди Уртанча ака.

— Биз энди айтдик-қўйдик-да! — Баъзи ва Айрим эшикни зич ёпиб, чиқиб кетишди ва қайта кўринишмади.

Эрталаб хатнинг хабари биринчи бўлиб Она Сўзнинг қулоғига етди. Тўнғичи намойишкорона тарзда мактубни оила даврасида ўқиб эшиттирди. Ҳамма хурсанд. Баъзи ва Айрим бу хушxabарни билмаган, кўрмаган бўлиб турдилар, кейин мулоим тортишиб, ўзларича минғирлаб уйдан чиқиб кетишди. Уларнинг кундалик иши, хонадонга хизмати шу тахлит бошланиб, шу тахлит якунланар эди. Албатта, буни якун деб айтиш қийин... яна ким билсин?

Баъзи ва Айримнинг феълларига туғишганлари аллақачоноқ кўникишган; уларни суяб, худди беморга муомала қилишгандек, аяб гапиришар, фақат Она Сўзгина... Ота эса кўчанинг одами эди. Койиса қаттиқ койийди, қарғаса қаттиқ қарғайди, агар, бир кечса,

қайтиб Баъзи ва Айримни ўғлим демайди. Бирда шундай бўлган ҳам. Она Сўзнинг хавотири шундан... Кейин, шунча боланинг отаси — эридан сир яширишнинг ўзи бўладими? Индамай юрганлиги ҳеч вақони билмаслигидан эмас, у ҳаммасидан хабардор. Шу ёшга кириб, ҳали ўғилларидан норози бўлиб гапирмаган, мақтамаган ҳам, бир куни Баъзи ва Айримни ишга кузата туриб: «Билмадим-да шу ўғилларингни...» деб хўрсинган, холос. Ушанда Она Сўз кун бўйи ўйланди: эри нега айтди бу гапни? Кўп ўтмай эрининг каромати оёқостидан чиқди. Чол бир нимани билмаса, айтмас экан. Ота бўладию ўғилларини билмайдими, тушунмайдими?

Шу куни Она Сўз йиғлади, эрининг ҳақлиги учун эмас, ўғиллари — Баъзи ва Айримнинг қисматига қайғуриб йиғлади. Чунки... гап йўқ, сўз йўқ, Баъзи ва Айрим уни — онасини ишонтирмақчи бўлишди, яна нимага — отасининг хиёнаткорлигига!

— Отам... кўчада... ўзимиз кўрдик... бир аёл билан...

— Бас! — дея қичқирди Она Сўз. Эгизаклари гапини тугатишолмади. Она Сўз қуёш парчинланиб, ҳаво ёниб танасига ўт туташгандек, ўзини қўярга жой тополмай қолди, ётоғига кириб унсиз нола чекди, йиқилди. Ўғилларининг гапи юрагида шубҳа уйғотганига эмас, уларнинг қисматига ачиниб йиғлади у. Алпқомат ўғиллари ҳатто отасини ҳам сотгани учун, хиёнат Баъзи ва Айримнинг оғзидан жўн хабардек бемалол айтилгани учун йиғлади у...

Шу кундан эътиборан Она Сўз Баъзи ва Айримга ҳеч қутилмаган бир хотиржамлик билан қарай бошлади, ўғиллари тагин ҳафсаласини пир қилса, эрининг гапини такрорлади: «Билмадим-да...»

Она Сўзнинг эгизакларга ўхшаш яна бир ўғли бўлган ва уни ҳам бир пайтлар оқ қилган эди. Баъзи ва Айримнинг феъл-атвори ўша — қувғинди ўғлини ёдига солди. Хавотири ошиб, қийноқли кунлари қайта бошланди. Дард эмас бу, бало эди. Ҳар бир сўз учун тўлғоқ азоби — муқаддас, у ҳар бир боласи учун бир ўлиб, бир тирилган, бироқ мана бу кўргилик... ҳаммасидан оғир, на чидаб ва на айтиб бўлмайдиган дард — ичидан чиққан бало эди...

Енгил тортарманми деб бир куни шу ҳақда эгизакларига гапирди, шунда Баъзи билан Айримнинг хатти-ҳаракати юрагида бадтар хавотир ва ачиниш қўзғайди. Бечора Она Сўз шу куни адойи тамом бўлди. Шу-шу, эгизаклар қувғинди акани тез-тез йўқлайдиган одат чиқаришди... Она Сўзнинг бир дарди икки бўлди.

Аксига ўша йил қиш қаттиқ келди. Бировнинг ўтини, бировнинг кўмири тугаб, ҳадеганда қаҳратоннинг охири кўринавермади. Она учун иссиқ ҳам, совуқ ҳам бир ташвиш, чунки деярли ҳар куни бир ўғлини сафарга, бошқасини хизматга узатар, кечқурун эса уларнинг йўлини пойлар эди. Бир оқшом Тўнғич ўғли билан Ўртанчаси ҳаяллаб қолишди. Ака-ука ҳадеганда уйга қайтавермади. Онанинг сабри тугади, хабар ол-чи, деб Баъзини жўнатди. У: «Акаларимнинг иш жойигача бордим — йўқ, анча бурун чиқиб кетишган экан», деб келди. Тоқати-тоқ бўлган Она Сўз энди Айримга ўтинди, у ҳам шу гапни топиб келди.

Ахйри, Она Сўзнинг ўзи кўчага чиқди. Совуқ забтига олган. Бошида — оҳори кетган шол рўмол, эгнида — эрининг чопони; кўзига ҳеч нарса кўринмади. Ўғиллари ишхонасига бормоқчи бўлганида эгизаклари унинг йўлини тўсишди:

— Баъзилар уят қилишади, она!

— Арзимаган нарсага хавотирми? Айримлар нима дейди?! Уйга қайтинг, ўзимиз ахтарамиз.

Она Баъзи ва Айримга ишонди, уларнинг раъйини

қайтара олмади, феълени билса-да, ҳар қалай, булар ҳам фарзанди эди.

Ака-ука онанинг кўнгли учун дарвозадан узоқлашиб, кўчада пича юришди. Муюлишга етган маҳаллари кўзларига бир шарпа чалинди, ниҳоят, шарпа яқинлашди ва улар юзма-юз келиб бир-бирларига тикилиб қолишди.

— Салом биродарлар, салом баҳодирлар, мен сизларни танидим. Мен акангиз Хоинбойман! — деб шарпа кучоқ очди. Эгизаклар унинг бўйнига осилишди.

— Биз сизни кутаётган эдик, ака!

— Менинг бу дунёда иккаловингиздан бўлак ҳеч кимим йўқ. Сизлар туғилган йили онам менга аза очган. Мен — тирикман, улғайишларингни кутиб сочим оқарди. Сизлар — беҳабар, мен эса ҳар куни иккаловингизнинг аҳволингиздан хабардорман...

Шу пайт Тўнғич акалари — олдинда, Ўртанчаси — кетинда, совуқданми қунишиб уларнинг ёнидан ўтиб кетишди.

Хоинбой укаларни туртиб:

— Танидингларми уларни? — деб сўради. Баъзи билан Айримдан садо чиқмади.

— Танидингларми? — дея қайта сўради Хоинбой.

— Йўқ! — деди Баъзи.

— Йўқ! — деди Айрим.

Учаласи туғишганларининг изига тушиб аста жилишди. Она Сўз ҳамон уларни кутаётган эди, ўғиллари эса Она Сўзга етадими-йўқми — номаълум, рўзғордаги бу кемтик битадими-йўқми, бу ҳам номаълум, ҳеч ким билмади...

Равшан ҳикояни шу жойда тугатди.

Бир неча кундан буён кўз олдидан кетмаган қиёфалар ҳам Баъзи ва Айримга қўшилиб, гўё туман қўйнига сингиб кетди. Бугундир, эртадир етаклашиб, уларнинг оёқостидан чиқиши аниқ. Равшаннинг билгани шу...

* * *

Тонг отишини кутиб, кечаги кун таъсирида ҳамон уйғоқ ётар эди у.

Тонг отса Зубайдани кўради.

«Сен уйланганмисан?» — Олис-олисдан келган бу савол хона деворларига урилди-да, акс-садо берди. Хат баҳона, Зубайдага дабдурустдан айтган таклифини эслаб, ҳозир хижолат чекди. Нечун индамади у?! Нечун шеър битди? Севмасам, суймасам ҳаққим бормидики уни синашга?

Ўша куни ишхонага боргач, шу ўй тазйиқидан қутула олмади. Зубайда одатдагидек хотиржам, бир оз паришон кўринса-да, ундан ниманидир кутаётгани аниқ эди. Тушдан сўнг қиз:

— Равшан ака, ҳозир янги йил билан қутлагани бир йигит келади, — деди уни лол қолдириб, — ростки, шунга тегмоқчиман.

Бамисоли чўқаётгандек Равшаннинг юраги орқага тортиб кетди, ўриндиқ суяниқларини қаттиқ сиқди. Қиз эса худди синаётгандек ҳеч кўзларини узмай тикилиб тураверди. Равшаннинг нобоп ҳолга тушиб қолгани, саросимаси ҳойнаҳой Зубайдага ошкор бўлди.

Мана, ҳозир Равшандан кўра салобатли, кўркам бир йигит хонага кириб келади-да, қизнинг гулдек табассуми, илтифотига сазовор бўлади ва уни қутлайди. Сўнг иккови бирдек қулишади, Зубайда ноз ила унга жой кўрсатади: ўтиринг. Равшан эса эътибордан четда — бор-йўқлиги ҳам билинмай туради-туради, ахйри, хонани тарк этади. Ана кулги, ана маломат! Кечагина қизнинг шеърини ўқиб, розилигини олиб кўнгли тоғдек кўтарилган Равшан бир зумда ерпарчин бўлади,

Зубайдага айтган гаплари учун минг бор пушаймон чекади...

«Йўқ, чидаш керак, чидаганда ҳам манавини енгунча чидаш керак!..»

Шу чоғ эшик журъатсизгина чертилди.

— Туриб қарши олмайсизми? — Ҳали эшикни чертаётган ким эканлигини билмай зарда қилди Равшан. Зубайда эса бепарво жилмайиб қўйди, холос.

Эшик қия очилиб, қорачадан келган ўрта бўй, озагин йигит — қўлида гул, қоғозга ўроғлик кичик бир нарсани кўтариб кирди. Кирасолиб, ҳадик тўла кўзлари жовдираб Равшанга қаради у, салом берди, кейин Зубайдага юзланди-да, бир нима деб гулдади, қўллари титраб гулини стол устига қўйдию шоша-пиша чиқиб кетди. Бўлгани — шу. Равшан чуқур нафас олиб, ўриндиққа суянди, сўнг Зубайдага қаради, қараб тураверди. Қиз на уялди, на хижолат чекди. Гулдастани қўлига олиб, томоша қилган бўлди, сўнг:

— Қаранг, кеча сотиб олган, сўлиб қолибди, — деди, — доводир, бир оз етишмайди ўзи шу болага, — кулди.

— Шунга тегасизми? Латта-ку!

Зубайда ғарибона жилмайди, ўрам орасидан чиққан хатни ўқимади ҳам, Равшаннинг олдига ташлади. Гапирмади.

Равшан ўзи айтган гапдан хижолат тортиб, ичида ўзини койиди: «Ҳақоратлашга ҳаққим йўқ эди. Урнидан турмади, бир сўз айтмади, кузатмади... Демак, севмайди. Жиззакиларча қизганиб, камситдим уни». Қўлида гул, юрагида ҳаяжон, титраб гул узатган йигитнинг ҳолини эсладию ачинди: «Бечора!» Унинг хатини Равшан ҳам ўқимади, эгасига қайтарди.

— Севмас экансиз, шунга айтмоқчидим-да мен, — имкон қадар ўзини оқлаб гапирди у, — модомики, шундай экан, ўзингизни ҳам, уни ҳам алдаб яшаш!.. Тушунмадим... Ахир, бир бечорани...

— Гапирманг, ҳар ким ўзига ўзи ачинсин! — Зубайда қизариб кетди. — Ёмон кўраман шу йигитни! Аламим бор. Уч оламан — тегаман шунга! Ё ҳаққим йўқми? Қаршимсиз? Унда уйланинг менга. Қўлингиздан келмайди, қочасиз, ҳамма қочади мандан! — Қиз икки қўли билан юзини бекитиб, бошини столга қўйди, унсиз йиғлади.

Равшан чиқиб кетди. Бир оз вақт ўтгач, хонага қайтиб кирганида Зубайда уни кулиб қарши олди.

— Сиз ҳам хайр-хўшни насия қилиб, қочиб қолдингизми, деб ўйлапман? — Қиз ҳазиллашган бўлди.

Равшан асабий туриб қолди, феъли ўзига маълум: қизиқ устида бошлаган ишни охирига етказмас, тинчимайди. Қолаверса, бундай бўлишини кутмаган эди у. Энди иложи йўқ, айтилган гап — гап, янги йилни Зубайда билан бирга кутади.

* * *

Эртанги кунни у диққат бўлиб кутди. «Сир-синоат... Янги йил оқшоми, пинҳона учрашув, пинҳона суҳбатлар...» Равшан буларни ўйлаган сари вужудида ғалати сархушлик сезиб ҳаяжонланар, овози бўғилиб, йўталиб-йўталиб кўярди. Келишувга мувофиқ метронинг айтилган бекатига борди. Сўнг, хаёлларини жамлаб ўйлай бошлади: «Қизиқ, жуда ғалати-ку? Мен шу учрашувни ҳеч хаёлимга келтирганмидим?»

Қанча фурсат ўтди — билмайди, бир вақт қараса, қаршида — Зубайда. Атрофдагиларга бепарво, чамаси, Равшанни ҳам унутгану дўконга нонга кетаётган каби бир-бир одимлаб келарди.

Равшан тараддудга тушди. Қиз яқин келгач, сўрашди. Сўнг:

— Кетдик, — деди хотиржам овозда, бўлак бир сўз айтмади.

Қоронғи туша бошлаган, йўлкалар гавжум, одамлар тараддудда, ёлғиз Зубайдагина барчасига бепарво. Равшан билан ёнма-ён борар эди, чамаси, у йигитнинг ҳаяжонланаётганини пайқагач, қадамини яна ҳам секинлатди. Боғнинг ярмисини босиб ўтдилар ҳамки, на ундан ва на қиздан сас чиқмади. Бу — жуда ўнғайсиз, вақт ўтган сари Равшаннинг журъати ўлиб борар, томоғи қақраб, нуқул ютинар эди, холос. Ниҳоят у тўхтади:

— Зубайда? — деди бошини хиёл эгиб. Қиз тўхтаб унга тикилди. — Сиз ҳар кунни шу боғдан ўтасизми?

Зубайда бу овозни илк бора эшитаётгандек қотиб қолди. Бехос Равшаннинг қўлини маҳкам сиқди. Тилига келган: «Мен бу йигитга муносиб эмас!», деган иқрорни ичига ютиб, лабларини қаттиқ тишлади.

— Ҳа, — деди у бош силкиб.

Иккиси бир муддат қор қоплаган йўлакка унсизгина тикилиб туришди. Атроф чароғон, дарахтлар музлаб қолган, тиқ этган овоз эшитилмас эди.

Боғдан чиққач, кўча бошида Зубайда тўхтади.

— Бурчақдаги уй — бизники, — дея тушунтирди у, — кутинг, бешинчи қаватнинг чироғи ёнади. Чорлаш — шу. Эшик қия очик туради.

Қиз кетди ва бирдан Равшанни кун бўйи қийнаган ҳаяжони босилди. Иккиланди. «Ҳар кун йигит кўлиб, йигит кузатадигандек, режалари жўяли, — деб ўйлади у, — наҳотки шундай бўлса!» Равшан истар-истамас деразага қаради. Чироқ аллақачон ёнган, тўрпарда бир четга суриб қўйилган, уй чароғон, демак, Зубайда уни чорламоқда эди. «Энди қайтиш йўқ» — у ўйланмасликка аҳд қилиб, йўлга тушди...

Остонадан кириши билан Зубайда унга пешвоз чиқди. Равшан қовоғини уюб, қўлини чўнтагига суққанча индамай тураверди. У ҳали ҳам иккиланар эди, қиз бир қарашдаёқ буни сездди, шекилли, унинг пальтосини ечишга кўмаклашган бўлди, бўйнидан шарфини олиб илгакка осди.

Меҳмонхонада — безатиғлик дастурхон, бурчақда — радиоприёмник, стол бурчидаги гулдонда — анвойи гуллар. Мезбон Равшанни ёлғиз қолдирди-да, ўзи ошхонага чиқиб кетди...

Янги йил кирар кечага ҳеч ўхшамас эди. Ниҳоят, мезбон хонага кирди-да, келиб унинг қаршисидаги ўриндиққа ўтирди...

Соат ўн иккига занг урди, қўни-қўшниларики шодон қийқириғи эшитилди: — Янги йил!..

— Сиз учун! — Равшан қадаҳини чўқиштирди.

— Сиз учун! — дея такрорлади қиз.

— Яна нимадир дейишим керак, шекилли. Хуллас, бахт тилайман сизга!

— Раҳмат, — Зубайда ғамгин кўзларини унга тикди.

Равшан қадаҳни бўшатди. Қиз ундан кўз узмай туриб: — Равшан ака, — деди, — бахтнинг нималигини билмайман мен, унутганман, уни кутмайман.

У, нега, нима учун, деб сўрамади, қизни унсиз тинглади.

— Келинг, қўшиқ эшитамиз, — Зубайда приёмникнинг кулоғини буради. Хонанданинг маҳзун хониши хонани тўлдириб юборди. — Дунёда қўшиқнинг борлиги рост, — деди қиз, — мана, янги йилни бирга кутдим — бу ҳам рост, лекин эртага шунга ишониб бўладими? Йўқ, сиз ҳеч қачон Зубайда билан янги йилни кутдим, демайсиз, яширасиз, — унинг овози шу қадар

паст, шикаста эдики, Равшаннинг беихтиёр ўрнидан туришига ва қизнинг елкаларидан кучишига — овутишига оз қолди. Узини босди у. Қиз ҳазин жилмайди-да: — Рақс тушамизми?! — деди.

...Равшан унинг белидан кучиб, бир-икки айланган бўлди, тўхтади, сўнг бирдан... бағрига босди...

Шу кеча Зубайда чинорга суянгандек, бир таскин, бир юпанч туйди. Шу кеча Равшан уни «сен» деб аташга ижозат олди.

Шу кеча Зубайда қаро қисматини ва яна бир кишини қарғади...

Равшан хайрлашмади, кетишга ошиқмади ҳам, эшикка йўналатуриб, Зубайданинг қаршисида бир зум сукут сақлади. Қиз унинг қўлларини олиб юзига босди, жон таслим қилишга ҳам тайёрдек титроққа тушди. «Равшан ака! Сизни тирноқларингизгача асраш керак! Сиз...» Қизни у гапиртирмади, мунгли кўзларини ўзига қаратиб, беозор жилмайди. Улди.

— Кетдим!

Ташқари оппоқ эди. Дарахтлар, йўлкалар оқ-оппоқ. Равшан уйдан унча олисламай тўхтади. Рўпарадаги гиштин бинолар одамларнинг қувончию гуноҳларини яшириб турган эртақлардаги сирли тошларга ўхшар эди. «Сирлар дунёси...» Бирдан юрагидаги ғашлик тарқаб, ўрнини сурурми, ҳар қалай, шунга ўхшаш бир туйғу эгаллади. Ана, қўл чўзса етгудек уйда бир қиз йиғлаб уни кузатмоқда, қайт дея муножот қилмоқда. Истаса — қайтади, истамаса — йўқ...

Тун бўйи ёққан қор дарахт шохларини босиб турар, гўё тиқ этган товуш уларга малол келади — атрофга теран бир сукунат ҳоким эди. Равшан дарахтга таянганча, Зубайда кузатяптими, деб балконга қаради, шу чоғ бошига шовуллаб қор тўкилди. Қиз кўринмади. Назарида, Зубайда ҳеч қачон бу уйда яшамагандек, фақат ана у томлар, мана бу дарахтлар ҳамда Равшаннинг боши узра унинг шарпасими, ўксик ноласими қуш мисоли чарх уради. Ва ҳозир у ҳаммани уйғотиб юборади, уйғонганлар нолон бир овозни эшитиб ҳайрон бўлишади: «Синган бўлса, бир чехра синган... Кечир, яна мен сенга зорман. Мен қайтадан ишондим сенга. Алданишга яна тайёрман...»

* * *

Орадан уч кун ўтгач, Равшан кутилмаганда Жовли Рустамовдан хат олди. Салом йўқ, алик йўқ, тўғридан тўғри: «Равшанбек! — деб ёзган эди у. — Сенга айтган гапимнинг устидан чиқдим. Хотинини деб ўч олган бола балодан кутулди. Узим... ўзим уй қамоғидаман. Фурсат етди, жавоб бериш керак, бир мен эмас, кўплар жавоб беради ҳали. Фақат Сайди, Сайдиларгина жавоб беришмайди...»

Топган-тутганим (аслида, йиққаним) халқники эди, ўзига топшираман. Мендан бир ўғил қолади.

Жонингга тегиб бўлса-да, хайрлашатуриб, ўша кунги саволимни яна бир бор такрорлайман:

— Сен уйланганмисан?!»

Равшан бу хатни китоблар терилган жавоннинг тепасига қўйди.

* * *

«Сен уйланганмисан?» Сўнги кунларнинг сўроғи шу бўлди. Бу орада у Зубайданикига яна борди. Хожишига зид тарзда, истаб-истамай ўша кеча уни қанча қийнади. У шундай бўлсин дебмиди? Зубайданинг тақдирига

аралашуви... йўқ, тасодиф деса тасодифга, янглиш деса янглишга ўхшамайди бу. Қизик, шундан бери ҳар кеча хонасининг қоронғи бир бурчида гўё Зубайда пайдо бўлади. Мана, бу кеч ҳам хаёлида у. Равшан тишини-тишига босиб, кўзларини чирт юмди: «У ҳозир айтади...»

Уша тун, у кетиш олдидан талваса ва қўрқув аралаш, то иккаласи танишгунга қадар кечган кечмишига ланъат ёғдириб, кўзида ёш билан айтган гапини айтади. Агар, шу иқроп рост бўлса, буни бир марта эшитгани етар. «Нега мен раҳмдил, севгипарвар эмасман, а? Кўз ёшга ишонмасам, эъзозга ишонмасам, пойимга бош эгган бу мағрур қизга ишонмасам... унда мен кимман?»

Ана, қиз бошини кўтарди, лаблари қимтинди. Каравот гижирлади: «Ҳозир айтади...»

«Равшан ака». Йигит уф тортди. «Равшан ака...» Бас! «Равшан ака...» Ёлғон!

Равшан хаёлига бостириб кираётган бу сўзларни қайта эшитмаслик учун каравотдан учиб туриб, чироқни ёқди. «Хайрият, — тилига келган биринчи сўздан хижолат чекиб, кулимсиради, — ёш боланинг қилиғига ўхшайди, тавба, менга нима бўлган ўзи?» Уриндиққа яқинлашди, ўтирди. Очиқ деразадан ташқарини кузатди. Қўпқаватли уйларнинг якка-ярим деразасида чироқ йилтиллади. Пастдан анҳорнинг шовуллаши эшитилади. Гўё туннинг бедор қўриқчиси — сувнинг овозию Равшаннинг тизгинсиз ўй-хаёллари. Узини чалғитиш учун у кеча сотиб олган Грант Матевосяннинг «Зоти-зурёдинг» китобини қўлга олди, варақлади. Шу лаҳзадаёқ саҳифалар узра Зубайданинг ўксик илтижоси тизилди, беихтиёр ўқий бошлади: «Равшан ака, сизни тирноқларингизгача асраш керак». Уша кунги манзара унинг фикри-ёдини банд этди: узун сочлари сочилиб гиламга тегди, Равшаннинг оёқларини кўмди. Зубайда унинг тиззаларини маҳкам кучиб шивирлади: «Емиғрлар остида йиғлаб сўрайман, Оқ қорлар остида музлаб сўрайман, Ортингдан шамолдек чопиб сўрайман, Пойингга хазондек ётиб сўрайман, Фақат сен қарғам, сен қарғаман! Худодан кўрққандек кўрқаман сендан...» Қизнинг елкалари, сочлари титрай бошлади...

Равшан китобни шарт ёпиб, столга отди. Сигарет ёқди. Асаблари қақшаб, хонанинг оппоқ деворларига урилаётган тутунга термулиб ўйга толди.

Шомдан тонггача, тонгдан шомгача — уззукун хаёлида Зубайда. Ҳозир — ярим кечаси ҳам боши зилдек оғир, на ухлай олади ва на ўйи охирлайди. Бу қандай сир-синоатки, муттасил изтироб, азоб чекади, агар, бировга айтса, кулади.

...Энди-энди шов-шува, миш-мишлар тинди. Бир ой мобайнида уларни таниган ҳам, танимаган ҳам гап қилди, биров у деди, биров бу деди, хуллас, Равшан «севги қаҳрамони»га айланди.

Бир ҳафта олдин Равшаннинг қўлига хат теги, унда: «Куёвбола, — бахтга қарши у ҳали куёвбола эмасди, — ёмон отга ёл битар, деган гап бор, эшитгандирсиз? Сизнинг «вафоли» маъшуқангиз сабаб, бу ҳикматни сэл ўзгартирсак, мана бундай дейилади: «Ёмон қизга (гўл) ёр битар». Хафа бўлиш йўғ-а, ўйлаймизки, сиз гўл эмас, кўзлари ўткир йигитга ўхшайсиз...»

Равшанга бу хил таънаю маломатлар гоҳ ёзма, гоҳ лабнинг бир четида яширинган аччиққина табассум ва қув кўзлар ифодаси билан англаб турди. Бусиз ҳам барчасидан хабардор эди у... Сўнги бир ой давомида қизнинг босган ҳар бир қадами гап-сўз бўлиб юрагига қадалар эди. Кунда, кунора уни кўриб турса-да, бу фисқу фасод қизнинг яқин ўтмиши билан қоришиб кетди, оқибат у Зубайдадан кечиб-кечолмай, боғланиб-боғланолмай икки ўтнинг ўртасида қолди.

Биринчи, йўқ, иккинчи бор учрашувлари... қизнинг иқрори... Уша оқшом у ҳақда эшитган барча гап-сўз, маломат ва таъналар ҳазондек енгил бир нарсага айландио ўрнини қунондек даҳшатли, оғир бир дард, алам эгаллади. Шундан бери дарди-дунёси қоронғи, жисми-жони куяди, лекин ўзидан ўтганини ўзи билади. Нафратини кимга сочсин? Сочганда нима ўзгаради? Ушандан буён Равшаннинг юраги гўё бир қафас, темир қафасу унга Зубайда қамаб қўйилган. Бу шаккок қиз қафасдан чиқиб-чиқмайди, тинчиб тинчимайди, тирноқлари билан уни тинимсиз тимдалайди.

Оқшомлари кўз юмди дегунча, ёнида — тўшакда Зубайда узала тушиб беҳуш ётгандек бўлади. Мана, у... Ўзининг айтишича, узоқ йиллар нам кўрмаган кўзлари... тўла ёш, лаблари пичирлайди, негадир овози... Бу овоз бошқача... Равшан истаган қиз эса жуда олисда, қўл етмас бир масофада беш йиллар, ўн йиллар наридан унга қўл чўзиб турибди. Уртада-тубсиз бир жарлик, армон...

Ушанда, ким у, деб сўрамади, айт, деб қийнамади. Лекин, ўша лаҳзада номус туйғуси юрагида ғазаб ва исён кўзгади. Таҳликага тушган Зубайда ҳойнаҳой, ўлим даҳшатини ҳис этди. «Мени ким деб ўйлади бу қиз? Наҳотки, менинг туйғуларимни арзон-гаровга сотиб олса? Наҳотки, энди билиб-билмасликка олиб, кўз ёшу «севаман»ларга алданиб, йўлида учраган йигитларнинг бири каби унинг сочларини силайман. Йўқ, у мени севмайди, севса, бу хиёнатни, бу алдамчи ҳисларини менга сувдек ичирмас эди».

«Кетинг! — Зубайданинг пичирлаган синиқ овози таҳдидли эшитилди. — Кетинг! — дея такрорлади у. — Мен... мен ёмон қизман, мен сизга...» Қиз гапини тугатолмади. Тарсакидан ағдарилиб тушди-да, юзини ёстиққа босди.

Равшан хотиржам, бир муддат бош эгиб турди. Энди у қадри, ғурури ҳақида, Зубайдани зор қақшатиб, пушаймонларга кўмиб кетиш ҳақида ўйлар, барибир, имконсиз бу уммондан чиқиб кета олмай асабий, жим қотиб турар эди. Дафъатан: «бу сенинг хотининг эмас, ҳали ҳеч ким. Шундай экан, бу алам, бу қийноқ нечун? Кутганинг, топганинг бир ҳовуч кул, излаганинг сароб бўлиб чиқди. Шунгами... Ўзингни бос, етар!», деб ўйлади у, сўнг бошини кўтариб Зубайдага қаради. Қиз жон таслим қилгандек, қилт этмай ётар, ҳатто нафас олиши сезилмас, ёстиқдаги намгина ёйилиб бораётган эди. Равшан унинг забун ҳолига ачинмади. «Ҳаммасига ўзи айбдор, — у қизнинг тақдирига ҳакамлик қила бошлади, — бир кун келиб, кимнидир куйдириши, ҳам уни, ҳам ўзини алдаб, тағин буни пешонадан кўриб яшаши муқаррар эди. Бўш-баёв бир йигитнинг шўри бу».

Вақт ўтиб борар, Равшан ҳамон бир қарорга кела олмас, қизнинг ҳоқими-мутлоқлигидан ҳам кечолмас эди: «Кимнидир куйдириши, алдаши керак бўлса, мана, ўша — мен, алдади. Энди бу ҳақда ҳеч кимга гапирмайди. Кимгадир шу ҳақда айтиши, номуси учун бир марта қон йиғлаши керак бўлса, мана, айтди, йиғлади. Энди ҳеч ким Зубайда учун мендек, менингдек... нечун? Ахир, мен кимман унга?!»

Шу кеча унинг юрагидаги ғалаён тинмади. Номус ва муҳаббат... «Кўзлари, тирноқлари, ҳатто нафасида ўзга бир йигитнинг шарпаси яширин. Чидайсанми, мана у — ич. Чидайсанми, мана у — е. Чидайсанми, мана у — бирга яша, қурбинг етса, бошингга кўтар, севгилим, де, эъзозла. Сен... сен... Чидайсанми?»

Шов-шувлар, миш-мишлар тинди ҳисоб. Буги энди ўзингга боғлиқ. Чидайсанми?..»

Равшан зилдай танасини тўшакка ташлади. Ҳаво оғир,

гўё аллаким кўрагидан босиб эзар, борган сари нафас олиши қийинлашарди. Бир зум уни унутгандек бўлди, сўнг яна Зубайда... уни қийнаган — вужудига қон билан сингган номус эди. Ахир, ота-бобоси, жамики аждоди туғ янглиғ улуғлаган шаън, номус... Улар шуни деб яшаган. Ҳаёт-мамот бўлган номус. У эса... Зубайда билан ётади-ю, икки орада баланд бир девор. «Отаси билармикан, норғул-норғул укалари-чи? — Ўйи беихтиёр яна қизга кўчди. — Отаси... у қандай одамикан, қизини шундайлигини билармикан? Билмайди, агар билса... Шўрлик ота...»

Ташқари ғира-шира, тонг оқариб келарди.

Гоҳо қишлоғи, онаси, раҳматли отаси, гоҳо бобоси кўз олдига келар, шу топда нечун буларни ўйлаётман, нечун булар ёдимга тушади, деб у диққат бўлар, орияти кўзирди. Гарчи ҳеч эслашни истамаса-да, тасавурида Улуғ бобоси аниқ-тиниқ — бор бўй-басти билан жонланди. Равшан беихтиёр елкасига довура чойшабни тортди, Зубайдага ўгирилиб қарашга улгура олмади. Бобо гўё эшикдан бир қур назар ташлади-да, нигоҳини олди. Улар ётган уйга кирмади, қайтиб қарамади. Равшан сал енгил тортди, унинг сўзини эшитиб, ажабки, ҳаракатларини кўриб, кузатиб турди. Бобо нариги уйнинг остонасига яқинлашди, тўхтади: «Ҳой, ким бор? Бу уйнинг эгаси соғми, айтинглр, ёнимга кирсин», деди ва ўзи меҳмонхонага юрди. Ҳовлида чақалоқ — ўғил кўтарган ота, ортида — оппоқ сочиқ ва офтоба кўтарган она пайдо бўлди. Меҳмонхонага етишгач, Улуғ бобога улар таъзим қилишди, бобонинг қўлига она сув қуйди.

Ота дедик:

— Улуғ бобо, ўғлимизга биринчи бўлиб ният тилашни сиздан сўраймиз.

Қишлоқда удум шу: кимки ўғил кўрса, ота бориб, юз ёшли Улуғ бобони айтиб келади ва фарзандига тилак тилашини сўрайди. Бобо қишлоқнинг пиру бадавлати, улуғи, ақли расоси, оқсоқоли. Оқсоқоллик — оталарнинг орзуси.

— Шундайми, хў-ўш, яхши, — деди Улуғ бобо, — ният — биздан, умр — оллодан, болам.

Чақалоқни уйга олиб киришди.

— Ўғил қутлуғ бўлсин, келин! — деди Улуғ бобо қимтиниб турган онага қарата, кейин отага мурожаат қилди: — Сизга ном муборак, умрингизга умр кўшилди. Утиринглр.

Тўрда оппоқ соқолли бобо оққа бурканиб ўтирибди. Уртада оқ сурпга ўралган қўндоқ — чақалоқ, юзи очиб қўйилган. Қуйроқда юзи бахтданми, ғурурданми ёришган ота билан она.

Бобо болани қўлига олди:

— Тани сихат, умри узоқ бўлсин. Юртига, ота-онасига вафали, чин ўғил, хушбахт бўлсин, — деб яна қўндоқни жойига қўйди. — Эшитдинглрми? — У ёнидагиларга қаради.

— Эшитдик, Улуғ бобо, минг қуллуқ сизга!

— Энди қулоқларингни бекитинглр, — Улуғ бобо ота билан онага юзланди, — боламнинг ўзига айтадиган икки оғиз гапим бор.

Улуғ бобо яна чақалоқни қўлига олди. Ота қулоқларини бекитди. Она ҳам шундай қилган бўлди-ю, аслида бир қулоғини сал очиб, хавотир ва қизиқиш билан Улуғ бобонинг тилагини эшитишга чоғланди. Ниҳоят, бобо чақалоқнинг мурғак юзларига нурдай тилагини сочди:

— Агар, дўст-душман йўлдан оздирсаю кимки дўстини сотса — тили, кимки юртини сотса — умри кесилсин. Илло, бундай кўргулик пешонангга битмасин. Шундай ўғил бўлгинки, оёгингда чакин қақнасин, болам! — Улуғ бобо шундай деб чақалоқни онанинг қўлига тутқазди...

— Равшан ака,— Зубайданинг овози Улуғ бобони ҳам, чақалоқни ҳам, ота-онани ҳам унинг хаёлидан қувиб чиқарди. Равшан оғриниб қизга ўгирилди. Ҳамон Зубайда олдингидек беҳол, кўзларини чирт юмиб ётар эди.

— Жоним чиқди,— у ер қаърига чўкиб бораётгандек оғир нафас олди,— ёнингизда Зубайда эмас, унинг танаси ётибди. Нега тирикман, нега шу пайтгача яшадим? Агар, тақдир пешонамга бир йигитни битган бўлса, ўша сиз экансиз, топдим. Тош қотган юрагим мойдай эриди. Мен... мен йиғлаяпман...

«Бас!»

— ...Алдандимми, адашдимми, топдимми, йўқотдимми — шу ҳақда ўйлай-ўйлай чарчадим. Ҳар кун, ҳар тун йигитларга атаб юрагимда тош йиғдим. Агар, сиз билан бир ҳафта, атиги бир ҳафта олдин танишмаганимда, ўша сиз кўрган латта — Жумабойга турмушга чиқардим. Уни алдаш осон... мени бошига кўтариб яшашга ҳам у рози эди...

«Маккор!»

— Эркаклар аёлнинг бир хислатини, йўқ, хислат эмас, аслида унинг бор-йўғи — поклигини ҳурматлар экан. Пешонаси шўр дейсизми мени ёки... дейсизми, шу тавқи лаънат бўйнимда. Буни биров билади, биров билмайди...

«...»

— Ёзганларим ҳам, бўсағамда турган шухрат ҳам, мукофотлар ҳам, ҳамма-ҳаммаси бекор... Булар ҳаммаси — аввал йўқотганим, сўнг топаман деб қасдма-қасдига елганим эвази, ночорлик бу, бу йўл... сиз билмайсиз...— Зубайда икки қўли билан юзини тўсиб, йиғлаб гапира бошлади.— Айтинг, мен нима қилай? Ҳалигача қилмишимдан пушаймоним оз, ҳаммасини унутганман, унутаман. Янги йилни бирга кутганимиздан кейингина сизни алдай олмаслигимни сездим, кўрқдим, ўзимга, ўзелигимга хиёнатим шунда фош бўлди. ...Айтмасликка онт ичган эдим — тилимга тош осгандим, эритдингиз. Сиз — ёмон одамсиз, сиз—кўрқинч-ли, сиз...— Қизнинг бўлиқ танаси бирдан кичрайиб, муштдеккина, муштипар бир кўйга тушди. Равшан унга қарамасликка, сўзларини эшитмасликка ҳарчанд уринмасин, барибир, юрагидаги нафрат хиёл чекингандек, заиф бўлса-да, меҳру шафқат уйғонгандек туюлди. Қизга юзланди. «Наҳотки...» Тагин юрагида нафрат тошди. Уша — ҳаяжонли бўсалар... унинг ғурурини топтаб, узоқ-узоқларга итқитиб ташлади. Ғурурини чилпарчин этди. Қизнинг масъуд онлари ўзиники бўлишини, нозик, иболи хисларнинг ёлиби деб ўзини кўришини истаган, сўнг... Зубайдага умр бўйи посбон — эр бўлмоқчи эди-я!..

Равшан мажруҳ бир тарзда ўрнидан турди. «Кетаман,— унинг хаёлига келган бирдан-бир сўз шу бўлди. Бошқа на чора ва на бир имкони бор эди унинг. Зубайдадан ҳазар қилар, тезроқ ундан нари қочгиси келар эди. У даҳлизга чиқди, назарида, бўсағада иккита забардаст йигит тургандек эди. Равшан улардан бирини танир, бундан икки йил олдин Зубайда унга тегмоқчи бўлган — шу эди. Иккинчиси... у узоқда — Зубайданинг тақдири аввали билан боғлиқ.

Равшан кўзларини чирт юмди-да, бошини эган кўйи миқ этмай тураверди. Қиз келиб чироқни ёқди-да, эшикдан калитни олди, сўнг чўчинқираганча Равшанни кузата бошлади. Кейин...

Зубайда бу қайсар йигитнинг олдида ожиз эди, унинг кўзларига тик боқишга журъат сезмас, кетманг, деб айтишга ҳам ҳаққи йўқ — буни англаган сари у даҳшатга тушар, йигитдан кечиб эса ҳаммасидан оғир эди.

У ҳозир иқрорини, кўзларидан ёшини олиб кетади, қайтиб бу остонага қадам босмайди. Зубайда буни юрак-юракдан туйдию ўзини унинг оёқлари остига ташлади: унсиз, ўксиб йиғлади, йиғлайверди...

Ушанда...

* * *

Зубайда билан ўтаётган тушдек сирли учрашувлар охирини ўйлаган сари Равшан оғринар, оғриқ суяк-суягидан ўтиб кетар, кўчада бўлса — кўчага, уйда бўлса — уйга сиғмай қолар, қиздан ўзини тортиши лозимлигини англай туриб, кун сайин яқинлашиб бораётганини ҳис этар, зеро, унинг тақдирига томоша-бин ҳам бўлолмас эди. Истаса, у билан гаплашмайди, ҳеч қачон учрашмайди — шунга қурби етади. Бундан ўзгача бўлиши мумкин ҳам эмас. Лекин кун ўтган сайин истак ва ўйларига зид тарзда Зубайдага шу қадар боғланиб қолаётган эдики, бундан бадтар асабийлашарди. Бир гал ярим кечада Зубайданикига бостириб борди. Хайрият, қиз ёлғиз экан, ҳеч қутилмаган ташрифдан у қотиб қолди.

Равшан эса унинг кўрқув ва саросима тўла кўзларига алам билан тикилган кўйи узоқ жим турди.

Зубайда қисматига яшин мисол кириб келган бу йигитнинг феълени ҳеч кимга ўхшата олмас, у қандайдир кўрқинчли, бешафқат эди, назарида.

Мана, ҳозир ҳам у рўпарасида — ёмон тикилиб турибди. Зубайдани суст босди, «Тавба,— деб ўйлади у ичида,— ғазаб ҳам шу қадар ярашадими кишига... Йигитнинг қатъиятли қорачиқлари юрагига армон бўлиб санчилди.— Йўқ, на кетинг деб, на келманг деб бундан ажралиш мушкул». Тагин ихтиёри ҳам ўзида эмас. Равшан шу пайтгача қилган гуноҳлари учун нақ тақдирнинг жазоси, ўлдирса шу ўлдирари, куйдирса шу куйдирари, шекилли. Отаси, ака-укалари бошида тирик, лекин Зубайда уларники эмас, Равшанники. «Нима қилай, мени улар бой беришди! Нафратланаман...» Қизнинг кўзлари ёшга тўлди, лекин қилт этмади. Равшан тинч ўтаётган, кўниккан кунларини куйдирди, режаларини тўзғитди, билиб-билмай босган ҳар бир қадами, сиридан огоҳ бўлди.

Зубайда кўзларини олиб қочди, дақиқа сайин қараш, гапириш оғир бўлиб, на ялинишга ва на унинг оёқларига тиз чўкиб тавалло қилишга имкон қолмай бораётган эди. Унинг нафаси бўғзига тикилди, юраги уришдан тўхтаётгандек бўғриқди, тезроқ қиларини қила қолса эди. Ниҳоят, Равшан бир-бир босиб, унга яқинлашди. Зубайда ўнг тирсаги билан юз-кўзларини тўсди, бошини эгди. Буни кўриб Равшан тўхтади, хўрлиги келди шекилли, ютинди. Сўнг:

— Сени... калтаклашганми? — деб сўради.

— Йўқ, сира! — Зубайда кўзидан қўлини олди.

— Унда бошингни кўтар, кўзларимга қара. Мен номард бўлсам, сен мард бўл!

Зубайда ҳануз унинг мақсадини тушунмас эди. Уни ўйлаганда ҳар қанча ўртанмасин, зигирча умиди йўқ эди. Лекин нега энди ярим кечаши... Тўполон қилса, қўшниллар эшитишидан кўрқди у, чеккароққа сурилди.

Равшан энгашиб унинг билагидан сиқди.

— Мен сенинг макрингни синаб, азобини тортишини эмас, негадир...— деди у,— сенга ишонгим келади. Хотиржам севолмайман сени! Нима қилай? Ўзимни алдай олмайман!

Зубайда пастки лабини қаттиқ тишлаб, бошини чайқади.

— Ҳеч қачон ёпишмайман сизга, ҳеч қачон! Уйланинг

демайман сизга, даъвом йўқ. Эртагаёқ ариза ёзаман — ишдан бўшайман, қайтиб кўрмайсиз мени.

— Шу билан ҳаммаси тамом, де! — Равшан унинг иягидан тутиб, ўзига қаратди.— Сен қутулсан, мен унутаман, шундайми? Сўнг яна бошқа бир эрмак топиллади, топасан, ҳаммасини қайтадан бошлайсан, шундайми!?

— Йўқ, хўрламанг мени! — У силтаниб ўрнидан турди.— Бас, кетинг, сиздан ҳеч нима кутмайман, айтдим-ку...

— Нимани айтдинг?! — Равшан унинг бўйнидан бўйиб, диванга босди.— Айт, нимани айтдинг?!

— Равшан ака, ўлдириб мени, худо ҳаққи, ўлдириб,— у уввос тортиб йиғлади.

Йигит уни қўйиб юборди-да, бўғзида тош тиқилгандек зўрға ютинди.

— Кўзларимга қара,— деди у бўғиқ овозда,— нима кўряпсан? Эсимни таниганимдан бери бир марта отам ўлганида йиғлаган эдим, буни ҳамма кўрган. Мана, энди... Бошимни кўтара олмаяпман, кўзларингга қарашга қўрқаман, назаримда, устимдан кулаётгандексан, тирноқларим, нафас олишим, ҳатто кучишимни ҳам ўзгаларники билан таққослаётгандек бўласан. Тирик экансан, бундан қутулишнинг иложи йўқ. Кетинг, дейсан, уйланманг, дейсан, даъвом йўқ, дейсан? Шуниси алам қилади. Нега менга даъвом йўқ, нега уйланиш деёлмайсан? Айт, энди сен кимсан, ўйнашми, хушорми, хотинми — номинг борми сенинг, айт?! Отангдек, акангдек, укангдек ор қиламан сендан! Ор!..

Зубайда қалқиб кетди, чарос кўзлари чарақлаб очилди. Ҳали бундай бахт, бундай бахтсизлик унга насиб этмаган эди. Қаршисида эркак киши турганлигини энди пайқагандек, шоша-пиша ёқасини ёғжимлаб, тугмаларини қадай бошлади. У нима қилаётганини сезмас, назарида, уй ҳаддан зиёд ёруғ-у, эгнида ҳеч вақо йўқ, у яширинишга жой тополмай қолди. Қиз бир лаҳза тараддулланиб турди-да, бирдан титроғи босилди ва ўзини Равшаннинг бағрига отди.

— Шукр, шукр, худога эмас, ўғил туққан онангизга шукр.— Шу сўзларини айтатуриб, банагоҳ унинг ранги оқарди, қалтиради, ингранди ва ўзини ташлаб юборди.

«Эрталаб вақтли турган Зубайда келинчак каби ясанди-да, хоналарни чиннидай ярақлатиб тозаллагач, бозорга бориб бир кучоқ гул олиб келди, уни қаерга қўйишини билмай, кўксига боладек босганча тик оёқда Равшаннинг уйғонишини кутди. Равшан бу уйга қадам босганидан бери шу бугун хотиржам ухлаётган эди, унинг боши парёстиққа тошдек ботган, зоҳиран танаси тўшакни тешиб ерга тушиб кетадигандек туюлар эди.

Ошхонадан чойгумдаги сувнинг қайнаб шарақлай бошлаган товуши эшитилди. Зубайда оёқ учида юриб, Равшанга янада яқинлашди, ўзи сезмаган ҳолда унга монанд нафас ола бошлади. Кўзларини у Равшандан узмай, секин қўлини қорнига қўйди, силади. Вужуди ширин бир ҳисдан яйраб, боши айланди. Бу кеча бўйида бўлган, савқи табиий тарзда у шунга ишонар, шу дамга довуэр эрмакдек туюлган қисматининг нурга эш бўлиб, маъно касб эта бошлаши уни тўлқинлантирар, бир яйрагиси, бир йиғлагиси келар эди. Равшаннинг оёғига у юзларини босди, қаттиқ кучди. «Ҳеч кимга, Равшан акамга ҳам айтмайман,— деб шивирлади у,— албатта, ўғил бўлади. Қошлари, кўзлари отасига ўхшаган ўғил бўлади. Кўрганлар, худди Равшаннинг ўзи, дейишади. Равшаннинг ўғли...»

* * *

«Эрта»нинг, «киндин»нинг ниҳояси кўринмас, ҳар гал Равшан: «Бу — охиргиси», деб Зубайда билан боғда учрашар, шаҳардан чеккароқдаги хилват қаҳвахонада суҳбатлашиб ўтирар, қайтатуриб, бу қизни ўзига муносиб кўрмас, эзилар, «бу — охиргиси», дер эди-ю, яна... Уч ой давомида деярли ҳар куни учрашдилар...

Бир куни улар бирга сайр қилиб юришганида кўққисдан Зубайда: «Равшан ака, мана шу уйда опахоним туради, ажойиб аёл, мен бир йилча шу ерда яшаганман. Опахонимни бир кўриб ўтсак хурсанд бўлардилар», деб қолди. Равшан: «Йўқ», дея олмади. Киришди. Опахон уларни очиқ чехра билан кутиб олди. Нимагадир, уни таништира туриб, Зубайда исмини яширди, Нодирбек, деди. Равшан ажабланди, ўнғайсиз ҳолатда қолди. Опахонникига кирганига ҳам, қизнинг майлига бунчалар эрк берганига ҳам ўзидан ўзи ўқинди. Зубайданинг бу қилиғи — худди бўйнига арқон солиб олгандек хоҳлаган томонга судраши кўнглига қаттиқ ботди.

Кечқурун гап-гап билан бўлиб вақт алламаҳал бўлиб қолганини пайқашмапти ҳам. «Энди қайтайлик», дейишганида опахон унамади, «бемаҳалда... бир кеча минг кеча эмас», деди. Қолишди.

Зубайданинг бугунги хатти-ҳаракати гап-сўзлари, айниқса, дадиллиги Равшаннинг юрагидаги шубҳани оширди, кечаси билан у миждо қоқмади. Тонгга яқин эшик қия очилди-да, аллақандай шарпа сирғалиб ичкарига кирди. «Зубайда?!»

Равшан ўрнидан туриб кетди. «Бу нима қилиқ?»

— Опахон нима деб ўйлайди, Зубайда?

— Сизни кўрмасам, туролмайман!... — Қиз эрқаланди.

Равшан юзини тескари ўгирди.

Олам жимжит. Барча уйқуда, уларгина уйғоқ, иккисининг ҳам юраги безовта. Зубайда айрилиқ онлари яқинлигини сезар, ўтган кунларини, тақдирини унутиш, саробга айлантуриш мумкин бўлмаганидек, Равшан билан тоабод бирга бўлишининг ҳам иложи йўқ эди. Билади, аслида йигитнинг изтироби ҳам шундан, Зубайдага қолса, унга умр бўйи чўри бўлишга ҳам тайёр, Равшанга эса на чўри керак ва на...

— Равшан ака, сароблигини билиб, яна унга томон суюниб, чопиб бораётган ташна йўловчига ўхшайман мен,— деди Зубайда,— кўзларизга қараб, шундай суюнамани, ҳадеб шукр, дегим келади. Эркак билан аёл бир-бирига бу қадар яқин, бу қадар душман бўлиши сабабини энди англадим. Сизни севиб, ўзимни-ўзим кечирдим. Аёл киши учун хиёнатнинг эшиги яқин. Мен ҳеч кимга хиёнат қилмадим, кимданки кечган бўлсам, ҳаммаси — ёлғон. Ишонманг. Тирикликнинг, аёлликнинг жазоси шу менга, эрга тегмайман... Эслайсизми, Алиман* туголмай қонга беланиб, ўлим билан олишиб ётганида: «...айланайин энажоним... ўғлингиз қаршисида покман, гуноҳим йўқ... Кечиринг энажон, худо мени шу кўйга солди, ёмон кўрманг», деб ялинади. Мен Алиман эмасман, бари бир, аёлман-да. Кимдан кечирим сўрай, кимга ялинай? Мени бу кўйга ким солди? Худоми? Йўқ. Урушми? Йўқ. Етимликми? Йўқ. Нима? Билмайман, жавобим йўқ, билмайман,— у Равшаннинг кўксига юзини босиб, ўкраб йиғлади.

Ҳар қандай кучли чироқ ҳам кечани кундуз каби

* Чингиз Айтматовнинг «Момо ер» кассаси қаҳрамони.

ёрита олмайди. Равшан унга минг ачинсин, минг куйсин, бари бир, уни юпата олмаслигини англаб, то қиз ўзига келгунча индамай ётди.

Зубайда узоқ йиғлади.

«Тақдиримга битилгани шу экан-да. Севаман шекилли? — Равшан шу кеча тақдири ҳақида қатъий ўйлади. — Гап-сўзларга тупурдим, бошқа жойга кетамиз. Кейин-чи? — Уйлаган ўйи нураган уйдек босиб қоладиган каби сапчиб ўрнидан турди, елкасига костюмини ташлаб, дераза олдига келди, пардани бир ёнга суриб қўйди-да, ҳовлига тикилди: ёп-ёруғ — сир ютмас кеча... — Кейин-чи? — Қайта сўради ўздан, — ахир, ўзимдан қочиб қаёққа кетаман? Зубайда-чи, у тирик экан, севолмайман уни».

Равшан қайтиб ўринга кирмади. Шу кўйи дераза ёнида тик туриб, ўй сурди. Хаёлан Зубайдага уйланди, ўғиллар кўрди, қариди...

Тўйлари кичик бир қаҳвахонада, ими-жимиди, «ёр-ёр»сиз ўтди. Одам кўп эмас, Зубайданинг уч-тўрт дугонаси, ишхонадан яна кимлардир келган. Равшан томонидан ҳеч ким йўқ.

Равшан келиннинг ёнида турибди-ю, негадир куёв эмас, кийимлари ҳам бирозникидек, ғашини келтиради, Зубайдага қарайди, қиз хурсанд, лекин негадир келинга ўхшамайди. Бундай бўлишини Равшан ҳеч кутмаган эди. Куёважўра сифатида ёнида ўтирганга имо қилганди, у қадахни тўлдириб ароқ қўйди. Равшан ичди — сув экан...

Гўё ўтган ўтди, кетган кетди, бинойидек яшашди, у — эр, Зубайда — хотин. Гўё ўғилчалари бор, мурод ҳосил, у мактаб ёшига етиб, қўни-қўшнига салом берадиган бўлди, ақлини таниб қолди.

Бир кун бола кўчада — уйларининг нарёғида ўйнаб юрган, Равшан эса уни балкондан кузатиб турган эди, шу пайт тўрхалта кўтариб икки киши ўтиб қолди. Равшан уларни таниди, бири — қўшниси, иккинчиси... уни ҳам танидию оёғи куйгандек, дарров ўзини парда панасига олди.

— Салом! — деди ўғли. Йўловчилар тўхтаб, болага қарашди.

— Кимнинг ўғли бу? — деб сўради иккинчиси.

— Равшаннинг, — деди қўшниси.

— Э-э, салом-салом! — деб у болага қизиқсиниб тикилди ва кўзларини қисиб жилмайди. Сўнг ортига бурилиб юрди, қўшнисининг қулоғига шивирлади: «Биласанми, мен шу боланинг онасини...» Равшан қўлини ғарч тишлади. «Э, секинроқ!», деб қўшниси атрофга аланглади, Равшан турган балконга қаради, лекин уни кўрмади...

Тирикликни чидаганга чиқарган. Равшан қариди — бобо бўлди. Зубайда қариди — момо бўлди. Атрофларида — бир гала неварга. Равшан чол олдингидек юролмайди, бурунги куч-қуввати йўқ, буёғи — қарилганда. Момо уни буткул унутган: эйтиборсиз. «Қариганда феъли айниган, ношукр» — момонинг арази шундан.

Равшан чол ношукр эмас, кўнглининг туб-тубидан шундай ўй кечади. Лекин, момони ёмон кўриши рост. Отгани ўқи, урай деса дармони йўқ, энгиб бўлмас душмани — шу!

Ёмонни ҳеч ким сийламас, тингламас экан, чол кун сайин куйиб, эт-ичини еб, қуриб боради, момо гумбаздек, оёқ босса ер кўпчайди, гапирса тилидан бол томади, кун бўйи неваралари ёнида — бири учиб, бири қўнади. Сочлари оппоқ, кенг куйлагидан атир ҳиди уфуради, саришта, кўрган фаришта дейди.

Равшан чол уф деб кўзларини юмиб олади, киши қариса қабоқлари пиёз пўстидек юпқа бўларканми, бари-бир, момони кўради, кўзлари юмук, бари бир,

кўради. Не азоб бу?! Уф-ф, дейди, оҳи оламни ўртади. Дарди ичида...

Эрталаб у опахоннинг юзига қарай олмайди. Шанба кун эди, шекилли, опахон болаларини дарсга узатди. Зубайда унинг юмушларига кўмаклашди: кирга сув иситди, супа супурди, хоналарни тозалади, магазинга наонга чикиб келди, хуллас, тинмади.

Нечундир опахоннинг авзойи илгаригидек эмас: Равшандан ўзини олиб қочиб юрди.

Равшан анчага дову қадалиб китоб ўқиди. Зериккач, ҳовлига чиқди, ҳаво очиқ, кўклам нафаси келар, намиққан ердан буғ кўтарилар, ёмғир ювган ва усти очилиб қолган ток нартларида чигитдек-чигитдек пиндиқлар бўртган, улар куёш ёғдусида оч сариқ тусда товланар эди.

У занг босган кичик бир кетмонни топди-да, тозалади. Зубайда ҳовлида кўринмас, опахон эса айвонда кир юваётган эди. Кетмонни кўтариб Равшан секин унинг ёнига борди: «Рухсат сўраш керак, балки ток очишга ҳали эртадир?» Опахон негадир унга ёнидаги бўш стулни кўрсатди:

— Утиринг, Нодирбек.

У ўтирди. Опахон қаддини ростлади, қўлини артди. Шунда банагоҳ қўллари титраб кетди, буни Равшан пайқайди. Опахон ундан кўзларини олиб қочди.

Равшан унинг ўзига ачингандек қарашини, нимадир демоқчи эканлигини, лекин андиша қилишини пайқаган эди.

— Нодиржон, — деди ниҳоят опахон бошини кўтариб, — сиз Зубайдани қачондан бери биласиз?

Равшаннинг юраги шув этди. Беихтиёр:

— Кўпдан, — деди, сўнг ёлғон гапирганига пушаймон бўлиб ерга қаради: — Ростки, бир йилдан бери...

— Мени кечиринг, Нодиржон, балки бир-бирларингни севарсизлар, — опахоннинг кўзларида ёш айланди, — Зубайда яхши қизмас, сизга ачинаман...

Равшаннинг туриши, нигоҳи, тош қотган жисми, кутиши сўроққа айланди.

— У илгари ҳам биттаси билан келиб турарди.

— Ким у, ким билан?

— Айтмайман, қийнаманг мени, кейинроқ...

— Опа, — деди Равшан илтимо билан, — агар, икки ўғлингизнинг қатори мени ҳам ўғлим десангиз, айтинг!

Опахоннинг сабри етмади, қаршисида Равшан эмас, эр етган ўғли тургандек, бир номни тили куйиб пичирлади, сўнг:

— Сиз уни танийсиз... — деди.

Шу чоғ дарвозахонада Зубайда кўринди. Опахон устунга суянди.

— Илтимос Нодиржон, унга айтманг, буни, урманг, сўкманг уни, мен... — У нафаси тикилиб ўтириб қолди.

Зубайда югуриб уйга кирди-да, дори кўтариб чиқди.

— Нима гап? — деб Равшандан сўради у.

— Биласиз-ку, ўзим шундай... яна кўзиди, — Равшан учун зўрға жавоб берди опахон. Зубайда уни суяб, ичкарига олиб кирди.

Равшан кетмон дастасини маҳкам сиқиб, қаторлаштириб тоқлар кўмилган ерга борди. Кетмонни ерга урди, сўнг оғир ўйларини оёқостига сидириб ташламоқчи каби чап қўли билан пешонасини, юзларини асабий сидирди. Кейин тишини-тишига босиб, хийла тургач, бошини баланд кўтарди-да, осмонга қаради. Айёрона кўз қисди, бош силкиб жилмайди, ўзини буткул бошқа — Зубайдага мутлақо алоқаси йўқ киши сиёқлади, енгил тортиди. Ахир, у Зубайдани илгари ҳам билар эди-ку, иқрорини ўз оғзидан эшитган эди-ку?! Лекин... опахон айтган — бошқа, кун кеча шу йигит билан бирга у чойхонада ош

еган, Зубайда билан танишмасидан илгари ака-ука тутинишган...

«Сен уйланганмисан?!» — Жовли Рустамовнинг овози баногоҳ булутларни титиб акс-садо берди; катта-катта ёмғир томчилаб ўтди. «Жин урсин, бундан қутулмайман, шекилли».

Йўлақда шиппак товуши эшитилди, қаради, Зубайда, ошхонага боряпти. Ҳеч гапдан хабари йўқ, жилмаяди.

«Менга хотин, ўғлимга она бўладиган Зубайда шуми? Агар, тақдирга тан бериб унга уйлансам, зоти-зурёдим куйиб, куйган қулдек, ҳолимга маймунлар йиғламайдими? Йўқ, ҳеч ким йиғламайди, кулади! Қаноатни билмаган, тавбани унутган бу қиз яна кимни алдаркин? Агар, тўккан кўз ёшлари рост бўлса, севгиси рост бўлса, мени бу ерга бошлаб келмасди. Ўша йигит билан... ўша хона, ўша кўрпа-тўшак...»

Зубайда ошхонадан чиқиб, ёнига келди.

«Қурбинг етгунча, сабринг тугагунча алдайвер! — деди у хаёлан Зубайдага тикилиб. — Ишонавераман. Сен алдайвер... қайтмай!»

— Ҳа, деҳқон йигит, кетмон топилганига пушаймонмисиз? — деб қулди Зубайда.

— Йўқ, нега энди? Биласанми, бу келин бармоғи, — деди Равшан тупроқдан чиқиб турган нартни кўрсатиб, — эшитгандирсан, шундай узум бор. Уни кузда кўмиш, баҳорда очиш пайти сукут сақлаб, хиёнатини эслаш керак, ҳозир, унга кўзим тушдию сен ҳақингда ўйлаб қолдим...

Зубайданинг чеҳрасидаги яшноқликдан асар ҳам қолмади. У маънос тортиб, бош эгди.

— Равшан ака, — деди сўнг, ердан кўз узмай, — ҳар кун, ҳар лаҳза ўтмишимни юзимга соласиз. Сиз мени севмайсиз...

— Кўй энди, — Равшан опaxonнинг гапини эслаб, ўзини босди, — бировнинг уйида севги талашмайлик. Бир камбағалнинг севгиси шунчалик бўлар-да, — ҳазиллашди у, — ё бу — камми сен учун? Кетдик.

— Қаёққа?

— Ҳукми эркак — амри худо! Бизда шундай.

— Хўп бўлади, акажон! — Зубайда жилмайиб таъзим қилди...

* * *

Таксида кетишар экан, Равшан ўзини ҳар кунгидан қувноқ, Зубайдага яқин тутди. Гўёки унга қараб тўймас эди ва бу қилиги ўзига хуш ёқар, қиз унинг сўзларига, нигоҳига чиппа-чин ишониб, қувониб, ҳайратланиб борарди. Кейин бир нимадан хавотирга тушгандек, ўзгарди. Равшанни худди биров тортиб олаётгандек, унинг плаши енгини сиқиб ушлади.

— Сени мана бугун тушундим, ҳеч кимга бермайман, севаман сени, — Равшан шофёрга эътибор ҳам қилмай баралла гапирар бошлади, — севаман...

Равшанинг бу изҳорини қиз ойлаб кутган бўлса эҳтимол, боғда учрашган чоғлари ҳам, кейин ҳам у лоақал бир марта, севаман, демаган юрагининг туб-тубига яширинган бу сўз токи шу кунгача тилига чиқмаган эди.

«Севаман... севги, — ўйлай бошлади у Зубайдага айтган гапидан ўзи ҳам ажабланиб, — нима бу? Масалан, Зубайда — сўз, мана, ёнимда ўтирибди. Сигарет — сўз, чўнтагимда, истасам, ҳозироқ чиқариб чекаман. «Севаман» — бу ҳам сўз, лекин қани у, йўқ-ку? — Зубайдага қаради, қулогига яна шивирлаб: — Жоним, севаман сени!» — деди. Қиз уни қаттиқроқ қучди, юзига юзини суйкади. Қоғознинг шитирлашига ўхшаш овоз

чиқди. Равшан юзини тортиди, ёғинди, ойнага қараб олди, то хилват қаҳвахонага етгунча гапирмади...

Бурчакдаги столга бориб, юзма-юз ўтиришди. Равшан одатдагидан икки ҳисса зиёд неъмат буюрди. Қадаҳларни тўлатиб, «Оқ турна»дан қуйди. Қиз деса қиздек, ёнингга аёлинг борми деса бордек — Зубайда ўтирибди-ю, лекин яна нимадир етишмайди. Нима у?

— Равшан ака...

У қиз билан, ўзича, сўнги бор ўтирар, Зубайдани ташлаб кетиши, ҳаётида у билан кечган оғриқли онлари саробга айланиши ва иссиз йўқолиши, бир кун келиб тасодиф ё зарурат иккисини бир-бирига йўлиқтирганда, Зубайда уни кўрмаган, билмаган киши сиёқлар ўзини, лекин у-чи? Равшан ўзини қай қолга тушишини ўйлаб, инсон боласининг бир-бирига боғлайдиган меҳр ва бир-биридан айирадиган хиёнат, худкомлиқ ҳақида ўйлаб қон ютмоқда эди. «Агар, мени эзаётган шу ўй, шу туйғулар Зубайдага кўчса, у тушунса эди... Йўқ, тушунмайди...»

— Бирор нима денг, — хаёлини бўлди қиз.

Равшан қадаҳга қўл узатди:

— Бугун ёлғон гапирган эртага ҳам ёлғон гапирарди, бугун алдаган эртага ҳам алдайди, бугун кўрққан эртага ҳам кўрқарди, — деди у, — сен мени бугун алдама, айт, алдамайман де!..

— Онамнинг руҳи ҳурмати қасам ичаман, — Зубайда қадаҳни столга қўйди, — ортиқ қийнаманг. Майли, менсиз осон бўлса, қайтиб Зубайда деманг... То сизни дегунча, ўзимни-ўзим алдадим. Энди... йўқ, кўзим кўр бўлсин. Қарганг, сиз эркаксиз-ку! — У кўзларини юмди-да, муштини оғзига босиб, унсиз йиғлади.

Официант таниш мижознинг кўнгли учун қора икра кўтариб келди. Қиз нафис рўмолчаси билан сездирмай кўз ёшини артди. Равшан сигарет буюрди ва ўзи Зубайданинг ликопчасига яхна гўшт, помидор солиб, устини кўкатлар билан безади. Фужерга пепсикола аралаш сув қўйди.

— Гап навбати — менда, шу шарт билан ичамиз!

Зубайда бош силкиб, розилик билдирди. Равшан ичди, қиз сув ҳўплади, сўнг тотинган бўлди.

— Гап навбати сиз-да, — деб эслатди қиз.

— Хўп, яхши, унда бир нақл айтай. Асли бу — ҳикоя. «Она Сўз», шунинг давоми, деса тўғрироқ бўлади.

Официант бир қути сигарет билан гугурт қолдириб кетди.

— Бобом иккимиз ток очаётган эдик, унда мен энди мурти чиққан йигитча эдим. «Таниб ол, келин бармоғи бу», деб бир токни кўрсатди бобом, сўнг бир нақлни бошлади. Шу нақлни «Она Сўз»да она хоин ўғилларига қарата айтади. Эмишки, ер юзиде ҳали ўлим йўқ, қабр йўқ, одамлар абадул-абад яшайдиган пайтлар экан. Одамлар шу қадар узоқ яшашиптики, ахйири, овқатнинг таъмини ҳам сезмайдиган бўлиб қолишибди. Кўп ўтмай шу чоққача дард нималигини билмаган кишилар бирдан кўз-оғриққа чалина бошлабди. Охир-оқибат, омон қолганлар кенгашиб, дардга чора излабдилар. «Даво-си — ер, чуқур чоҳ қазинглр, эни — узун, бўйи — узунлигига тенг, эшиги — битта, бир одам сиғадиган бўлсин», дебди оқсоқол, — чоҳ битгач, номини жаннат деб атанг, озиқ-овқат, сувдан заҳира ғамланг. Чоҳ битгунча, дардга чалинмасам, биринчи бўлиб ўзим кираман, ортимдан эргашасизлар, агар, менга ҳам кўзоғриқ тегса, унда ёнимга вакил жўнатинг, чорасини айтаман».

Одамлар ишга киришибди. Чоҳ тайёр бўлибди ҳамки чол кўзоғриққа йўлиқибди. Одамлар эса ўзича чоҳга тушишга журъат қилишмапти. «Тезроқ чорасини айтсин», деб чолга вакил юборишибди.

Чол узоқ ўйга толибди. Чунки қавмларига бояги маслаҳатни берган пайтда соғ-омон бўлиб, «уруғларим билан чоҳга тушиб, кўзоғриқ ўтгунча чидаймиз, сўнг яна юзага чиқиб, отамиз — қуёш, онамиз — ерга фарзанд бўлиб, содиқ яшаймиз», деб ўйлаган экан.

«Хиёнатга мен ҳам шерик бўлдим, сабрга путр етди, жазодир бу — кўзларим кўр бўлди, — деб ўйлабди оқоқол, — энди чоҳга тушсам, қавмимгаям касал юқади». У узоқ ўйлабди — одамларни фалокатдан асраш чорасини излабди. «Эл ичидан бир-бирига энг муносиб ошиқ-маъшукни танланг, бир-бирига садоқатини синанг, шунда гуноҳкор аён бўлади, ана ўшани чоҳга кўминг, кўзоғриқдан халос бўлишнинг чораси шу», деб вақилини жўнатибди.

Уруғ-аймоқ, қавм-қариндош, ёш-қари йиғилибди, фақат Жом ва Зар исмли ошиқ ва маъшукгина Зайтун дарахти остида, бу гапдан беҳабар, бир-бирига термулиб ўтирган экан, юзларига ниқоб тортган кишилар бориб иккисини икки томонга ажратиб, кўзларини боғлаб судраб кетишибди. Йигитни ёрда, қизни уйида тутиб туришибди, лекин иккисига ҳам нуқул бир гапни — Зарга ошиғинг, Жомга маъшуканг ўлди, деб айтишибди. Улар бу гапга тушунмабди, «ўлим — нима?», деб сўрашибди, «ўлим — айрилиқ, кўзоғриқ», дейишибди. Шундан кейин қирқ кун мобайнида ҳар иккисининг кўз олдига қирқ йигит-қизнинг тўйини ўтказишибди. Зар ва Жом қирқ кун тўй қўшиқларини эшитибди, қирқ кун бахтиёр келин-куёвларга ҳавас билан қарашибди. Қирқ биринчи кун Жомга гўзал бир қизни, Зарга ўктам бир йигитни келтириб яқиндан кўрсатишибди. Туғишганлари Жом ва Зарнинг ҳар қайсисига: «Эл тўй-томошга тўймади, бошимизга мусибат тушиб, кўзоғриқ балосига йўлиқдик. Бизга навбат етгунча, тўй билан ўзимизни овутайлик. Кўзимиз очиклигида тўй бошлайлик, рози бўл», деб айтишибди.

Қиз, Жом ўлган-ку, деб келинлик либосини кийибди. Аёллар кечгача уни пардоз-андоз қилиб, куёвнинг келишини кута бошлашибди.

Жом эса, ўзга қизга уйланмайман, дебди ва ўлимини кута бошлабди. Шунда қавмлари унга, маъшуканг соппа-соғ, оқсоқолнинг йўриғи билан иккинги синадик. Сен Зарга содиқ экансан, Зар эса шу оқшом келинлик либосини кийди, ўзга куёвни кутяпти у, деб айтишибди.

Жом ишонмабди. Оқшом уни ҳам куёв каби ясантриб, юзига ниқоб тортиб, Зарниқига олиб боришибди. Қиз бундан беҳабар, Жомни куёвим, деб ўйлаб, уни таъзим билан қарши олибди. Жом кўзларига ишонмай келиндан номини сўрабди.

— Зар!

Жом инграб юборибди, кейин юзидаги ниқобни юлиб олибди.

— Қирқига чидаб, қирқ бирига чидамаган Зар, — дебди у, — энди мен кимман сенга?!

Қиз Жомнинг оёқларига ўзини ташлаб, ҳушидан кетибди.

«Гуноҳкорни топдик, синадик», деган хабар оқсоқолга етказилгач, у: «Эрталаб элни тўпланг, уни кўмиш маросими одамларнинг кўзини очсин, илло, кўзоғриқдан барча кутулгай», дебди. Оқсоқолнинг ҳукмига биноан қавм йиғилгач, Зарни Жом чоҳга ташлаб тамбалаётганида қиз ялиниб-ёлворибди, ёруғликка талпиниб тамбага тирмашибди. Жом тамбани босган экан, унинг оёқлари остига Зарнинг бармоқлари узилиб тушибди.

Жом бармоқларни териб, чоҳ яқинига кўмибди-да, уйига қайтибди.

Ер юзидаги биринчи қабр шу тариқа пайдо бўлган

экан. Одамлар вақти-вақти билан бориб кўрадиган, хоин қиз қисматини эслайдиган бўлишибди. Зеро, оқсоқолнинг гапи амалга ошибди — эл кўзоғриқдан кутулибди.

Кўклам келгач, одамлар дон-дун тўла қопларни қирга олиб чиқиб, экин-тикинга киришиш арафасида кимнингдир кўзи қабрни туртиб чиққан гиёҳга тушибди. Ҳалига довр ҳеч ким бундай чечакни кўрмаган экан.

Жомни қақришибди, келиб, у чечакни узмоқчи бўлиб авайлаб тортган экан, қизнинг панжасига монанд, томири ерга чуқур ботган навда сўғурилиб чиқибди.

— Нима бу? — деб сўрашибди Жомдан.

— Келин бармоғи, — деб жавоб берибди Жом...

...Қаҳвахона гавжумлашиб, ғала-ғовур кучайган, саҳн тарафдан аллақандай мусиқа таралар эди. Равшан сукутга толди. Қиз кўзларини чирт юмиб олган эди.

— Зубайда, — деди у, қиз бошини кўтарди. — Боя мен йўлда келаётиб севгимни йўқотиб қўйдим. Чўнтагимдан худди сигарет излагандек уни изладим. Гарчи уни тополмасам-да, сенга, қулоқларингга: «Мен сени севаман!» деб шивирладим. Сен ишондинг. Энди айтчи, севгими шу?

Зубайда кўзларини қайта юмиб, бош чайқади:

— Йўқ!

— Урмайман, сўкмайман, Жомдек кўммайман сени.

Опахонниқига ток очаётиб, сен ҳақингда ўйлаганим рост. Алдандим, адашдим деганинга ишондим, севдим, деганинга ишонмайман. Айт, ҳали ҳам севасан мени? Ёки ёнингда бир қора — эркак ётса — басми? Ахир, шундай дейишади-ку! Ҳа десанг, ҳозирданоқ эрингман. Қурбинг етгунча, сабринг чидагунча алдайвер, мен ишонавераман, сен алдайвер, қайтма...

— Айтдими, ишонманг... рост! — деб Зубайда бир зум талвасага тушди-да, сўнг, — шу билан тамом, ҳаётимда мен айтмаган, сиз билмаган сир қолмади, — деди. У энди бағоят хотиржам, худди бегонадек совуқ боқиб турар, тобора сўлиб бораётган гулга ўхшар эди.

Душанба кун Зубайда ишда кўринмади. Равшан эса ўз ҳисобидан бир ҳафтага ижозат сўраб, бош муҳаррир номига ариза ёзди. Отаси вафот этганидан буён гоҳ-гоҳ унинг суратига термулиб, ёд этибди-ю, бошқа иш қилмапти. Қишлоққа бориб, отасининг қабрига байт ёзилган кичик мармар лавҳа ўрнатди.

Афсона!.. Улуғ бобомизнинг қадами теккан юрт! У қалъага йўл олган ҳамоно ўзгаришни сёзди. Ҳу бутазор тарафдан тиниб-тинчимас ўқитувчи Аҳмаджон Норовнинг баланд овозда бир нималар дегани эшитилар, чамаси, у ён-веридагиларга кўрсатма берар эди. «Енг ҳамариб, ишни бошлабди-да».

Одамларнинг гапига қараганда, босар-тусарини билмай қолган раиснинг ҳам тагига сув кетибди. Шунақа.

Орадан бир ҳафта ўтгач, шаҳарга қайтатуриб, Равшан яна қабристонга борди, мармар лавҳага битилган байтни ўқиди: «Тўхта, одам, қайт, одам! Бу — ғанимат пайт, одам. Кетарсан, оҳ, кетарсан. Қолаётган дунёга Бирон кўшиқ айт, одам!», — бу раҳматли отасининг ўғлига ва ўғилларга тилаги эди...

***

Шаҳарга келган кун ётоқхонага кўчиб ўтди. Аввалига Мария хола: «Кетмайсан», деб туриб олди. Кейин пича юмшади. У жовндан охириг китобни ва Жовли Рустамовнинг хатини олаётганида, хола: «Ленанинг келишигаям оз қолди. Набирамни кутиб олишга бирга чиқамиз, деб ният қилган эдим», деди. «Ҳалиям бўлса, шундай қиламиз», деди Равшан, сўнг хайрлашди.

Эртаси кун Зубайданинг чўлгами, ишқилиб, қайгадир кетгани ҳақида миш-миш тарқалди...

Ҳафта ўтди, ой ўтди, қирқ кун деганда Равшаннинг столи устида бир хат пайдо бўлди. Қандайдир юмуш билан бош муҳаррирнинг ҳузурига кириб, қайтиб келса, кимдир шу номани қолдириб кетибди: «Равшан ака, — деб бошлар эди мактуб, — умид қиламанки, бу хат бир кун сизни албатта излаб топади. Уни ўқиётган чоғингиз рост-ёлғоним — йўқ, хиёнатим — йўқ, ўзим ҳам сиздан йироқда бўламан.

Эслайсизми, қаҳвахонадан кетаётиб, «Сиз дарёсиз, мен унда бетиним поклаиб турдим», деган эдим. Шу гапимни яна бир бор такрорлайман: сиз дарёсиз... қаерда бўлманг, сизни севувчилар, ҳасад қилувчилар бўлади. Чидайсиз...

Сизгача кимданки воз кечдим, деган бўлсам, ҳаммаси ёлғон. Буни фақат аёлгина айта олади...

...Негадир болалегимни хотирляяпман. Катта ариқ оқиб ўтарди. Йўл яқин бўлсин учун унга ёғоч ташлашган, лекин болалар бари бир мактабга кўприкдан ўтиб боришар эди. Раҳматли момом ёғочдан ўтма, кўприкдан ўт деб, ҳар куни жийда, ёнғоқ бериб мени алдар, гапимга кирсанг эртага яна бераман, деб ялинар, мен эса инъомни олардим-у, яна ёғочдан ўтаверардим. Сув тез оқарди, ёғочдан ўтиш хавфли эди. Қўрқмасдим...

Ҳаёт ўша ёғоч эмас, йўлга солувчи момо ҳам йўқ унда, ўз номи билан ҳаёт бу. Етимга қандай йиғлашни ўргатма, дейдилар. Етимлик мени эрта улғайтирди. Негадир уйда эмас, кўчада эркинроқ сезардим ўзимни. Қиз бола учун кўчанинг бахти, кўчанинг эркинлиги, кўчанинг алдови кеч, яъни улғайгач билинар экан. Билдим...

Менга уйланишлари ҳам мумкин эди...

Алвидо айтмайман, ҳайр демайман: —

Мен сени ўғирлаб кетгум ёлғирдан
Бу ёлғон тақдирдан олиб кетаман.
Бу номард ҳаётдан, нодон умрдан
Бир марта енгаман, голиб кетаман».

Хатни фикимлади, сўнг яна ёзиб, қайта ўқиди ва чўнтагига солди.

«Зубайда тирикми, ўзи?!» — Уни шу сир қийнади. Дикқат бўла бошласа, балконга чиқиб, сигарет чекарди. Мана, бугун ҳам шу ерда у сигарет тутатиб, шаҳарни ўйчан кузатмоқда. Назарида, осмонўпар бинолар ҳам сал чўккандек, тепадан шундай кўринадими ё, билолмади, бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмади. Кўзи осмонга санчилган телеминорага тушди. Бинолар минора пойига тўкилган гиштдек туюлар эди. Бир гал Зубайда иккаласи шу минорадаги ресторанга чиқиб, тунги Тошкентни томоша қилишмоқчи бўлган. «Бу ҳам бир ҳавас-да, — деб ўйлади у, — қизик, нимасига кўнгил кетган экан?...»

Шу пайт телефон кўнғироғи қулоғига чалинди.

Кўнғироқ тинимсиз жиринглайверди. Равшан хонага кирмади. Тагин сигарет тутатди-да, ўнинчи қаватнинг тор, айланма зиналарини шошилмай босиб пастга туша бошлади. Йўли яримлаганда, қаршисида бир қиз пайдо бўлди. Ун олти-ўн етти ёшларда эди у, икки юзи кулчадек қип-қизил, шунчалар маъсумки... сочини бошига чамбарак қилиб ўраган, эгнида — оқ кўйлак; Равшанга у ҳайратланиб қаради.

Равшан тўхтади. Бу қизни қаердадир кўрган эди? Эслади: Зубайда! Мактабни тугатган йили эсладик учун тушган сурати... Худди ўзгинаси! У кўзларини юмиб очди: Зубайда кўз ўнгидан кетмади. Юрди, Зубайда ҳам ўша масофада, қуйига чекина бошлади. «Ёлғон ҳаммаси ёлғон!»

Пастга — биринчи қаватга тушганида одмигина ки-

йинган ва дафтар тутган қиз кўзига чалинди, эшикоға ундан ҳужжат сўраётган экан.

Қиз тортиниб бир нима деди, кейин Равшанга илинж билан жовдиради.

— Қишлоқдан келувдим. Шеър... Ака, сиз шу ерда ишлайсизми? — Қиз унинг ортидан эргашди.

— Йўқ! — Қескин бош силкиди Равшан. Ун қадамча юриб тўхтади, ортига қайрилиб, қизга қаради. Қиз эшик олдида қотиб турар, маънос кўзларини Равшанга тиккан, йиғлаб юборгудек аҳволда эди.

«Ажаб, Зубайдага ўхшайди», — Равшан беихтиёр унга томон юрди.

— Бу — менинг синглим, — деди у эшикоғасига.

— Марҳамат, — йўл бўшатди эшикоға, — ўзим ҳам шундайдир, деб ўйлагандим, — эшикоға кўз қисди, Равшан эса қаҳр билан қаради унга. Эшикоға кўзларини олиб қочиб, йўталиб қўйди.

Равшан қизни бошлаб лифт ёнига келди. Қиз ийманар, ҳаяжонланар, афтидан, унга ҳавас қилмоқда, ҳозир Равшан нима деса ишонар, ҳеч иккиланмас эди.

— Исмнинг нима?

— Зубайда.

— Зубайда?

— Ҳа, Зубайда, Зубайдаман, — деди қиз, уни ишонмаётганига ҳайрон бўлиб, — институтга кирмоқчиман, қочиб келдим...

Қиз гапираверди, Равшаннинг қулоқлари битди, ҳеч нимани эшитмади, нечундир кўзларига ёш қалқди.

Қиз гапираверди, сўнг кўлидаги дафтарни узатди.

— Шеърлар... ўзимники.

Равшан дафтарни varaқлаб, Зубайданинг шеърларига кўз югуртирди, танламай бир шеърдан тўрт қатор ўқиди: «Баҳордаги бинафшанг ўзим — Мени банди айлаган баёт, Бу дунёга келдим ўз Сўзим Айтгани...»

— Зубайда, — деди бўғилиб, — мен сени алдасам, одамлар сени алдаса, шунда ҳам шеър ёзасанми?

Қиз аввалига қўрқди, сўнг Равшаннинг гапини овоз чиқариб, қайтарди:

— Мен сени алдасам, одамлар сени алдаса?..

Равшан қизнинг жавобини эшитмади.

— Ўзинг-чи, ўзинг бировни алдасан, шунда ҳам шеър ёзасанми? — У қайта сўроққа тутди қизни.

— Ўзим?... Йўқ! Ҳеч... ҳеч қачон!

— Ҳақиқатнинг юзига тик қарай оласанми?

— Ҳа!

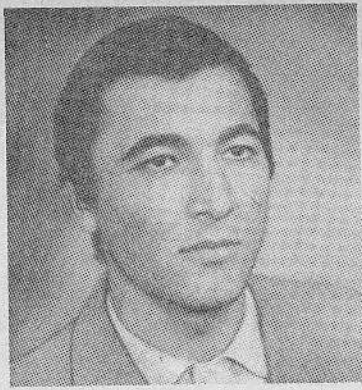
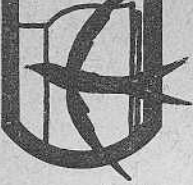
— ...

«...Ҳеч қачон! Ҳеч қачон! Баҳордаги бинафшанг ўзим!.. Қандай гўзал сатр, юракни нурлантириб юборади. Дунёга ўз Сўзимни айтгани келдим, дейди...»

Шу чоғ лифтнинг эшиги очилди. Зубайда журъатсиз қадам босди. Равшан унинг ортидан ҳавас билан қараб қолди, кейин бурилди-да, ўз йўлига кетди. Йўл — узун, кимсасиз эди. Унинг юраги ўртанди: «Тўхта ўғлим, қайт ўғлим! Бу ғанимат пайт ўғлим. Кетарсан, оҳ, кетарсан, Қолаётган дунёга Бирон қўшиқ айт ўғлим!» — бу раҳматли отасининг ўғлига ва ўғилларга тилаги эди...

Кўрган-билганлари хаёлидан кечди. Ноҳақ бўлатуриб кеча эзгуликка раҳна солганлар бугун — ҳақ қарор топаётган паллада ўзлари билан ўзлари бўлиб қолишган эди. Уларнинг аянчли ҳолига куларини ҳам, ачинарини ҳам билмасди Равшан. Унинг юрагида ойдin бир қўшиқ туғила бошлади: «...Шундай қилиб, Она Сўз болаларига деди: «Кўзимнинг қароси — сизлар! Шуни унутманг — эзгуликнинг қаноти бор. Дунё пайдо бўлганидан буён хоинлар шармисор бўлиб, одиллар қадр топиб келмоқда. Модомики шундай экан, нопокликдан ўзингизни сақланг. Садоқат ва муҳаббат юрагингизни нурлантириб турсин!..»

Азиз
Саидов

«Дераза ёнида...»

Дераза ёнида ўтирасан,
Иссиқ хонанг, юмшоқ ўринда.
Қаёққадир боришинг керак,
Фурсат бордай кўринар сенга.

Дарпардани суриб қарайсан,
Зерикишдан тўлиб кетса дил.
Сокинлик. Чўзилиб ётар кўчада,
Машиналар босиб кетган йил.

Фурсат бордай кўринар сенга...

Ўроқчилар

Бедагуллар нафис ҳид сочиб
Осилади қизнинг бўйнига.
Қуёш қизнинг қабогин юмиб,
Тушда кирар унинг қўйнига.
Қизнинг бўйи ифорли, айғоқ
Шаббодалар маст олиб қочар.
Ухлаётган йигит кўзини
Қумурсқалар тимдалаб очар.

* * *

- Шивирлаб йиглаган оппоқ илонми?
- Йўқ жоним, бу — кечмиш.
- Пичогин томирга қайраган гулми?
- Йўқ жоним, бу — кўзлар.
- Юракнинг лабига томган нектарми?
- Йўқ жоним, бу — ёшлар.
- Баданда чаёндай ўрмалаган не?

- Бу — сўзлар, бу — сўзлар, бу — оҳанг.
- Қоядан қалдираб қулаган тошми?
- Йўқ жоним, бу — умид.
- Сувда ҳам беошён қолган балиқми?
- Йўқ жоним, бу — менман.
- Сайёдми тўрини балиқсиз кўтарган?
- Йўқ жоним, бу — сенсан.
- Хобу бедорликми бир-бирин кўрмаган?
- Ҳа жоним, бу — сенсан, бу — менман,
мену сен.

Халқ оҳангида

Тўйларда ёнса гулхан,
Чопоним бари куюр.
Юрагимда ўтлади,
Армонлар уюр-уюр.

Бу заминнинг қароси,
Бахтим менгзаб келдимми?
Зарафшондай дарёси,
Кўзим менгзаб тўлдими?

Чўлда қолган иссиқ тош,
Куйдирарми, куярми?
Тегирмонингда бардош,
Туюларми, туярми?

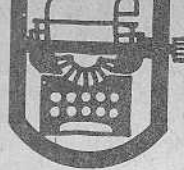
Юрагимдан ўтдингми,
Оёғингда ол хина.
Ёт гўшангага кирсанг,
Бу жонимни олгина.

Тун

Чироқларин ёқади бир-бир
Осмонда яшовчи қишлоқлар аҳли,
Заминда юлдузлар ёнар бетартиб.

Тонггача тополмай манзилин
Ой кезиб юради адашиб.

Ашурали Аҳмедов

Машинанинг аъло, аммо...

«БИР ГУРУҲ ОЛИМЛАРНИНГ НАФСОНИАТИ, «УЗГА-ЛАР»НИНГ ИХТИРОЛАРИГА МАҲКАМАЧИЛИК НУҚТАИ НАЗАРИДАН ЙЎЛ БЕРМАСЛИК, ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХОДИМЛАРИ ЭСА УЛАРНИ ЖОРИЙ ҚИЛИШДАН МАН-ФААТДОР ЭМАСЛИКЛАРИ КУПИНЧА ЯНГИЛИККА МАНА ШУНДАЙ МУНОСАБАТГА САБАБ БУЛМОҚДА. ҲАТТО ИХТИРО УЧУН БЕРИЛГАН БУЮРТМАЛАРНИ КЎРИБ ЧИ-ҚИШ ҲАМ БАЪЗАН БИР НЕЧА ЙИЛГА ЧЎЗИЛАЕТГАНЛИ-ГИ, «САРСОН-САРГАРДОНЛИК»КА АЙЛАНТИРИБ ЮБО-РИЛАЕТГАНЛИГИ СИР ЭМАС».

(М. С. ГОРБАЧЕВНИНГ КПСС XXII СЪЕЗДИГА СИЁСИЙ ДОКЛАДИДАН)

«...ПАХТА КОМПЛЕКСИ УЧУН ҲАММА ТЕХНИКАНИ РЕСПУБЛИКАМИЗНИНГ ЎЗИ ЯРАТАДИ ВА ИШЛАБ ЧИҚА-РАДИ, АММО СИФАТЛИ ВА СЕРУМУМ ПАХТА ТЕРИШ МАШИНАСИ ҲАЛИ ЙУҚ».

(ЎЗБЕКИСТОН КОМПАРТИЯСИ XXI СЪЕЗДИ МАТЕРИАЛЛАРИДАН)

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1986 йил 8 август сонида босилган «Яна қанча кутайлик?» сарлавҳали мақолада академик А. Д. Глушченко мухбирнинг саволларига шундай жавоб берган эди: «Мукаммал машина яратиш бўйича тавсия этилган лойиҳалар, программалар ягона эмас». Қизиқ, уларнинг синов нусхасини яратиб, тажрибада синаб кўрмасдан туриб наҳотки шундай ҳукм чиқариш мумкин бўлса? Уртоқ А. Д. Глушченко ўша интервьюда яна қуйидагиларни айтган эди: «Янги машина ҳақида шунга айтиш мумкинки, ҳозиргача унинг бир неча тур намунасини тайёрладик. Булар икки ва тўрт қаторли машиналар бўлиб, икки хил шпиндель билан жиҳозланган. Яъни фақат туплардаги ҳосилни териб оладиган, айни замонда ерга тўкилган пахтани ҳам бирийўла йиғиштира-диган механизмлар. Бу машиналар кузда Сирдарёнинг «Малик» ва Тошкентнинг «Ўзбекистон ССР 5 йиллиги» совхозларида синовдан ўтади...»

Уша пайтлари бу ваъдалардан пахтакорлар роса қувонишган эдилар. Афсуски, Алексей Данилович ва унинг атрофидаги олимларнинг кўп йиллик ижодий изланишлари зое кетди. Машинанинг синов нусхасига сарфланган қанча-қанча давлат маблағи ҳавога соғурилди. Уларнинг машинаси синовдан ўтмади, ўзини сира оқламади ҳам. Тарвузи қўлтиғидан тушган академикларнинг бу соҳадаги ниятлари «ижрога айланиши учун қаида бир-икки беш йиллик керак» эмиш.

1986 йилги пахта йиғим-теримида ҳосилнинг 3,5 миллион тоннаси машиналар ёрдамида терилиши кўзда тутилган эди. Афсуски, техника деҳқоннинг оғирини енгил қилолмади. «Зангори кема»лар яна ўзини оқламади. Терим қор-ёмғирли кунларга қолди. Уқувчи-студент, ишчию зиёли, етти ёшдан етмиш ёшгача яна деҳқонларга мадад беришди. Республика бўйича машина терими плани бор-йўғи 62,28 фоизга бажа-рилди, холос. («Совет Ўзбекистони» газетасида эълон қилинган 21 ноябрга бўлган маълумотга кўра).

Агар Анвар Рустамовнинг кўп қаторли пахта териш машинасининг синов нусхаси ишлаб чиқарилиб тажрибадан ўтказилганда-чи? Балки бу техника ўзини оқларди. Шунда ғўзалар дефоляция қилинмай, бутун ҳосил сифатли териб олинарди; ўнлаб йиллардан бери инсон саломатлигига ёмон таъсир этаётган заҳарли химикатлардан фойдаланишга эҳтиёж қолмасди. Мутасадди шахслар эса «виждон хасталиги» касалига чалинмасдилар. Инженер Анвар Рустамов машинаси-нинг мосламалари мана шу муаммоларни ижобий ҳал қилиши мумкин бўлган янги техникадир.

Энди савол туғилади: наҳотки инженер Анвар Рустамовнинг 20 йиллик меҳнати сароб бўлса? Наҳотки мазкур машина юзасидан авторлик гувоҳномасини олган Анвар Рустамов ўз ихтиросини амалга оширолмай 7 йилдан бери сарсон-саргардонлик кўчасида ҳақиқат изласа?

Ҳозир оммавий равишда ишлаб чиқарила-ётган пахта териш машиналарининг асосий камчилиги — шпиндель тишлари тез-тез пахта-га, хас-хашакка тўлиб қолади, терим пайтида уларнинг устки қисмига тола қават-қават бўлиб чулғаниб кетади. Натижада пахта ерга тўкилади. Бундан хўжаликлар катта иқтисодий зарар кўрмоқда. Механик-ҳайдовчилар эса профи-лактик тадбирлар ўтказиш учун ҳар 20—30 ми-нутда машинани тўхтатишга, вақтдан ютқа-зишга мажбур бўлмоқда. Шунинг учун ўтган йили республикада ғўза дефоляцияси пла-ни юз фоиз бажарилган бўлса-да, лекин машинада пахта териш плани бор-йўғи олтмиш икки фоизга адо этилди, холос. Ваҳоланки, ғўза барглари сунъий йўл билан тўкишдан мақ-сад — атроф муҳитни заҳарлаш эмас, балки пахтани машиналар ёрдамида нес-нобуд қил-май йиғиб-териб олишдан иборатдир.

Республикамиз пахтазорларида 1986 йили 40 мингга яқин терим машиналари ишлади-ю, лекин...

...Ниҳоят кўп қаторли пахта териш машинасининг мукаммал лойиҳаси унинг кўз ўнгига тўлагична намоён бўлди. Бу орада Рустамов Совет Иттифоқи, Америка Қўшма Штатлари, Япония, Германия Демократик Республикасида 1940 йилдан 1980 йилгача терим машиналарига берилган авторлик гувоҳномалари тарихи билан қайта-қайта танишиб чиқди. Натижада ҳалигача бундай янги пахта териш машинаси яратилмаганлигига тўла ишонч ҳосил қилди. Лекин, унинг олдида ҳали бир талай муаммолар кўндаланг бўлиб турарди.

Бўлажак машинани «Ўзбекистон» агрегати билан таққослаб, унинг иқтисодий самараларини чамалаб чиқиш, кейинги чизмаларни нурда кўчириш машинасида қайта тайёрлаш лозим эди. Машина лойиҳаси САИМЭ олимлари ва мутахассисларининг илмий хулосалари билан бирга, СССР Министрлар Совети ҳузуридаги фан-техника Давлат Комитети Ихтирочилик ва рационализаторлик бўйича Бутуниттифоқ Давлат патент-экспертиза илмий-тадқиқот институти — «ВНИИГПЭ»га жўнатилди.

Хужжатлар орасига САИМЭ патент-экспертиза бўлимининг бошлиғи Ю. Рудаков билан пахта териш жараёнларини механизациялаш бўлимининг катта илмий ходими Х. Нуралиевларнинг Рустамовнинг машинаси хусусидаги фикрлари ҳам илова қилинган эди. Жумладан, унда шундай дейилади: «Анвар Рустамовнинг ихтироси 1948 йилдан бери фойдаланиб келинаётган пахта териш машиналари конструкциясига бутунлай ўзгартириш киритади. Унинг техникавий, иқтисодий самараси шундаки, пахта ҳосили мазкур машина билан сира нобуд қилинмай териб олинади. Пахтани қўлда теришга бутунлай эҳтиёж қолмайди. Хомашёнинг сифатига путур етмайди. Мазкур машинадан мамлакатнинг ҳамма пахтачилик зоналарида тўла фойдаланиш мумкин».

Орадан бир йил вақт ўтгач, яъни 1979 йилнинг куз пайтлари САИМЭга Москвадан жавоб хати келди. Унда шундай дейилган эди: «СССР Министрлар Совети ҳузуридаги фан-техника Давлат Комитети Ихтирочилик ва рационализаторлик ишлари бўйича Бутуниттифоқ Давлат патент-экспертиза илмий-тадқиқот институти энгил саноят бўлими, олинган заявка материалларини текшириб кўриш натижасида мазкур техника муаммосини «фавқулодда муҳим ихтиро» деб ҳисоблайди ва «Анвар Рустамовнинг пахта териш машинаси» деган авторлик гувоҳномаси беришга қарор қилади».

Бу унинг йигирма йиллик ижодий изланишларининг катта самараси эди.

Хўш, янги пахта териш машинасининг технологик тузилиши жиҳатидан тўрт қаторли «Ўзбекистон» агрегатидан фарқи нимада? Ундан қайси жиҳатлари билан устун туради? Пахтакор деҳқонлар талабига тўла жавоб берадими? Бу ишда нималарни кўзлаган эдию нималарга эришди?

Лойиҳада кўзда тутилган янги машина тузилиш жиҳатидан «Ўзбекистон» пахта териш машинасига мутлақо ўхшамайди. Вазни ундан яқин икки баравар энгил. «Ўзбекистон» агрегатида юқори кучлинишга эга бўлган двигател ва вентилятор мазкур машинада узоққа чидайдиган шнэк системаси билан алмаштирилган. Двигател ва вентилятор системасидан қишлоқ ҳўжалик техникасининг бошқа турларида фойдаланиш мумкин. Негаки, тежамкорлик йўлидан борди-да у. Анварнинг ҳисоб-китобига қараганда, «Ўзбекистон» машинасига сарфланган металлнинг 40 проценти тежалган. Унинг кўп қаторли пахта териш машинаси тўрт қаторли машинага қараганда «автоном» агрегат. Тўғрироғи, алоҳида комбайн. У ғилдиракли ва занжирли ҳайдов тракторига тиркаб ишлатилади. Тракторларнинг тортиш кучига қараб комбайнга олти, саккиз, ўн, ўн олти қаторгача шпинделларни жойлаштириш мумкин. Бу ўн олти эгатдаги пахтани теради дегани. Ҳайдов тракторлари қиш ва баҳор ойларида экиндан бўшаган майдонларни ҳайдашга ишлатилади, пахта йиғим-терими бошланганда эса унга комбайнларни тиркаб пахта териш мумкин. «Ўзбекистон» зангори келмасида битта бункер бўлиб, унга атиги 500—750 килограммгача пахта жойланади, холос. Мазкур комбайнда-чи? Машинанинг устки рамасига учта бункер ўрнатилган. Булар — асосий бункер ва икки томондаги кичик бункерлардан ташкил топган. Пахта бункерларга махсус қувурлар орқали узатилади ва зичланади. Бункер тўлгач, пахта махсус гидроцилиндрлар орқали прицепларга ағдарилади... Учала бункерга 2,5—3 тоннагача пахта жойланади. Демак, бункернинг иш унуми уч

баравардан зиёдроқ ортади. Агар «Ўзбекистон» машинасида бир механизатор кунига энг кўпи билан ўн-ўн беш тоннагача пахта терса, янги комбайн билан 40—50 тоннагача, мавсумда эса 2—2,5 минг тоннагача хирмон уюши мумкин. Тўрт қаторли машина қор-ёмғирли кунларда пахтазорга киролмайди. Мазкур машинани эса бундай шароитларда ҳам занжирли тракторларга тиркаб ишлаши мумкин.

Машинанинг иш унумини ошириш, тола сифати хусусидаги муаммоларни ижобий ҳал қилиш учун шпинделлар конструкциясига ўзгартишлар киритилган. «Ўзбекистон» машинасида тўртта барабан бўлиб, уларнинг ҳар бирида 16 тадан шпиндель бор. Шулардан фақат бир-иккитасигина ғўза тупларидаги очилган пахтани теради, холос. Қолган шпинделлар бўлса юқори куч билан айланиб, улардаги пахтани тўкиб-сочиб кетади. Бунинг сабаби — машинада шпинделлар фақат бир томонлама ишланганлигиде экан. Шунинг учун ҳам янги машина лойиҳасида эса шпиндель системаси икки гуруҳга ажратиб ишланган. Бу нарса терим сифатини яхшилайди.

Биринчи гуруҳдаги шпинделлар ғўза тупларидаги пахтани иккинчи гуруҳдаги шпинделларга ҳимариб бериш вазифасини ўтайди. Ана шунда пахта исроф қилинмай териб олинади. Янги машинага ўрнатилган иккинчи гуруҳ эластик-юмшоқ барабан шпинделлар эса очилмаган юмшоқ кўсақларни чайнаб, эзиб кетишдан сақлайди.

Хўш, «Ўзбекистон» машинасида-чи? Бу агрегатда шпинделлардан пахтани ажратиб олиб камерага ташловчи чўткалар бир томонлама ўрнатилган. Механизаторларнинг ҳар кун шпинделларни тозалаш учун икки-уч соат ортиқча вақт сарфлаши ана шундан. Кўриниб турибдики, механизатор ҳам вақтдан, ҳам иш унумидан ютқазди. Бу муаммони Рустамов ижобий ҳал қилди: у янги машинанинг икки томонига тозаловчи чўткалар ўрнатди. Бунда пахта ҳаво билан эмас, балки ихчам шнэклар — махсус қувурлар орқали бункерларга узатилади. Шпинделлар пахтани икки марта тозалайди, натижада ҳосил сифати бузилмайди. Бундан ташқари, шпинделларни автоматик равишда тозалаб турадиган махсус чўтка ҳам мавжуд.

Сўнги ҳосилни йиғиштириб олиш ишларини; тўкилган пахтани терадиган, кўсақ узадиган ва чувийдиган механизмлар адо этиб келади. Долзарб кунларда бўлса бундай ишларни ҳам кўп қаторли пахта териш комбайни бажараверади. Янги машина ивган кўсақларни ҳам узиб, ҳам чувиб пахтасини бункерга узатади. Ҳа, янги машина ана шундай бир неча операцияни бажарадиган комбайн!

Янги машина йиғим-терим муддатини қисқартиришни, «Тошкент» навларига қараганда янада тезлаштириш, серҳосил, вильта чидамли пахта навини яратишни тақозо қилади...

«902684 рақамли авторлик гувоҳномаси бўйича конкурс комиссиясига тавсия этилаётган Анвар Рустамовнинг пахта териш аппарати мавжуд пахта териш машиналаридан тубдан фарқ қилиб, бутунлай янги аппаратдир. Мазкур аппаратда очилган пахта тупи тик шпинделлар таъсири остида гоҳ у томондан, гоҳ бу томондан навбат билан кўп марта териб олинади. Бундай принцип ўз навбатида аппаратга ғўза тупидаги очилган пахтани тўла териб олиш имконини беради. Шпинделлар қаршилигига эгилувчан барабанлар ўрнатилади. Ғўза туплари улар ёрдамида тик айланувчи шпинделларга икки томонлама қисиб берилади. Мазкур аппаратларда шпинделлар тўлқинсимон занжирга ва алоҳида уяларга тик тарзда ўрнатилади. Бу эса ҳар бир шпинделнинг очилган пахта толасини узмасдан, алоҳида-алоҳида ўраб олишига имкон беради. Бу — аппаратнинг асосий фазилатидир. Мазкур аппаратни кўриб кишиш ва тажриба нухсасини яратишга руҳсат беришни конкурс комиссиясига таклиф қиламан».

А. ИМОМАЛИЕВ,
«Союзхлопок» илмий ишлаб чиқариш
бирлашмаси бош директори, академик.
«Ўзбекистон адабиёти ва санъати»
газетаси, 1985 йил 15 июнь».

«Техника — деҳқон қаноти. Айниқса, «зангори кема»лар пахтакорлар меҳнатини энгиллаштиришда катта куч.

Анвар Рустамовнинг янги пахта териш аппарати лойиҳасининг афзалликлари ҳақидаги шов-шувлардан аллақачон хабардор бўлган эдим. Орзуим энди ушаладиган бўлибди, деб қувониб юрардим. Ҳақиқатан, ҳар томонлама ўйлаб, мукаммал

ишланган бу лойиҳа амалга оширилса, меҳнатимиз яна ҳам энгиллашган бўлур эди.

Бироқ, А. Рустамовнинг машинаси ҳақидаги гаплар нега жимжит бўлиб қолди?

Собиржон ХОЛИҚОВ,
Социалистик Меҳнат Қаҳрамони,
Фарғона область Киров районидagi
Киров совхози механизатори
[«Муштум» журнали, 1982 йил, 24-сон].

Хўш, Давлат комитети тасдиқлаган ва «фавқулдда муҳим ихтиро» деб тан олинган бу техникани ишлаб чиқармасликнинг боиси нимада?

Воқеа бундан роса олти йил илгари бошланган эди.

1980 йил, январь. Унинг ихтиросини СССР Министрлар Совети ҳузуридаги фан-техника Давлат комитети тасдиқлаган, «Анвар Рустамовнинг янги пахта териш аппарати» деган авторлик гувоҳномаси олинган қувончли кунлар. 60-йиллари САИМЭда партия комитетининг секретари бўлиб ишлаган, кейинчалик эса Янгийўл район партия комитетининг биринчи секретари қилиб ишга тайинланган техника фанлари кандидати Лола Алиқулова ўша йиллари Анвар Рустамовнинг янги пахта териш машинаси лойиҳаси билан яхши таниш бўлганлиги ва бу келажакда самаралар беришига тўла ишонч ҳосил қилгач, «Совет Ўзбекистони» газетаси бош муҳаррири номига қисқа хат ёзиб, лозим топилса, янги машинани матбуотда ёритишни илтимос қилгани ҳамон ёдимда. «Ойдин йўл» деб номланган очерк билан танишган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг қишлоқ хўжалик машинасозлиги бўлими ходимлари дарҳол бу янгиликни газетада чиқаришни лозим топдилар. «Ойдин йўл» газетанинг 1980 йил 14 сентябрь сониди босилиб чиқди. Шундан кейин бу очеркда тилга олинган янги машинанинг иқтисодий самараларидан мамнун бўлган пахта-қору механизаторлардан кўплаб хатлар олинди. Улар ўз мактубларида А. Рустамовнинг мукамал машинасини тезроқ ишлаб чиқариш лозимлигини ва бу ўзларига жуда қўл келишини баён қилишди. Бундай хатларнинг кўпчилиги матбуотда босилиб чиқди. Республиканинг бошқа газета-журналлари ҳам бу ҳақда бонг ура бошлади. Бутун республика жамоатчилиги ана шу янги машинани қисқа муддатда тезроқ ишлаб чиқаришга умид боғлаган эди. Аммо ширин орзу-умидлари кейинчалик саробга айланиб қолишини қаердан билишибди, дейсиз?!

Анвар бу ишга Тошкент политехника институти сановат корхоналарини электрлаштириш ва автоматлаштириш факультетида ўқиб юрган чоғларидаёқ киришганди. Олий ўқув юртини муваффақиятли битиргач, Меҳнат Қизил Байроқ орденили Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ва электрлаштириш Урта Осие илмий текшириш институтида — САИМЭда ишлаш ва бу илмий даргоҳда ўзининг олдиндан ўйлаб юрган янги пахта териш аппаратини охирига етказиш ниятида эди. Аммо САИМЭда унга иш топилмади. У бошқа муассасаларда бир оз ишлагач, ота-онаси билан Янгийўлга кўчиб борди-да, Усмон Юсупов номидаги агросаноат бирлашмасининг сув хўжалигида ишлади. Кундузи бирлашмада меҳнат қилиб, тун бўйи янги аппаратнинг лойиҳаси устида бош қотирарди. Баъзан бўш пайтлари САИМЭга борар, таниш олимлар ва мутахассислар билан учрашар, улардан ўз ихтироси бўйича тегишли маслаҳатлар, йўл-йўриқлар олиб турарди. Институтнинг партком секретари, техника фанлари кандидати Лола Алиқулова, институт директорининг ўринбосари, Абу Райхон Беруний номидаги республика Давлат мукофотининг лауреати, академик Г. Рудаков, институт патент-экспертиза бўлимининг бошлиғи Ю. Рудаков, институт бош конструкторлик бўлими бошлиғининг ўринбосари В. Орлов, конструктор М. Усаров, катта инженер М. Акбаров, катта илмий ходим О. Дудченко сингари мутахассислар ҳузурига маслаҳатлашгани келиб кетарди. Бу илмий даргоҳ олимлари ичида авваллари академик Г. Рудаков Анварга меҳрибон ва ғамхўр, инсон тақдири учун қизиқадиган катта олим ва меҳрибон устоздек ёқиб қолган эди. Георгий Михайлович ҳам уни ўз шоғирдайди кўрар, тегишли ёрдамларини аямасди.

1978—1979 йиллари Анвар Рустамов эндиликда тайёр бўлган кўп қаторли янги пахта териш аппарати лойиҳаси чизмалари

нусхасини кўпайтириб, ўз иши юзасидан САИМЭ олимлари — Г. Рудаков ва Х. Нуралиевнинг машина ҳақидаги илмий хулосалари ва ўзининг техникавий ечимлари билан боғлиқ бўлган тегишли ҳужжатларни тасдиқлатиш учун институтнинг илмий ишлар бўйича секретари Мели Екубовга олиб кирганида, бу ишга панжа орасидан қаради. Институтнинг пахтачилик машиналари бўйича лаборатория бошлиғи, техника фанлари доктори Давид Мендельевич Шпольянский ва бошқалар ҳам тайёр ошга баковул бўлишмоқчи эдилар. Негаки, улар неча ўн йиллар давомида бундай машина лойиҳасини яратишни хаёлларига ҳам келтира олмагандилар. Янги лойиҳанинг техникавий ҳужжатлари ва чизмалари билан обдон танишиб чиқишгач, аппарат ҳозирги ишлатилиб келинаётган пахта териш машиналаридан бутунлай фарқ қилиши, унумдорлиги ўн баробар юқори, бункер системаси такомиллашган, пахтани тез ва соз териш соҳасидаги муаммолар ва ечимлар тўғриси ҳал қилинганлиги, пахта йиғим-терими даврида бир неча операцияни бажариши, лойиҳада ишланган янги мосламаларга кўра гўза дефоляция қилинмаслиги, хуллас, ҳамма-ҳаммаси ойдин бўлган эди. Шундай экан, унга тўғриликча қараб бўладими, ахир? Уларнинг бу нияти амалга ошгудай бўлса, машина тезда бу илмий муассаса лаборатория ва цехларида ишлаб чиқарилади. Улар ГСКБдагилар билан қошу кўздай яқин. ГСКБ ҳам САИМЭдагиларни дарҳол кўллайди. Шундай экан, А. Рустамовнинг бу ишига қандай бўлмасин ошно бўлишлари шарт! Ҳа, улар шуни мақсад қилиб қўйишганди.

САИМЭда илмий секретарь Мели Екубов ва унинг атрофидаги айрим кишилар А. Рустамовга: «Бизни шерик қилсангиз, вассалом. ГСКБ ўзимизники, олти ойда машинангизни чиқариб берамиз. Агар бу таклифга кўнмасангиз, қаерга мурожаат қилманг, фақат овора бўлгангиз қолади, икки дунёда ҳам машинангиз чиқмайди», дейишди. Аммо А. Рустамов уларнинг бу таклифини қатъиян рад этди.

Орадан анча вақт ўтгач, 1980 йилнинг бошида СССР Министрлар Совети қошидаги фан-техника Давлат комитетининг 902684-рақамли «Анвар Рустамовнинг пахта териш аппарати» деган авторлик гувоҳномасини олди. Бироқ кейинчалик шодликлар ўрнини изтироблар эгаллашини, сарсонсаргардонлик кўчаларида асаблари бузилишини, адолатсизликка дуч келишини Анвар ўйлаб кўрмаган эди.

САИМЭда унга энди акт-экспертиза бўлимининг бошлиғи Юрий Михайлович Рудаковдан бошқа яқин маслаҳатгўйи ва меҳрибон дўсти қолмаган эди. Афсуски...

Ана шу тариқа САИМЭда тайёрланган Анварнинг машинаси лойиҳаси яна ҳавода муаллақ осилиб қолди.

Кўзбўямачилик

Энди унинг ҳаётида синов даври бошланди. Ахир у ўзи яратган машинасини ҳаётга йўл олиши учун ташкилотма-ташкilot елиб югуриши керак эди.

Авалло у Тошкент область партия комитетига мурожаат қилди. Бу ердагилар машинанинг синов нусхасини САИМЭда яратиш учун маблағ керак, пулни эса Ўзбекистон ССР Министрлар Совети ажратади, деб унга хат ёзиб беришди. Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг қишлоқ хўжалиги бўлимидаги ўртоқлар эса маблағ ажратиш учун САИМЭ раҳбарларининг тавсияномаси керак, дейишди.

Анвар бу гапларни Г. Рудаковга айтганида, у елкасини қисди. Орадан бир неча вақт ўтгач, республика Министрлар Советининг қишлоқ хўжалиги бўлими референти М. Мирпўлатов Анварни ҳузурига чақиртириб қолди. У Рустамовга: «Машинангизнинг синов нусхасини яратиш учун маблағ ажратамиз. Сизни САИМЭга илмий ходим қилиб ишга олишадиган бўлишди. Бу ҳақда академик Георгий Михайлович ва Давид Мендельевич билан маслаҳатлашдик. Машинанинг синов нусхасини САИМЭда яратишда ўзингиз бош-қош бўласиз. Мана шу бир энлик хатда шу гаплар ёзилган. Мазкур хатни маъқуллаб, имзо чексангиз бўлгани», деди.

Анвар хат билан танишди. Ҳақиқатан ҳам, ўша хат М. Мирпўлатов айтганидек ёзилган эди. Рустамов «шу фикрларга розиман» деб қўл қўйди. Шунда М. Мирпўлатов: «Хатнинг бир нусхасини САИМЭ раҳбарлари орқали албатта ўзингизга юборамиз», деб уни кузатиб қолди.

Анварга хат келди. (Хат 1980 йил 22 октябрда ёзилган бўлиб, уни САИМЭнинг вақтинчалик директори Г. Рудаков тасдиқлаган эди. Пахта териш жараёнларини механизациялаштириш бўлимининг бошлиғи Д. М. Шполянский эса мактуб охирига имзо чекибди.) Хат билан танишиб чиққан Анвар ҳайрон бўлиб қолди. Не кўз билан кўрсинки, Министрлар Советида М. Мирпўлатовнинг берган ваъдаларига лаққа тушиб, «Мен САИМЭнинг хулосаларига розиман», деб имзо чеккан ўша хат ўрнига бошқа мактуб келган эди. Анвар қўл қўйган ярим саҳифали хатда «А. Рустамов машинасининг синов нусхасини яратиш учун Министрлар Совети маблағ ажратади. Рустамов эса САИМЭга илмий ходим қилиб ишга олинади...» дейилган эди-ку. Бу хатда эса: «Бу машина жуда мураккаб, ишлаб чиқариб бўлмайди, шпиндели, занжирнинг юқори ва пастки ўқлари текис айланмайди, энергия-куват кўп талаб қилинади, унинг устига кўп металл сарфланади...», дейилган.

Анвар Рустамов машинасининг синов нусхасини яратиш йўлидаги биринчи тўсиқ дастлаб шу ердан бошланганлигини энди тўла ҳис қилди. Бунинг асосий сабаби — САИМЭдагиларнинг унга шерик бўлиша олмаганларида эди.

Кунларнинг бирида у САИМЭ раҳбарлари — Мели Ёқубов, академик Георгий Рудаков ва Давид Шполянский билан учрашиб қолди. Г. Рудаков Анварга зарда қилиб, уни камситди: «Сен бола биз билан ўйнаша кўрма, сенга машина яратишни ким қўйибди! Чучварани хом санаяпсан ҳали. Қаерга мурожаат қилмагин, ўша ташкилотга биз жавоб ёзмамиз. Хатни техника фанлари доктори Давид Мендельевич тайёрлайди, уни академик Рудаков тасдиқлайди»...

Гов устига говлар

...Кунларнинг бирида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети қишлоқ хўжалик машинасозлиги бўлимининг мудири С. Асирянц ҳам А. Рустамовнинг машинаси лойиҳаси билан қизиқиб қолди. Уни ўз қабулига қақиртирди, мазкур янгилик билан тўла танишиб чиқди. У ана шу муҳим янгиликни дарҳол ишлаб чиқаришга жорий қилиш ҳақида САИМЭ директори А. Ҳожиёвга ёзма равишда кўрсатма берди. САИМЭга ёзилган ўша хатда ўн кун ичида ГСКБда аппаратнинг техникавий чизмаларини тайёрлаш ва унинг синов нусхасини САИМЭда тез орада яратиш лозимлиги кўрсатилган эди.

САИМЭ директори А. Ҳожиёв бу хат билан танишган, гангиб қолди. Шунда унинг мушқулини М. Ёқубов билан Д. Шполянский осон қилди-қўйди. Улар яна бир ёқадан бош чиқариб иш кўришди. 1981 йил 19 октябрда хатга жавоб йўллашди. А. Ҳожиёв имзо чеккан бу хатда А. Рустамовнинг аппаратида ўхшаш ВАСХНИЛ академиги Л. Н. Кошкиннинг машинаси САИМЭ лабораториясида сынаб кўрилаётганлиги баён қилинди. А. Рустамовнинг машинасига эса кўп металл ва энергия сарфланиши, унинг синов нусхасини ишлаб чиқариш фойдасиз эканлиги, бунга авторнинг ўзи ҳам «розилиги» ёзилган эди.

1984 йилнинг август ойи.

Кунларнинг бирида САИМЭ директори А. Ҳожиёв Анварнинг иш жойига қўнғироқ қилиб, уни ҳузурига чақирди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети А. Рустамовнинг аризасини кўриб чиқиб, тезда унинг кўп қаторли пахта териш машинасини ишлаб чиқариш хусусида масъул ташкилотларга ёзма равишда буйруқ берибди. Анвар аппаратнинг ишчи чизмаларини техникавий ҳужжатлар уч қунда тайёрлашиб, ГСКБга юборилаётгани ва бир ойда аппаратнинг синов нусхасини ишлаб чиқариш зарурлиги алоҳида вазифа қилиб қўйилганлигини эшитиб хурсанд бўлди. Ниҳоят,

орзулари рўёбга чиқадиغان бўлибди-да! Анвар яна ўзича мулоҳаза юритарди. Техникавий ҳужжатлар САИМЭда тайёрланиши учун аввало кенгайтирилган илмий кенгаш чиқарилиши шарт. Ахир, юқоридан берилган кўрсатма бўйича илмий кенгашда техникавий ҳужжатлар тасдиқланиши ва Анварнинг таклифлари ҳам кенгаш қарорларига киритилиши лозим. Бу ҳақда А. Ҳожиёвга маслаҳат қилганда, у ишни яна пайсалга сола бошлади. «Илмий кенгаш чақирининг ҳеч қандай ҳожати йўқ, сиз яхшиси, академик Георгий Михайлович Рудаков ва Давид Мендельевич Шполянскийга учрашинг, ишингиз осон кўчади», деб жавоб берди.

Анвар улар билан учрашди. Давид Мендельевич бу ишчи техника фанлари кандидати Д. Н. Топалидига топширди. Илмий кенгаш қақирилмади. Фишт осонгина қолипдан кўчди. САИМЭдагилар яна қалбаки ҳужжат тайёрлашга киришди. Анвар уларга қатъий эътироз билдирди: «Сизлар аппаратнинг размер ва параметрларини ўзларингизча бузиб, хоҳлаган размерни кўрсатишларнинг мумкин. ГСКБдагилар бўлса сизлар ўйлаган параметрларинигина чизаверадилар. Техникавий вазифа ва чизмалар нотўғри бўлганидан кейин машина яроқсиз бўлиб чиқиши аниқ. Сизлар юқори партия органларининг кўрсатмасига эътиборсизлик билан қараёпсизлар.

Аввало, бу ишни кенгайтирилган илмий кенгашда кўриб чиқиб, менинг таклифларимни ҳам эътиборга олишларингиз лозим. Сизларнинг сохта ҳужжатларингизни мен рад этаман».

Унинг бу қатъиятини кўриб тутақиб кетган Г. Рудаков билан Д. Шполянский яна қўполлик қилишга ўтдилар: «Сен буюртмачсан. Биз сенинг ишинг бўйича ҳеч қандай илмий кенгаш чиқармаймиз ҳам, бу бизнинг вазифамизга кирмайди ҳам. Биз фақат техникавий ҳужжатни тайёрлаб берамиз, холос. Узинг ГСКБда хоҳлаганинчга параметр ва размерларни қўяверасан». Шундан кейин Анвар қаттиқ асабийлашиб: «Ўнда мен ҳам сизлар тайёрлаган қалбаки ҳужжатларингизга имзо чекмайман», деб қатъий норозилик билдирди.

Хуллас, «Унда қаерга борсанг, боравер. Биз бу ишни бажармаймиз», деб тўнларини тескари кийиб олишди.

У академик Г. Рудаковга: «Унда бир илтимосим бор, ГСКБга бериладиган ўша ҳужжатга, машинанинг ишчи чизмаларини тайёрлашда авторнинг таклифлари қатъий ҳисобга олинсин, деган пунктни ҳам киритиб қўйишларингизни сўрайман», деб талаб қилди. САИМЭ раҳбарлари бунга ноилож рози бўлишди.

Анвар Рустамов САИМЭ тайёрлаб берган сохта техникавий ҳужжатларни ГСКБга олиб борди. 1984 йилнинг 24 сентябрыда тайёрланган бу ҳужжатни САИМЭнинг илмий ишлар бўйича директор ўринбосари, академик Г. М. Рудаков «тасдиқлаган». Мазкур техникавий ҳужжатга САИМЭ олимларидан Д. Шполянский, Д. Топалиди, А. Дўстқулов ҳам имзо чекишган. Унда, «Авторнинг ҳам фикрлари ҳисобга олинсин» деган сўзлар ҳам ёзилган. Бироқ бу ерда Анвар улардан ҳам беш баттар тўсиққа дуч келди. ГСКБ бошлиғи П. Мирзааҳмедов ҳужжатни қабул қилмагач, Анварда уни қабулхона котибасига топширишдан бошқа иложи қолмади. Ишдан кейин эса бўш вақтларида ГСКБга қатнайвериб, тинкаси қуриди. Ниҳоят, ўн кундан кейингина САИМЭда тайёрланган ўша ҳужжат конструкторлик бюросига бориб тушди.

Шундан кейин иш бир оз силжигандай бўлди. П. Мирзааҳмедов Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига йўллаган жавоб хатида машина ишчи чизмаларини тайёрлаш учун 21 нафар ишчан конструктор ажратилганлиги, графикда кўрсатилган ишлар барвақт бажарилаётиб, 1984 йилнинг кузида машинанинг синов нусхаси яратилаётиб маълум қилинган эди. Анвар Рустамовга ҳам мазкур ҳужжатнинг бир нусхаси расмий равишда топширилди.

ГСКБдагиларнинг йўриғи бўйича САИМЭда атайлаб бузиб тайёрланган сохта ҳужжатларни ўзи қайтадан чизиб чиқишга мажбур бўлди. Бир неча кундан кейин Анвар ишни охирига етказди. Чизмани ГСКБга олиб борганида: «Буни САИМЭ раҳбарлари тасдиқлашсин, бўлмаса қабул қилмаймиз», деб оёқ тираб олишди. САИМЭдаги масъул кишилар эса уни тасдиқлашдан бош тортидилар. Улар: «Қайта айтмамиз, сен буюртмачисан, сенинг айтганинг эмас, бизнинг айтганимиз бўлади», деб Анварнинг жигига тегишди. Энди Анвар САИМЭ рад этган бу техникавий ҳужжатни ГСКБга элтса, улар қабул қилишармикан? Таваккал қилиб унинг бир нусхасини П. Мирзааҳмедов-

нинг секретарига, яна бир нухасини конструкторлик бюроси бошлиғи П. Зилберманга топширди.

Куз охирида қолган, машина синов нухасининг мавсумига шай бўлиши гумон!

П. Мирзааҳмедов бошлиқ ГСКБ коллективи юқори партия ташкилотининг кўрсатмасини бажармай, ишни атайлаб пахта йигим-теримининг охирига сурганлигининг боиси энди Анварга маълум бўлиб қолди. Унга: «Ҳозир ҳамма конструкторлар пахтада, шунинг учун бу йил машина тайёр бўлмайди. Чизма ишлари билан фақат бир киши шуғулланыпти, холос. Наҳора, яна кутишга тўғри келади. Бунга кўп хафта бўлаверманг», деб таскин беришди.

Анвар ГСКБга бир ой командировка қилинди. Машинанинг техникавий чизмаларини тайёрлашда конструкторларга ўзининг фикрларини билдиради, маслаҳатлар беради, у ўзининг авторлик гувоҳномасида кўрсатилган техникавий чизмалар ва параметрларнинг тўғри қўйилишини ҳар қанча талаб қилишига қарамай, ГСКБдагилар САИМЭ раҳбарларининг атайлаб бузиб кўрсатилган машинанинг техникавий вазифаларини асос қилиб олиб, ўзларининг ҳавоий размер ва параметрларини қўядилар.

Уч эгри бурчак

1985 йил 19 ноябрда Анвар Рустамов Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетидан мамнун бўлиб чиқди. Бу даргоҳга унинг бешинчи марта қақирлиши эди. Ҳар сафар унинг янги пахта териш аппарати ҳақида гап бўларди. Сўнгги гал қақиршиганда, пахта териш аппаратининг синов нухасини ишлаб чиқаришга бағишланган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг секретари Р. Ҳ. Абдуллаева иштирокида кенгайтирилган кенгаш бўлган эди. Бу илмий кенгашда ЎзССР Фанлар академиясига қарашли илмий ташкилотлардан А. А. Абдувосиқов, Л. Ш. Алиқулова, С. М. Бозоров, А. Д. Глушченко, Г. В. Горобец, М. В. Зубарев, В. А. Короткий, О. В. Лебедев, А. Рустамов, Р. Д. Аракелов, Н. Т. Тўхлиев, П. К. Ҳабибуллаев, Н. Ш. Шарипов, Д. М. Шпольянский қатнашдилар. Кенгашда сўзга чиққан Р. Ҳ. Абдуллаева, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг президенти П. К. Ҳабибуллаев, О. В. Лебедев, Д. М. Шпольянский, Г. В. Горобец, Л. Ш. Алиқулова ва бошқа ўртоқлар А. Рустамов ихтиросини яхши баҳолашди. Унинг дастлабки вариантини тезликда яратиш ҳамда 1986 йилги пахта терими мавсумида синовдан ўтказиш ҳақида қарор қилинди.

Қарорда ЎзССР Фанлар академияси Механика институти ва бу ишга дахлдор бир қанча ташкилотларга тегишли вазифалар юклатилди. Жумладан, Механика институти икки ой давомида, яъни 1986 йилнинг 1 апрелига қадар аппаратнинг ишчи чизмаларини тайёрлаш кўрсатилди. Бу ишнинг жавобгарлик масъулияти Ўзбекистон Фанлар академиясининг секретари А. Д. Глушченкога топширилди. Ўзбекистон Фанлар академияси Марказий конструкторлик бюросига (бошлиғи — Р. А. Зоҳидов) аппаратнинг тажриба нухасини тайёрлаш асосий вазифа қилиб қўйилди. Ихтиро муаллифи А. Рустамовга эса ЎзФА Механика институтининг ишчи комиссиясида шахсан қатнашиб, 1986 йилнинг 1 январига қадар аппаратнинг лойиҳа ва параметрларини ҳисоблаб чиқишда қатнашиши лозимлиги ўқтирилди. Давлат махсус конструкторлик бюросига ГСКБ (бошлиғи — П. Мирзааҳмедов) аппаратнинг илгариги техникавий чизмаларини 1985 йил 1 декабрда ЎзФА Механика институтига топшириши шарт эди.

Афсуски, қарорда белгиланган тадбирларга биринчи бўлиб ГСКБ раҳбарлари амал қилмади. Улар юқори органлар кўрсатмасига тўраларча муносабатда бўлиб, Механика институтига тўғри ва аниқ чизмани топширмади. Ҳатто Механика институти раҳбарларининг аппарат чизмаларини тезлаштириш ҳақида 1985 йил 25 декабрда йўллаган телефонограммасига ҳам эътибор беришмади. Аслида улар бошқа бир мақсадни кўзлашган эди... (СССР Министрлар Совети ҳузуридаги фан-техника Давлат комитети тан олган ва авторлик гувоҳномасида қайд этилган машина параметрларини 1984 йили атайлаб бузиб чизилганини бир эсланг.)

1985 йилнинг декабрида Механика институтининг бирлашган 14-семинари ўтказиладиган бўлди. Инженер А. Рустамовни ҳам унга таклиф қилишди. Бу катта илмий семинар-

да А. Рустамов яратган пахта териш машинасининг лойиҳаси илмий музокарага қўйилиши асосий масала қилиб кўрсатилган эди.

Бироқ семинарни олиб борган лаборатория мудир, академик Ҳ. Ҳ. Усмонхўжаев А. Рустамов машинаси лойиҳасини муҳокама қилишни орқага сурди. Семинар охирида қилиб, кўпчилик тарқалиб кетди. Ҳалим Ҳайдарович бу машина лойиҳаси ҳақида ижобий гаплар бўлмаслигини истарди. Бошқа илмий ташкилотлардан қақирилган олим ва мутахассислар эса бу масала билан қизиқиб, уни муҳокамага қўйишни талаб қилишарди.

Охири бўлмади, Ҳалим Ҳайдарович: «Шу боланинг (А. Рустамовнинг — А. А.) ишини ҳам семинар муҳокамасига қўйишим керак эди. Лекин лозим топмайман, негаки, семинарда А. Д. Глушченко иштирок этаётгани йўқ. Шунинг учун семинарни яқунлаймиз. 14-протоколга қўйилганларни қайд қилиб қўйишларингиз мумкин: «И. Ҳ. Файзиев, М. Т. Тошболтаев ва У. А. Абдувалиевдан иборат ишчи комиссияси ташкил этилсин. Анвар Рустамов эса ўзидаги барча ҳужжатларни ишчи комиссиясига топширсин», деди-да, чиқиб кетди. Семинар тугади.

Анвар бу семинарда катта ишонч ва умид билан келган эди. Зотан, яратган аппарати ҳақида акдемик ва мутахассислардан фойдали фикрлар эшитишни, бу иш хусусидаги масала ижобий ҳал этилишини кутганди-да.

Академикнинг хатти-ҳаракатлари ва А. Д. Глушченконинг бу ишга масъул бўлатуриб семинарда қатнашмагани биргина Анварни эмас, балки бошқа кўпгина софдил олимларнинг ҳам нафосиятига теғди. Агар А. Д. Глушченконинг вақти бўлмаса, унинг қўл остидаги масъул ходими, лаборатория мудир М. Тошболтаев иштирок этиши мумкин эди-ку!

Буниси ҳам майли. Лекин 18 декабрдан 26 декабргача лабораторияда давом этган ишчи комиссиясида тўла қатнашишлари шарт эди-ку! Нега улар бундан бош тортишди? Институт директорининг кўрсатмаларига мувофиқ уч кишидан иборат ишчи комиссия 2-лабораторияда иш олиб боришарди-ку. Академик А. Д. Глушченко 22 декабрь куни ишга чиққан эди-ку! Анвар ва бошқаларнинг, жумладан, институт директори К. Ш. Бобомуродов, унинг ўринбосари Я. Н. Мубораконинг минг бир илтимосига қарамай, нима учун улар на семинар, на ишчи комиссияси билан қизиқдилар? Ахир, семинар ва ишчи комиссиясида Анвар яратган машинанинг техникавий ҳужжатлари тасдиқланиб, аппаратнинг синов нухасини ишлаб чиқариш вазифа қилиб қўйилмаганмиди?!

Энди Анварнинг семинар протоколдан кўчирма олишдан бошқа иложи қолмади. Семинар секретари А. Ризаев берган протокол кўчирмаси (ҳужжат № 2) бутунлай қалбаки бўлиб чиқди. Қарор мазмунига қараганда, Анвар Рустамовнинг янги пахта териш аппарати семинарда муҳокамага қўйилган эмиш. Семинар қатнашчилари гўёки бир овоздан: «Бу машина жуда мураккаб, металл ва энергия кўп сарфланади, уни ишлаб чиқариш мақсадга мувофиқ эмас», деган эмишлар.

Анвар Рустамов академиядаги баъзи ана шундай кўзбўямачи олимларнинг қилмишлари ҳақида — 18 декабрдан 26 декабргача ўз ихтироси юзасидан ўтказилган илмий семинарда унга нисбатан уюштирилган ёлғон қарор ҳақида Марказий Комитетга 1985 йил 27 декабрда рапорт ёзишга аҳд қилди. У бу рапортда консерватор олимларнинг нотўғри хатти-ҳаракатларини қоралади.

1986 йил 2 январь. ЎзФА Механика институти янги директори К. Бобомуродов бошчилигида илмий семинар ўтказиладиган бўлди. Механика институтида 1985 йил 18 декабрдан 26 декабргача ўтказилган илмий-техникавий семинар қарорига мувофиқ янги пахта териш машинасининг лойиҳаси асосида ишчи комиссиясининг илмий хулосаларини тасдиқлаш, ихтиро муаллифи таклиф этган лойиҳа асосида ГСКБда тайёрланган техникавий чизмаларни кўриб чиқиб, машинанинг синов нухасаларини яратиш кўзда тутилган эди.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг секретари, академик А. Д. Глушченконинг ўтган семинарда иштирок этмаганлигининг сабаби навбатдаги илмий семинарда аён бўлди-қолди. Энди у бошини ҳадеб ғалғага қўявермасдан Анварнинг бу ишга бутунлай нуқта қўймоқчи экан. Унинг олдидан келишиб қўйилган режасига қўра, А. Рустамовнинг машинасига қарши уч томонлама зарба берилиши керак эди.

Анвар Рустамовга сўз берилди. У ҳозирги ишлатилиб келинаётган «зангори кема»лар давримиз талабларига жавоб бермаётганлиги, олим ва конструкторлардан пахтакор-механизаторлар янги пахта териш машинасини талаб қилаётганликлари, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети ўзининг янги пахта териш аппарати кўриб чиқиб маъқуллагани, бу йилги терим мавсумига ихтиронинг синов нусхасини яратиш, машинанинг технологик тузилиши, унинг иқтисодий самаралари ҳақида тўлқинланиб гапирётганда, баъзи олимлар унинг гапларини атайлаб бўлиб, товарак-атрофдан луқма ташлаб дакки берар, шов-шув кўтаришиб сўзлашга қўйишмасди. Анвар ўзини аранг босиб, янги аппаратнинг техникавий ҳужжатларни тайёрлаш бўйича тузилган ишчи комиссияси аъзоларига сўз бериши ва уларнинг бажарган ишлари ҳамда илмий хулосаларини эшитишни А. Д. Глушченкодан қатъий талаб қилганида, бу таклифни у рад этди. Аслида ишчи комиссияси аъзолари ҳам ҳисоб беришлари зарур эди. А. Глушченко эса М. Тошболтаевга сўз берди. У семинар қатнашчилари диққатини бошқа муаммога жалб эта бошлади. М. Тошболтаев СССР Министрлар Совети ҳузуридаги фан-техника Давлат комитети тасдиқлаган А. Рустамовнинг авторлик гувоҳномасида ёзилган хулосаларни, чизмаларни бутунлай қоралай кетди. 1984 йили ГСКБда атайлаб бузиб чизилган чизмаларни маъқуллаб, Анварнинг чизмаларини эса бутунлай рад этди. Ундан кейин сўзга чиққан академик Ҳ. Усмонхўжаев, В. Бережной, П. Мирзааҳмедов, П. Зилберман, Л. Шубер, В. Горобец ва Д. Топалиди каби олимлар эса партия ва ҳукумат маъқуллаган А. Рустамовнинг янги пахта териш машинаси лойиҳасини эмас, балки ГСКБда ўзбошимчилик билан сохта чизилган чизмани оғиз кўпиртириб мақташди.

А. Рустамовда сақланаётган, ГСКБда ўзбошимчилик билан бузиб чизилган ўша чизмалар билан танишдик. Муаллифнинг ўзи буни аниқ ва батафсил изоҳлаб берди.

Биринчидан, СССР Министрлар Совети қошидаги фан-техника Давлат комитети тасдиқлаган авторлик гувоҳномаси чизмалари ва параметрларида янги аппарат шпинделлари тўлқинсимон йўллар (дорожкалар) орқали ҳаракат қилиши керак эди. ГСКБда тайёрланган лойиҳа нусхасида тўлқинсимон йўллар чизмаси ўрнига жуда кўпол бўлган роликлар ўрнатилган. Бунда аппарат тўлқинсимон ҳаракат қилолмайдди ва кўп энергия сарфланади. ГСКБнинг чизмалари бўйича аппаратнинг эни кенгайтириб юборилган — ғўза қатор оралиғига сигмайди, энининг оралиғи 45 сантиметр ўрнига бир метрга яқин қилиб чизилган.

Иккинчидан, ГСКБдагилар Рустамов чизмаларидаги тўлқинсимон шпиндель жойлашган занжир бўшаб қолганда, уни ўрнатиш қийинлашади, деган баҳона билан атайлаб тўртта катта ортиқча шестерняли филдирак қўйишган. Натижада аппаратнинг кенглик меъёри ошиб, оралиғи 90 сантиметрли эгата ҳам сигмайдиган қилиб чизилган. Анвар эса ўз чизмасида занжирни тортиш учун кичкинагина битта резбали болт қўйган, холос.

Учинчидан, Анварнинг чизмасида ҳар бир шпиндель ўзининг металл, резина, пластмассадан тайёрланган уясига ҳам бўлиши ва тўлқинсимон аппаратда бемалол ҳаракат қилиши шарт эди. Бироқ улар бу уяларни бир-бирига беҳуда бириктириб, тўлқинсимон тарзда айланмайдиган қилиб чиқишган.

Тўртинчидан, ғўза тупларини ёйиб, кўк барглар ва кўк кўсақларни ғажиб нобуд қилмай, уларни асрашга мўлжалланган эгилувчан барабан шундай бўлиши керак эдики, биринчи гуруҳ шпиндель таъсиридан чиққан ғўза тупи иккинчи гуруҳ шпиндель таъсирига учрагунга қадар бўш зонага чиқиши, ғўза шохларининг тўғриланиб олишига имкон туғилиши лозим эди. Лекин улар бу эгилувчан барабаннинг узунлиги ва энини жўрттага бузиб чиқишган. Оқибатда эгилувчан барабан ва биринчи гуруҳ шпинделлар таъсиридан чиққан ғўза туплари, бўш уя қолдирилмаганлиги сабабли, томирлари билан суғирилиб, иккинчи гуруҳ шпинделлар таъсирига учрайдиган қилиб ишланган.

Бешинчидан, А. Рустамовнинг чизмаларида ёнма-ён жойлаштирилган бир занжирдаги шпинделларнинг оралиқ масофаси 61-63,5 сантиметр бўлиши керак эди. Уларнинг чизмаси бўйича бу масофа қасддан 76,5 ва 91 сантиметр қилиб кўрсатилган. Бу эса янги аппаратни ишламайдиган, мураккаб, кўп энергия талаб қиладиган ва пахтазорда эгатларга сигмайдиган бўлишига олиб келди. Айтиш мумкинки, бу лойиҳа

чизмалари Анварники эмас, балки ГСКБдагиларнинг «ижоди» бўлиб қолган.

1985 йилнинг июлида Механика институти илмий ишлар бўйича директор ўринбосари Я. Н. Мубораков Анвар Рустамов ихтиросининг техникавий вазифалари ҳақида ГСКБга юборилган қалбаки ҳужжатлару шу ҳужжатлар асосида ГСКБда ўзбошимчилик билан тайёрланган чизмаларни кўриб чиқиш учун республика Ихтирочилик ва рационализаторлик Совети президиумининг раиси ўртоқ М. Н. Рустамовга жўнатганди. М. Н. Рустамов мазкур ҳужжатлар билан танишиб чиққач, хато ва камчиликларни аниқлаш учун бу ишни эксперт комиссиясига оширди. Эксперт комиссияси бир неча кун текшириш ўтказиб, ўз хулосаларини чиқарди. САИМЭ ва ГСКБдаги раҳбарлар, А. Рустамов машинасининг техникавий вазифалари ва чизмаларини бутунлай бузиб кўрсатганликларини аниқладилар. (Эксперт комиссияси буни 777—22 (22.07.1985) ва 252 (2.07.1985) сонли ҳужжатда қайд этган).

1985 йил 17 июлда ЎзФА Механика институти Ихтирочилик ва рационализаторлик Совети раиси И. Х. Файзиев раислигида эксперт комиссиясининг акти кўриб чиқилди. Эксперт аъзолари — техника фанлари кандидати У. А. Абдувалиев ва етакчи конструктор марҳум М. К. Ким ва республика Ихтирочилик ва рационализаторлик Совети секретари, техника фанлари кандидати С. Л. Иноғомов тасдиқлаган бу акт-экспертизани Механика институти илмий ишлар бўйича директор ўринбосари, техника фанлари кандидати Я. Н. Мубораков тўғри деб топди. Унда САИМЭ раҳбарларининг А. Рустамов аппарати ҳақидаги нотўғри хатти-ҳаракатлари ва ГСКБнинг аппарат чизмалари атайлаб бузиб чизилганлиги фош қилинди. Мазкур акт-экспертиза хати бир неча нусхада тайёрланиб, ЎзССР Рационализаторлик ва ихтирочилик Совети президиумига, САИМЭ ва ГСКБга, «Союзмашхлопководство» раҳбарларига ҳам юборилди. Афсуски, бу ташкилотлардан ҳам ҳеч қандай садо чиқмади. Мазкур акт-экспертиза хати 1985 йил 19 ноябрда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетига кўрилиб, баъзи олимларнинг қилмишлари фош этилди. Аммо улар бундан ҳамон тегишли хулоса чиқариб олишгани йўқ.

Ҳали ҳам улар «Машинангиз лойиҳаси аъло-ю, аммо...»дан нарига ўтишмаётди. Ҳўш, Анвар Рустамов ихтиро этган пахта териш машинаси қачон ишлаб чиқарилади?

Ҳазрат Навоий кишиларни улугвор бунёдкорликка ундаб, айтган эканлар:

**Тухм ерга кириб чечак бўлди,
Курт жондин кечиб ипак бўлди.
Лола тухмича ғайратинг йўқму!
Пилла кўртича ҳимматинг йўқму!!**

Ҳурматли олимларимиз ушбу мақола билан танишишгач, ғайратлари жўшиб, зўр ҳиммат кўрсатишиб пахтакорларимизга — «миллион эгатларга сочилган ўзбек»ларга янги пахта териш машинасини тортиқ қилишса ажаб эмас.

Улимларни ҳатлаб...

На олтин, на жавоҳир эдим...
Армонли бир ёш шоир эдим.
Зухро бўлмасанг ҳам чиройда,
Мен ишқингда нақ Тоҳир эдим.

Тошлон ўлди, деган ким ахир?
Гулдай сўлди, деган ким ахир?
Наҳот поймол қутлуғ ишқ аҳли,
Бол бўлурми шунчалар тахир?

Барчинойдай кутганинг қани?
Зардобу қон ютганинг қани?
Умр йўлида то юмгунча кўз,
Бирга-бирга кетганинг қани?

Гуноҳим не? — Жангда бўлганим,
Қон кечганим, юз бор ўлганим.
Дийдорингни унутолмайин,
Улимларни ҳатлаб кетганим...

Сурат, сурат!

Оч назарим тушар суратга...
Сурат, сурат! Нега сен тилсиз?
Термуламан суратда хатга...
Жангларда ёр эдинг-ку, о, қиз!
Сурат, сурат! Нега сен тилсиз?..

Кўзларимга боқасан қийғоч,
Куласан-у, кўзларингда ёш.
Ҳалқа-ҳалқа, тарқоқ сўмбул соч,
Зап қийилган бир жуфт қалам қош.
Куласан-у, кўзларингда ёш...

Эсингдами сўнги бўсалар:
Сенга тоқат тилаганларим.
Юз очганда аёз бир саҳар,
Хайр! — деб сочинг силаганларим,
Сенга тоқат тилаганларим?

Сурат, сурат! Нега сен тилсиз?
Сени асраб тўрт йил қўйнимда...
Топинардим, ўпардим... эсиз!
Эвоҳ, қандай зил юк бўйнимда,
Сени асраб тўрт йил қўйнимда...

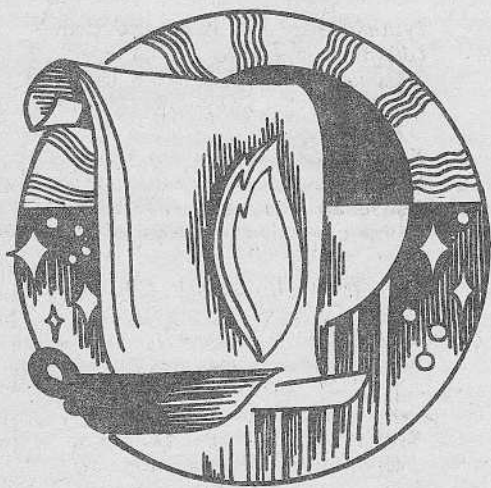
Илк бағишловлардан...

Оқшом тушар... ўнгу сўлда
Оппоқ-оппоқ хирмонлар;
Тинмай ўтар катта йўлда
Хирмон юкли карвонлар.
Тўлиб кетар кўкка юлдуз...
Келинлар соч тарашур;
Сен ҳам ҳорғин, сочи қундуз,
Сенга ҳордиқ ярашур...
Кўз ташла оқшомнинг сўлим чоғига,
Кел сен ҳам Ойсулув,

Миртемир

Лирик қисса

Сурат

Устоз Миртемир қаламига мансуб ушбу лирик қиссанинг яратилганига мана, ўттиз йил тўлди. Ўттиз йил — бир йигитнинг умри... Бу давр ичида ҳаётимизда, кишилар руҳиятида озмунча ўзгаришлар бўлмади. Вақт сурони не-не муҳташам кошоналарни эскиртирмади. Ва лекин «Сурат» нурга йўғрилган оҳанги, шоирнинг ёруғ ҳасрати, кўнгилга яқинлиги билан ўз оҳорини йўқотгани йўқ. Зеро, муҳаббат ҳосиласи бўлган бундай асарлар ҳеч қачон эскирмагай.

МУҲАББАТНОМА ◆ МУҲАББАТНОМА ◆ МУҲАББАТНОМА ◆ МУҲАББАТНОМА ◆ МУҲАББАТНОМА ◆ МУҲАББАТНОМА ◆ МУҲАББАТНОМА ◆ МУҲАББАТНОМА ◆ МУҲАББАТНОМА ◆ МУҲАББАТНОМА

Кел сен ҳам Ойсулув —
Сой қирғоғига...

Тун сочидан тутиб шўх ел
Тортар олис тоғларга.
Аста-аста таралур эл
Соя-салқин боғларга...
Қуйиб ўтди бемаҳал сел,
Кўк чароғон кечкурун;
Қўшиқ янграр: «Жононим, кел! —
Ойдин, ёруғ бўлар тун».
Кўз ташла оқшомнинг сўлим чоғига,
Кел сен ҳам Ойсулув,
Кел сен ҳам Ойсулув —
Сой қирғоғига...

II

Ўхшатма

Сен келгин тонг чоғида,
Сен келгин нақ тонг мисол,
Тонг балқиб ёноғингда,
Кўзларим ўйната ол!..

Сен кел туш пайтида ҳам,
Дарёда эпки мисол;
Сочларим тўзғит бир дам,
Дилни ҳам қўзғата ол!

Сен келгин оқшом, майли,
Оқшом қўшиғи мисол;
Гўё саҳнада Лайли,
Завқимни уйғота ол!

Сен келгин ойдин тунда,
Албатта кел ой мисол;
Қучоғимга афсундай,
Тўлин ойдаи тўла қол...

III

Дилим ранжитса ҳам дўку дағдаға,
Боғимда бу оқшом жонон ўйнасин.
Гулдай чиройидан бўлай садаға,
Очилик-сочилиб, чунон ўйнасин.

Жўр бўлсин булбуллар чалган торимга,
Қўшиқлар куйлайин вафодоримга,
Сўқланай Ойсулув отли ёримга,
Шўх оҳудай айлаб жавлон ўйнасин.

Хипча белга боғлаб яшил ранг камар,
Гуллар-чечаклардан тақсин гулчамбар,
Тенги кам ўйинчи, тенги кам дилбар...
Томошага келиб, осмон ўйнасин.

Товусдай товлангин, эй қоши камон,
Висол чаманида бўлайлик омон;
Айрилиқ ғуссаси ўлимдан ёмон...
Қолмайин заррача армон ўйнасин.

IV

Қўшиқлар тўқисам — нўноқ бўлмаса,
Сендан ўзга дилга қўноқ бўлмаса!
Куйласам туну кун сулувларингни,
Куйлаш мумкинми дил қайноқ бўлмаса?

Кўнглим ўксинади, кўнглим синади
Кўнглим билан кўнглинг иноқ бўлмаса!
Кўнглим ўксинади учрашганимда
Ойсулувжон шўху қувноқ бўлмаса!

Сенинг ҳар мақоминг...

Яна толпинишинг кўрдим саҳнада...
Сенинг ҳар мақоминг — нечоғлиқ таниш!
У кез учратардим сени панада,
Дилда ёниш борди, ёниш ва ёниш.

Кейин, тоқатлар-тоқ, кутардик висол,
Кейин мангуликка беришдик ваъда.
Кейин, қучоғимга тўлдинг бахт мисол —
Иннайкин... иннайкин... мен бўлдим дада,

Иннайкин, айрилиқ жафо тошини
Бизнинг пешонага урди аёвсиз.
Иннайкин, йироқда қалам қошлимни —
Соғиндим, соғиндим, соғиндим... Эсиз!

Эсиз, аёз тунлар, уйқусиз тунлар!..
Жанг ва бурч... Ер ҳажри... Қатма-қат жафо.
Наҳот мен сени деб бўлдим тутунлар?
Наҳот, шундоқ дилбар бекурд, бевафо?

Яна толпинишинг кўрдим саҳнада...
Сенинг ҳар мақоминг менга ошино.
Ҳозир мен кўрмасам сени панада,
Шукрлар қиламан минг марта, инон!

Икки дард

Тушларимда дуч келганда ҳам
Шўхлигингни асло қўймайсан.
Дам қаҳ-қаҳу, дам кўзингда нам,
Бу кулфатдан нечун тўймайсан!

Ҳам нафратим, ҳам аянчим бор,
Юрак — икки дардга мубтало...
Ғамзалар... оҳ бекор-ку, бекор...
Қайта оғир бўлди бу бало!

Кўрмай десам, кўзим кўр эмас,
Юрмай десам, оёғим бутун.
Аммо юрак ортиқ жўр эмас,
Хаёлларда бўламан тутун.

Туғилмаган бўлсайдим, қошки,
Бўлур эдинг бахтли, эҳтимол.
Эринг билан, майли, ярашки,
Эринг ахир... Увол-ку, увол!

Хат...

Хатинг, жонон, обдан бетаъсир,
Узилган ип нечук боғланур?
Ўзинг ахир, сақлаяпсан сир,
Ўз айбингдан қалбинг доғланур.

Мунча узун, мунча оҳу воҳ,
Пушаймонга қолдимиз ўрин?
Агар сенда бўлмаса гуноҳ,
Билдирмадинг нега сал бурун?

Базмларнинг гули бўлганинг —
Елгон бўлса, боқ-чи кўзимга.
Мақтовларнинг қули бўлганинг —
Елгон бўлса айт-чи ўзимга!

Қани улар? Сохта муҳаббат?..
Нега фаҳминг етмайди аввал?
Соғинишга қолдимми фақат?
Дунё иши шундоқ... Галма-гал...

Тақиллатсам...

Кичик уйда ўчмаган чироқ,
Биламанки, сен ҳали уйғоқ.
Паришонсан, хаёллар тарқоқ,
Тун яримдан анча ўтган чоқ,
Биламанки, сен ҳали уйғоқ.

Биламанки, ўқийсан китоб,
Шеърим сени этади кабоб.
Оҳ чекасан, битар тоқат-тоб,
Биламанки, ёд бўлган бир боб,
Шеърим сени этади кабоб.

Юрагингда уйғонур у соз,
Тақиллатсам берасан овоз,
Хаёлингда қишинг бўлур ёз,
Аммо, қайтиб кетаман... Аёз...
Тақиллатсам берасан овоз.

Биламанки, чиқмас кўнглингда,
Не ёмонлик кўрдинг сен мендан?
Шу важданки ҳар кун синглимдан —
Сўроқлайсан аҳволимни сен...
Не ёмонлик кўрдинг сен мендан?..

Бугун йўлда...

Бугун йўлда дуч келганингда,
Нега бирдан тўхтадинг, жонон?
Эринг келар эди ёнингда,
Сал қолдики чақирсанг: «Тошлон!»

Мен панага олдим ўзимни,
Сен йўлинга тушдинг ҳайтовур.
Кўрмаганга солдим ўзимни,
Жанжал бўлур албатта бир қур.

Шўрлик Тошлон, бечора Тошлон!
Ғамдийда, ҳей кўзларим ёшлан!..

Амон!..

Худди шундай эрта баҳорда
Учрашгандик икков кечкурун.
Айрилганди эрта саҳарда,
Ҳали иссиқ кўринур ўрин...

Ҳамон ўша чинор — ям-яшил,
Дарё бўйи — зумрад соябон...
Безовта бўлди-ку андак дил,
Амон, хаёл! Амон, ал-амон!..

Болажон

Эй... Кўзларинг мунча ҳам қийик,
Мунча қийик, мунча бетийик,
Киприкларинг мунча ҳам куюқ,
Ўғлимга ўхшайсан, болажон!

Билмас ҳатто яқин ҳамхонанг,
Очармиди юрагинг онанг?
Мен-чи... Мен-чи... Мен-чи, бегонанг...
Ўғлимга ўхшайсан, болажон!

Эртақ...

...Қиссамизни ёйма оламга,
Юрагимиз бўлсин жим макон.
Эртақ каби сўйла боламга,
Маълум бўлсин унга бу дoston...

Муҳаббатнинг гавҳар донасин —
Ўғирлатган тентақлар, десин.
Ҳар кун, ҳар кун қистаб онасин:
— Эртақ, эртақ, эртақлар! — десин!

Барини унут!

Яна баҳор, шовиллар анҳор,
Бошларингда нега йўқ чамбар?
Яна боғда кезасан танҳо,
Тўлиб-тўлиб йиғлайсан магар.
Бошларингда нега йўқ чамбар?

Гул юзингда ғам кўланкаси,
Сўзладингми сувга тушингни?
Адашганлик бўлди ҳаммаси,
Ялтироқ ранг олди ҳушингни?
Сўзладингми сувга тушингни?

Нега кўзинг безовта, бетинч,
Боқишларинг бу қадар мунгли?
Барин унут, пушаймонинг кеч,
Оғримасин янги ёр кўнгли...
Боқишларинг бу қадар мунгли?

Балки, эсга тушди май туни,
Табиатнинг тўлин ой туни,
Муҳаббатга жойли-жой туни,
Вафоларга мўл ва бой туни.
Табиатнинг тўлин ой туни...

Балки эсда у илк муҳаббат,
Муҳаббатга қанот бўлган хат?
Мармар тошга ўйилган каби,
Кўз олдиндан кетмас у фурсат,
Муҳаббатга қанот бўлган хат...

Ёр дегунча...

Ойлар, йиллар қийнади жафонг,
Жон аядинг, бўлмади вафонг.
Ёр дегунча, дўст атагунча,
Десанг яхши: «Айлансин онанг...»

Опа дейман, ёр атамайман;
Ҳайҳот!.. Опа, аяга бойман,
Мурдор экан юрак нақадар,
Баъзан танҳо аччиқ йиғлайман.

Дилда қолди...

Қайдан чиқди бу бало сурат,
Балоларга мубтало сурат,
Хотиримга тушди йигитлик,
Кайфим олди аждаҳо сурат...

Дудоқлари ярқироқ лаъли,
Пари десам ярашур, бали.
Шаҳло кўзлар, қасди жон кўзлар,
Ёнармисан шу хилда ҳали?

Сўлди бутун ишқим боғлари,
Йигитликнинг баҳор чоғлари.
Сен ёнасан, мен ўртанаман,
Дилда қолди ҳижрон доғлари...

Сен дилдорсан унга ноилож,
Суюк ёрсан унга ноилож...
Икки йиллик ширин умрдан —
Қолдикми шу кунга ноилож?

Фақат!

Нега кўнглим бўлдинг бетоқат?
Тинчлан, дедим сенга неча қат.
Сўнармиди ғусса оташи —
Ёзган билан менга баъзан хат?

У — ёшликни соғинар фақат,
Эсдалиқлар жон қийнар фақат.
Ёшлиқдаги муҳаббат ўчмас,
Ажал келса, у тинар фақат...

Яна сурат...

Сийнанг тоза оқ мармар каби,
Мармар эмас, юмшоқ пар каби.
Мармар совуқ аммо бу сийна —
Дўзах каби, йўқ, баттар каби...

Сийнанг шундоқ... Юрагинг-чи, тош...
Кўзларинг-чи, беаёв, бебош.
Шаҳло эмиш... Шаҳло нимаси?
Ох, у кўзлар бир парча қуёш.

Тасвирингга нўноқман, ночор...
Менга қолди сурат ёдгор...
Ўхшашингни тополмайман ҳеч,
Бу малоҳат фақат сенда бор.

Ҳаммасидан — кулишинг яхши.
Дилкаш, мунис туришинг яхши.
Кўкрагимга бошингни қўйиб,
Таслим бўлиб туришинг яхши.

1956-57 йиллар, Қорақалпоғистон.

Ўрозбой Абдурахмонов

Чангалзор «пайғамбарини»нинг ҳалокати

Қорақалпоқ тилидан
Носир ФОЗИЛОВ таржимаси

«ПАЙҒАМБАРЛИК»нинг башараси

Аввал айтиб ўтганимиздек, ушбу суд процесига олтмишдан ортиқ киши гувоҳликка чақирилди. Улар ҳар хил тушунчага эга, турли ёшдаги кишилар эди: гувоҳлар орасида академиклардан тортиб то студентгача, бундан ташқари, шоирлар, кино санъаткорлар, рассомлар, инженерлар, муаллимлар, врачлар, слесарлар ва бошқа касб эгалари ҳам бор эди. Қуйида улар берган кўргазмалардан, жавоблардан «пайғамбарлик»нинг ҳақиқий башарасини, гайриилмий назария билан шуғулланишнинг оқибатлари нималарга олиб келишини кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Чўлпон НИГМАТУЛЛИНА (Талъатнинг хотини). 1982 йили Ҳш атрофида «Бўри уяси» фильми суратга олинаётган пайтда Абайдан Мирза ҳақида эшитган эдик. Абайни ҳеч ким эсипаст одам деб ўйламасди. Талъат актёр ҳамда спортчи сифатида ўзини ўзи камолга эриштиришга, ўз устида кўпроқ ишлашга ҳаракат қилди. У ўзи яратмоқчи бўлган қаҳрамонларнинг ички дунёсини аниқроқ ифода этишга интилиб, ўзини ижод қучоғига урди.

Абай билан дўстлашув эса унга кўп одамлар билан танишиш имкониётини яратди. Шунинг учун Талъат Абайдан миннатдор эди. Абай эса «кучли экстрасенс» сифатида Талъатнинг ишончига кирди. Уларнинг ўзаро дўст туғилиши, албатта, манфаатсиз бўлгани йўқ. Бир гал Талъат Абайдан экстрасенсорик усулларни ўргатишни илтимос қилганида, у ўн минг сўм сўраган эди. Ўзим ҳам Абайнинг пулни яхши кўришини сездим. Мен ундан кўз оғригимни тузатишга ёрдам беришини илтимос қилганимда, у мендан 200 сўм сўради. Назаримда, бизларнинг дўстлигимиз унингча тешик қақачалик қадри йўқ эди. «Нима, сен пул бермай муғлақо касалингдан фориг бўлмоқчимисан?», деган эди ўшанда Абай менга.

Шундан сўнг «лаборатория» деган гап пайдо бўлдию Талъат топган-тутганини Абайга бериб турди. Қорасувда эканлигида Талъат Абайга иккита япон соатини, иккита никоҳ узугини олиб бориб берди. Айтгандай, Абайнинг ҳамма бармоқлари никоҳ узуклари билан тўла эди. Унинг гапига қараганда, кимда ким никоҳ узугини берса, ўша узуклар орқали унга кучли экстрасенс таъсири узлуксиз ўтиб турармиш...

1985 йилнинг февраль ойида Талъат, Вильнюсдан Калинаускас телефон қилганини айтди. Абай Литвада экан, бироқ гап-сўзига қараганда ноқулайроқ аҳволга тушиб қолганга ўхшайди, деди. Талъатнинг одатда яқин одами қийин аҳволга тушиб қолгудай бўлса, ўзи ҳам қаттиқ қайғурарди. У Кишинёвга бориши керак эди. Шу гапни эшитгач, уйдаги қимматбаҳо китобларни сотиб, етти юз сўмча пул жамғардию Вильнюсга кетди. У 1984 йили Абай Ҳшдаги руҳий касалликлар шифохонасига тушиб қолганида ҳам дарҳол етиб бориб, уни беморхонадан олиб чиққан эди.

Талъат Абай билан Мирза деганда ичиб ўтирган ошини ҳам бир чеккага суриб кўяр эди. «Қозоқ-фильм»да «Ҳайқириқ» кинофильмини суратга олишда бош ролларни ижро этиш (ота ва бола ролини) учун Абай билан Мирзани таклиф қилди. Бироқ, бу фильмдан Талъатнинг кўнгли тўлмади.

Назаримда, Абай Талъатнинг обрўсига, шухратига

ҳасад билан қарарди. Икки гапининг бирида: «Сен актёрсан, сен режиссёрсан», деб кесатиқ қиларди. Талъат оққўнғил одам эди... Мирза эса нотаниш кишилар олдида ўзини хокисор кўрсатгани билан, танишлар олдида ўзини жуда билагон тутар, ҳатто космос ҳақида ҳам гап кўзгарди. Унинг алпсифат гавдасию саломатлигига ҳаммамизнинг ҳавасимиз келарди. Ҳатто Абай ҳам унга ўхшаб семиришга ҳаракат қилиб кўрди. Мирзанинг тонг саҳарда уйғониб, кўлларини кўкка чўзиб, «космосдан энергия олишлари» одамларни бир қадар ишонтирарди.

Абай билан Мирзанинг экстрасенсорик усуллари ҳар хил эди. «Мирза ҳозирги замон экстрасенсорик талабидан орқада қолган одам», дер эди Абай. Шундай бўлса ҳам, у Мирзанинг эркаклар билан аёлларнинг аралаш-қуралаш чўмилтириш усулини маъқуллаб: «Фақат мана шундай усул билан био-энергик таъсир қилиш мумкин», дер эди. Бир сафар Абай менга: «Талъатни ташлаб, менга тег», деб ҳам айтди.

Мен ҳозир экстрасенсни, Абай билан Мирзани кўришга кўзим йўқ — улар алдамчи, муттахам одамлар...

Елена ИВАШИНА (Москва полиграфия институти-нинг муаллимаси). Мен Мирзани Валентин Сидоровнинг ижодий кечасида, Абайни эса Космонавтикага бағишланган кечада кўрдим, уни «ёш олим» деб таништиришди. У президиумда ўтирарди...

1983 йили Қорақалпоғистонга, Мирзанинг олдига бордим. Мирза бутунлай бошқача яшар экан. У билан учрашиб танишганимдан сўнг ўзимни эркин сеза бошладим. Бизлар у билан бирга Султон Войис бобо қабристонига бордик, бозор кездик, бирга ўтин териб, овқат қилдик. Жуда маза бўлди. Одамларнинг ўзлари Мирзага овқат олиб келиб беришар эди.

СУДЬЯ. Сиз авваламбор, КПСС аъзосисиз, қолаверса, олий ўқув юртининг муаллимасисиз... Мирза садақа йиққанда унинг ёнида ўтиришдан мақсадингиз нима эди?

ИВАШИНА. Ҳеч қанақа мақсадим йўқ эди.

СУДЬЯ. Мирза экстрасенс сифатида сизга қандай таъсир қилди?

ИВАШИНА. Менда депрессик ҳолат мавжуд эди. Мана, Мирзанинг олдига борганимдан бери ўша дардимдан қутулдим... Мен Мирзанинг қўлига нақд пул берганим йўқ, фақат икки марта почтадан икки юз сўмча пул жўнатдим. Чунки улар менга қандай яшаш лозимлигини ўргатди: «Одам бўлгандан сўнг яхши яшаш керак, китоб ўқишнинг нима кераги бор!», деди.

Абай жуда камтар йигит эди, у Жунадай шон-шукратга эга бўлишга ҳаракат қилмади. У менга Жунанинг ўз дастхати билан берган отриткасини кўрсатди. Унда Жуна «Менга йўл очиб берган доно устозим Абайга!» деб ёзган эди.

ПРОКУРОР. Неча сўм маош оласиз?

ИВАШИНА. Икки юз.

ПРОКУРОР. Сиз Мирзага пул бердингиз, пул бермаганингизда у қандай кун кечирар эди?

ИВАШИНА. Одамлар уни озиқ-овқат билан таъмин этиб туришибди-ку... Мен улар Олмаотада кинога суратга тушаётганларида хабар олиб келганман, пул берганман, чунки Мирза пок одам...

ЭКСПЕРТ. Диссертациянгнинг мавзун қанақа эди?

ИВАШИНА. «Рус адабиётида сәҳат жанрлари»... Юз берган жиноятда менинг ҳам айбим бор, ҳаммамизнинг айбимиз бор. Шу билан бирга Мирзанинг

менга ҳалол меҳнат қилишни ўргатганини ҳам яшира олмайман...

Зита ЖУКАЙТЕ (болалар врач). Мен Абай билан Мирза ҳақида Игорь Николаевдан эшитганман. Болаларни даволаш учун халқ медицинаси усулларини ўргангим келди, биомайдонга ишондим. Мирза савдосиз бўлгани билан эмлаш қобилиятига эга, Абайни эса Тибет медицинасидан хабардор одам деб ўйладим. Ўзимнинг медицинадан олган билимимдан қаноатланмадим. Ахир, касалнинг аҳволи врачнинг кайфиятига, ўзини қандай ҳис қилишига боғлиқ-ку...

СУДЬЯ. Сизнинг касалларингиз неча ёшда?
ЖУКАЙТЕ. Мен фақат норастиларни даволайман.
СУДЬЯ. Ушаларга экстрасенсорик таъсир этгингиз келдими?

ЖУКАЙТЕ. Мен халқ табобатидан фойдаланишни истардим.

СУДЬЯ. Мирза билан учрашганингиздан сўнг ўзингизни қандай ҳис қилдингиз?

ЖУКАЙТЕ. Ўзимни илгари ҳам ёмон ҳис қилмасдим. У билан учрашганимдан кўп нарса ўрганган бўлсам, кўп нарса йўқотдим ҳам. Лабораториянинг очилиши учун пул ҳам ҳадя қилдим...

ПРОКУРОР. Сиз Мирзаларнинг алдамчи эканини кўриб турибсиз. Юз берган жиноятдан сўнг ҳам ўзингизни алданган санайсизми ё йўқми?

ЖУКАЙТЕ. Агар улар мана шундай алдашган бўлса, жуда усталик билан алдашибди...

Даля МАСИОКЕНЕ (муаллима). Мен Мирза билан Игорь Николаевнинг аёли Вирга орқали танишдим. Вирга менга у билан танишиш учун анчагина нарса совға қилиш лозимлигини айтди. Мен пул бердим. Мирза жуда ғалати яшар экан. Унинг кўзлари ўйнаб турар экан, бу эса одамда унчалик ишонч пайдо қилмайди. Абай билан-ку илгаридан таниш эдим. У бир гал менинг бош оғригимни даволади. Осиега бориб келганимдан кейин эрим менга: «Тентак сәҳатчи!» деб таъна қилди. 1985 йилнинг 11 февраль кунини Абай Рамуте билан бизникига келиб, йигитлар Талъатни калтаклашганини айтишди. Биз биргалашиб, Талъатнинг саломатлиги учун «Вермут» виносини ичдик. Уша кунини кечқурун милиция келиб Абайни олиб келди... Сўнг, кечаси ўн иккилар чамасида Абай кириб келди. Эрталаб кўчага бирга чиқдик. Шундан кейин уни кўрганим йўқ... Экстрасенсларга қизиқман деб, мен оиламдан жудо бўлдим.

Линас ИОВАЙШЕ (врач). Мен беш йилдан бери реанимация соҳасида ишлайман. Биз Мираускас иккимиз одамнинг энг қийин пайтларга ҳам мослаша олиши масаласи бўйича шуғулланиб юрар эдик. Москвадаги биоэнергетик лабораторияга яқинлашиб қийин эди, биз ҳам шунга ўхшаган лаборатория билан алоқада бўлишни орау қилардик. Шундай қилиб, Абай билан танишиб қолдик. Абай ҳам, Мирза ҳам бир қанча одамга таъсир қилиш кучига эга, уларнинг иккаласи ҳам психоанализ усулини билади, деб ўйладим. Мен илгари Абайни олий маълумотли бўлса керак деб ўйлаб юрардим. Шунинг учун лабораториянинг очилишига ишондим. Қорасувга борганимда у менинг ҳамёнимга қараб туриб: «Совға қилмайсанми?» деганида, мен уни ҳеч иккиланмай ҳадя қилиб юборган эдим. Унинг ичида 200 сўм пул бор эди. У, йўл қирангга, деб ярмини қайтариб берди.

ПРОКУРОР. Мирза қандай қилиб психоанализ техникасини эгаллади, деб ўйлайсиз?

ИОВАЙШЕ. Мирза тугма истеъдодга эга, шунинг учун у саводсиз бўлса ҳам психоанализ мутахассиси бўлиши мумкин...

Анатолий БУХТОЯРОВ (*студент*). Мирза менга яхши таъсир қилди десам, янглишмаган бўламан. Мен қаттиқ шамоллаб, ҳароратим кўтарилиб, чучки-раверар эдим. Мирза келиши билан акса уришим тўхтади. Мирза галати, ғайритабиий ҳаёт кечирар эди, у билан гаплашиш кишига роҳат бағишларди. Мен ҳар каникулда Мирзанинг олдига бориб келиб турардим. Дуч келган одамнинг бари Мирзабой бўлавермайди. «Агар инсоншунослик институти очилгудай бўлса, мен талайгина одамларнинг бир-бирлари билан алоқаларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилган бўлардим», дерди Абай. Уларни пул тўплаб давлатга топширади деб ўйлаб, мен ҳам беш-олти марта пул бердим... Энди мана бу фожиадан сўнг ўзимни алдангандай сезяпман.

ПРОКУРОР. Сиз Мирзани қандай одам деб ўйлайсиз?

БУХТОЯРОВ. Мен Мирзани алдамчи деб ҳисоблайман. У одамларни алдади, аммо у одамларга фойда ҳам келтирди-ку...

ЭКСПЕРТ. Сизни деканатга чақиритиб, хатти-ҳаракатларингиз ҳақида гаплашишдими?

БУХТОЯРОВ. Йўқ...

Римас ЮРКУС (*безакчи-рассом*). Мен Мирза билан Поцок орқали танишдим. Мени унинг яшаш тарзи қизиқтирди. Бизлар ҳар куни Султон Войис бобо қабристонига қатнадик. Одамнинг шунақа тарзда яшашига ҳайрон қолдик.

СУДЬЯ. Нима учун Мирзанинг яшаш тарзини кўриб ҳайрон қолдингиз? Мабодо ўзингизнинг ҳам дарвишликни ихтиёр этгингиз келгани йўқми?

ЮРКУС. Мен фақат қизиқдим, холос... Икки марта Берунийда, бир марта Қорасувда, 1984 йилнинг ёзида эса Нидадаги чодирлардан тикланган лагерда бўлдим...

СУДЬЯ. Абай билан Мирзалардан қандай таълим олдингиз?

ЮРКУС. Қандай таълим олганимни билмайман...

СУДЬЯ. Балки, Мирзадан ўзида йўқ нарсани — яъни ақл сўраб, маслаҳат сўраб боргандирсиз?

Юркүс бу саволга жавоб беролмади.

ПРОКУРОР. Январда сизлар фарзандлик, яъни қизлик бўлдиларингиз. Февралда эса булар сизларни-кига келиб ўзингизни калтаклашиб, уйингизни тўст-тўполон қилиб, деразаларингизни синдириб кетишди. Хўш, бунга нима дейсиз?

ЮРКУС. Мен ўзимни жабрланган деб ҳисобламайман. Улар мени қаттиқ уришмади, чиқим ҳам кўп бўлгани йўқ.

Валентинас МУРАУСКАС (*Вильнюс Давлат университетининг кичик илмий ходими*). Мен Йовайше билан ҳамкорликда 1979 йилдан бери одамнинг психофизик ҳолатини аниқлайдиган асбоб яратиш устида иш олиб бормоқдамиз. Литва олимларининг «Зодиак» клубига қатнаб тураман. У ерга «Одам ўзини ўзи идора қилиш» масаласи бўйича маъруза қилиш учун мутахассис сифатида Игорь Николаевни таклиф қилишди... Сўнг, 1980 йили Янкаускас билан танишдим. У Абай орқали Спиркинни ҳам танир экан. Абай билан эса Москвада, Пестрецовнинг уйида танишдим. Абай Мирзани: «Олимларнинг қақирғига биноан Урта Осиёдан келган одам», деб таништирди. Мабодо мен керак бўлсам, мана шу одам орқали топишинг мумкин, у менинг қаерда юрганганимни аниқ билади, деб менга Валентин Сидоровнинг адресини, телефон номерини берди. 1983 йили

Мирзанинг олдига бордим. Ўша кезлари Абай Мирзани ўрганиб, у билан шуғулланиб юрганини айтди. 1984 йили Межлиота улар олдига бориб, бутунлай ўзгариб келди. Шундан кейин мен уларнинг қандайдир психорегуляция қила оладиган усуллари борлигига ишондим.

...Талъат бизникига келган куни: «Мен ҳам Абайнинг хизматкориман, унга ҳамма пул берапти, сен нега берганинг йўқ?» деди.

СУДЬЯ. Сиз Абай билан Мирзанинг экстрасенслиги ҳақида жуда кўп одамга овоза қилгансиз. Шундан кейин Урта Осиёга сафар қилувчиларнинг сони кўпайган.

МУРАУСКАС. Мен уларга қаттиқ ишондим. Ахир мен бир гал Абай билан бирга Москвадаги Шарқшунослик институтида бўлиб ўтган илмий конференцияда иштирок этдим-ку...

Рамуте АЛЕКСАНДРОВИЧОТЕ (*инженер*). Мен Абай билан 1980 йили Янкаускас орқали танишдим. Ҳамма қизиқайтгани учун мен ҳам экстрасенсорикага қизиқдим, «Зодиак» клубига қатнашдим. Менда Пестрецовнинг адреси бор эди. Москвага борганимда мен унинг қизғиш хонасида бўлдим. Абайнинг Москвада обрўси катта экан. У кўп ўқиган, психологияни яхши биладиган одам сифатида менга Мирзага қандай назар билан қарашни ўргатди. Бир сафар Абай билан шоира Лариса Васильевнаникида меҳмон бўлганимизда, у Абайга: «Мабодо биронтаси сенинг нафсониятингга теккудай бўлса, қора «Волга» билан етиб борамиз», деди. Мирза билан танишганим эса, менга роҳат бағишлади. 1983 йили унинг ҳузурига борганимда, Янги йил оқшомида, бизларни милиция олиб кетди... Мураускас билан Абай ўртасидаги келишмовчилик муштлашув орқали ҳал бўладиган даражага келиб қолди. Талъат калтак еган ўша кечаси Абай бизларга: «Талъат кўчадан калтак еб келди, деб айтинглар», деди.

ОҚЛОВЧИ. Сиз нега олдин Абай Талъатни ургани йўқ, деб айтдингиз?

Александровичоте бу саволга жавоб беролмади.

ВИЛЬГЕЛЬМИНА (*шу суд процессида унинг фан кандидати деган илмий унвони бекор қилинди*). Мирза ҳақида мен 1982 йили эшитган эдим. Мен унга олдинги эримни олиб бориб кўрсатдим, бироқ, у ҳеч қандай наф кўрмай вафот этди. Диссертация ёқлаш олдида мен ўзимни ёмон ҳис қила бошладим, сўнг ундан ёрдам беришини ўтиниб, 700 сўм бердим... Мен Абай билан Мирзанинг алоҳида қобилиятларига мутлақо ишонган эдим.

Талъат бизнинг уйимизга 9 февраль куни эрталаб келди. Кейин чиқиб кетиб, яна 10 февраль куни кечаси соат тўртларда келди. Мен унга тезда овқат иситиб бердим... Сўнг кетидан Абайлар келдию муштлашув бошланди. «Ўзбекистоннинг чемпиони дўстларини сотиб, маҳбубасининг олдига келибди», деб бақирди у. Талъат ўлардай калтак еб, қолдан тойгач, Абай бизларга: «Ўзи ташқаридан калтак еб келган эди деб айтинглар», деди.

Талъат ўлди деганларидан сўнг мен ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Ҳушим ўзимда эмас эди. Шунинг учун ҳам олдинги кўрсатмамда: «У мени зўрламоқчи бўлди, шунинг учун уни йигитлар уришди», деб айтдим...

НИЙЕЛА. Мен Абай билан танишдим уни севиб қолдим. У мени Москвага олиб бориб қандайдир вразларга кўрсатди, ўзи ҳам даволанди. Ўша вақт-

ларда Мирза Москвада эди. Абай уни: «Мана бу ридоларни ўзи тикиб кияди, ўз билганича галати-галати ҳаёт кечиради», деб таъриф қилди... Қорақалпоғистонда бўлган пайтларимда, мабодо Мирза Москвага сафар қилса, мен унинг кекса онасига қараб турдим. Сўнг Абай менга: «Сену мен, Мирза учовимиз бирга яшайлик», деди... Унинг шу гапидан кейин уларнинг илоҳий одамлар эканига шубҳа қилдим. 1984 йили Нидада улар билан бутунлай алоқамни узмоқчи ҳам бўлдим. Чунки Абай мени нотаниш шаҳарда — Ўшда бутунлай бегона одамларнинг қўлига ташлаб кетди.

11 февраль куни Калинаускасларнинг уйларига чақиришганларида мени Абай ваннага судраб кириб: «Ана, кўриб қўй одамларнинг қандай азоб чекишини!» деб инграиб, пол устида ётган Талъатни кўрсатди. Ўша куни мени ҳам калтаклаб, ҳайдаб юборди. Абай ёвуз одам...

ЛЕНКАУСКАЙТЕ Ч. (*Вильнюс Давлат университети юқумли касалликлар кафедрасининг доценти*). Мен қўшнимиз Калинаускасларнинг уйдан: «Ойижон, войод, ёрдам беринглари!» деган даҳшатли бақирқдан уйғониб кетдим. Бу воқеа соат олтилар чамасида юз берган эди...

Милиция етиб келгач, ўша уйга кирсак, Вилья: «Ҳеч гап бўлгани йўқ, меҳмонлардан бири жанжал қилмоқчи бўлувди, босиб қўйдик», деди. Мен унга: «Мен ҳам бир вақtlари диссертация ҳимоя қилганман, лекин бизнинг уйимизга милиция келгани йўқ эди», дедим. Милиция кетганидан сўнг яна бир аёлнинг... тагин эркак кишининг аянчли қичқириви, оғир бир нарсанинг гул этиб йиқилгани эшитилди.

ТИХОНОВ Р. И. (*шахсий пенсионер*). Мен қўшнимизнинг уйдан шовқин кўтарилгач, келиб уларнинг эшигини ярим соат тиқиллатдим, лекин очишмади.

ФРИДМАН В. (*слесарь*). 1983 йили Мирзанинг олдига бордим. Унинг яшаш тарзи жуда қулай экан. Сўнг мен ундан, келиб шу ерда яшасам майлими, деб сўрадим.

СУДЬЯ. Нима, сизнинг яшайдиган жойингиз йўқмиди?

ФРИДМАН. Бор эди... Ўзим қизиқдим-да. Биз бирга Султон Войис бобо қабристонига бордик. Мирза садақа сўради, озиқ-овқат йиғди. Ун кун яшаганим учун 75 сўм бериб кетдим.

Игорь Николаевнинг лекцияларига қатнашганим учун илгариги хотиним мени ёмон кўриб қолди. У Николаевни алдамчи деб ҳисоблар эди... Қорасувга борганимда мен уларга яна 60 сўм бердим.

ЛОБАНОВ Н. (*Ленинград*). Биз Мураускасларникига Игорь Николаевни излаб боргандик. Утириш қизиб турган пайти экан. Устоз Абайнинг саломатлиги учун оз-оздан кўтардик. Бу йиғинни қиздираётган Талъат бўлгани билан унинг бийи Абай эканлиги шундоқки-на билиниб турар эди.

ҚУЛИЧЕВ М. (*лаборант*). Мен анча вақт дўсту ёрсиз яшадим, ёлғизлик азобини татиб кўрдим. Мирза билан танишганимдан сўнг гўё дунё кенгайгандек, лаззатлидек туюлди. Мен унинг олдида бошқа ёққа кетгим келмай қолди... Фикримча, Мирза ҳам, Абай ҳам жиноят қиладиган одамлар эмас...

ЎЛИТАЙТЕ В. (*Вильнюс Давлат университетининг кичик илмий ходими*). Абай билан 1981 йили

Пестрецовнинг уйида эрим иккаламиз танишдик. У: «Лабораторияда Спиркиннинг ёрдамчиси бўлиб ишлайман», деди. У бизларни лаборатория билан таништирмоқчи бўлган эди, бироқ негадир таништирмади. 1983 йили Мирзанинг олдига бордик. У ниҳоятда меҳмондўст одам экан. Бир йил ўтгач, Қорасувга борганимизда, Абай бизнинг 250 сўмимизни олди, сўнг ўшандан бизга йўлқирамизни қайтариб берди-ю, олган йўлқирамизни почтадан қайтариб юборишимиз лозимлигини айтди. Биз улар билан борди-келдини йиғиштирайлик, деб пулни жўнатиб қутулдик. 10 февралда улар бизникига келишганда, мен Талъатга: «Сен нега Абайга ишонаверасан, қара уни, худди император бўлиб кетибди-ку!» дедим. Талъат эса: «Сен бунинг маъносини тушунмайсан», деди.

ЛАЗАРЕВ П. (*милиционер*). 11 февраль куни соат олтиларда Калинаускасларникига кириб келганимизда, Мирза спорт костюмида ўтирган эди. Абай эса сочини тақир қилиб қирдирган экан... Уй эгаси: «Хотинимни меҳмонлар бир-биридан рашк қилиб, бир оз муштлашиб олишди. Энди тинчиб қолишди», деди.

КРАВЧУК В. (*милиционер*). Бизлар уларнинг ҳужжатларини текширганимизда Абай: «Мен русчани билмайман», деган эди...

ЖАЛИЛОВ Р. (*Олмаотадаги уйғур театрининг режиссёри*). 1983 йилнинг апрель-май ойларида Талъат бир ойча бизнинг уйимизда бўлди. Ўша пайтда у «Ҳайқиреқ» фильмини суратга олаётган экан. Узининг устозлари Абай билан Мирза ҳақида кўп гапиргувчи эди. Талъат фильмга бош қаҳрамон сифатида таклиф қилганда уларни: «Бу дунёнинг пешонасига сиғмайдиган табаррук зотлар, улар космосга алоқадор илоҳий одамлар», деб таърифларди. У устозларига худого сигингандай сиғинарди, унинг столи устида ҳамиша Мирзанинг сурати турар, Талъат бу суратга узоқ-узоқ тикилиб қолар: «У менинг маънавий оғам», дер эди. Мен Талъатнинг ўша «оғаси»га бунчалар сажда қилишини ўйлаб-ўйлаб тушунолмадим...

ДИН В. (*Олмаотадаги кореец театрининг актёри*). Мен Талъат билан бирга киноларда суратга тушдим. Бир сафар кинога суратга тушиш учун Вьетнамга борганимизда, кўҳна Будда ибодатхонасида Талъат иккита шам сотиб олиб, Будда ҳайкали олдида узоқ туриб қолди. У шу алпозда шам ёниб бўлгунча турди-да: «Шарқ турмуш тарзи олдида тиз чўкишга ҳам тайёр», эканлигини айтди. 1983 йили «Ҳайқиреқ» фильмини суратга олаётганида бизнинг уйимизда меҳмон бўлди. Ўшанда у Абай билан Мирзани эргаштириб келган эди. «Мана бундай одамларнинг ичидаги нарсаларни топа оладиган дарвишларни зўрга излаб топдим. Булар биоток, биомайдон орқали одамларни даволай олади, илоҳий одамлар», деди Талъат Абай билан Мирзани менга таништираётиб. Мирза келиб менинг бошимни силади. Унинг бу ҳаракати менга жуда эриш туюлди...

Яна бир сафар Талъат иккаламиз қаёққадир кетган эдик, уйга Абай телефон қилибди. Хотиним: «Эрим уйда йўқ», деган экан у: «Эрингнинг йўқлиги яхши эмасми?» депти. Бу одамлар илгарилари ҳам кўнглимга унча ўтиришмаган эди. Талъатни ҳам тушуниш анча қийин эди. Чамаси, у илгаридан будда дини билан ошна бўлиб юрган бўлса керак.

ФИЛЛИПОВА Н. А. («Қозоқфильм» студиясининг режиссёр ёрдамчиси). Талъат бир куни Абайни олиб келиб, уни ўзининг энг азиз акаси, яқин дўсти сифатида таништирди. Абай ҳақидаги дастлабки хулосам шу бўлдики, у ўқимишли, камтар... Бизлар музика ҳақида, фалсафа ҳақида гаплашдик. «Одоб, иззат-икром кишидан озод бўлиш керак», деган эди ўшанда Абай. Талъат эса унинг бу фикрини маъқулламади. Мен «Ҳайқириқ» фильмининг директори эдим. Талъат ўша фильмининг бош режиссёри сифатида Абай билан Мирзани бош ролларни ўйнаш учун таклиф қилди. Мирза ҳам жуда яхши одам бўлиб кўринган эди. «Ҳамма қуруқ сафсата сотади, булар эса меҳнаткаш одамлар», деб таъриф қилди уларни Талъат. «Девонанинг кўзларига дунё ўзгача бўлиб кўринади», деди Абай ўзининг ҳам садақа сўрашини яширмасдан.

Фильмни суратга олиш пайтида, чўмилиш картинасида, улар кип-ялонғоч бўлиб, ҳаммани ҳайратда қолдиришган эди... Мана буларнинг эси жойидами ўзи, дейишди киногоруппанинг бошқа аъзолари. Абай ўшанда «Одоб, иззат-икром тушовидан озод бўлиш»нинг чин намунасини кўрсатди.

Фильм суратга олинаётганда Талъат билан Абай уришиб қолишди. Сўнг, Талъат менга бошини чайқаб: «Буларни бекор таклиф қилган эканман», деди.

Талъат Абай билан Мирзани жудаям ҳурмат қилар эди. Балким, у Абай айтгандай, «Одам ўзини ўзидан озод қилиши керак», деган таълимотига ҳам ишонгандир. Балки, улар ўзининг қотили эканига кўзи етмагандир?! Талъат қаётлигида адолатсизликка сира ҳам чидаёлмас эди...

Арвидас ЯНКАУСКАС (рассом). 1980 йили Абай билан Шарқшунослик институтининг ходими Наташа Виноградова орқали танишдим. У Пестрецовникида яшар экан. Бизлар Москва томоша қилдик, олис тоғлар ҳақида суҳбатлашдик. Унинг ҳаммани оғзига қаратадиган бир оҳанрабоси бор эди.

Пестрецовнинг бир хонаси ифлос бўлиб ётган экан, биргалашиб тозаладик, ремонт қилдик. Ўша хонани қизил рангга бўяшда қатнашдим. Абай, йоғлар билан шуғулланаман деб, Будда монахларини ҳам алдади. Монахлар эса, будда динини қабул қилиш учун ёзма равишда ариза, ҳарбий комиссаратдан справка ҳамда ота-онасининг розилиги кераклигини айтишди. Абай ота-онасининг розилигидан бошқа ҳамма ҳужжатни топди ва будда динини қабул қилди...

Москвада «буюк экстрасенс» бўлиб танилган Абай билан Ўрта Осиёга қараб жўнадик. Султон Войис бобо қабристонига бориб Мирзани кўрдик. У Абай билан ўз тилида гаплашди, Абай эса унинг гапларини бизга таржима қилиб турди. Абайнинг таъриф қилишича, Мирза худодан бир энлик ҳам кам эмас эмиш — «Улуғ ҳазрат». У ҳамма нарсени билади. Унинг ўз уйи йўқ, бу фоний дунёдан воз кечиб, ёлғиз ўзи бийдай далада яшайди. Бу «аъло ҳазрат» учун осмон кўрпау ер тўшак экан... Мирза бизларни бир чеккага таклиф қилди. Биз у ерда чой ичдик, гўшт едик. Сўнг Абай: «Мирза менинг устозим, то ўлгунча мен унинг этагини тутганим-тутган», деди... Гапдан-гап чиқиб мен Абай билан айтишиб қолдим. Нега деганингизда, унинг фикрича, ҳамма Абайнинг сояи давлатидагина яшаши мумкин эди. Олдинлари бирга ичиб, бирга тамадди қилар эдик... сўнг у мени ёмон кўриб қолди. Бунинг яна бир сабаби, ҳамма Мирзанинг олдига фақат Абай орқали келар эди. Мен эсам ўзим келдим.

Абайга у билан ёнма-ён юрадиган одам ёқмас эди, албатта унинг кетидан юриши керак. Абай Санжарга: «Мана бунга юз сўм бер!» деди мени кўрсатиб. Сўнг менга: «Ана шу пулни олу йўқол, иккинчи қорангни кўрмай!», деди. Мен кетишга мажбур бўлдим.

Мен Абай билан Мирзани Литвада кўп одамга таништирган эдим. Кейинчалик ҳам кўпгина одамга уларнинг адресларини берганман. Яхшиликка-ёмонлик, деганлари шу-да!.. 1985 йили Андрус Калинаускас: «Абайдан 150 сўм қарз олган экансан», деб уч марта келди. Тўртинчи марта эса лашкарларини — Седов билан Бушмакинни эргаштириб келди. Витас Савицкис ҳам «қарз»ни ундиришда фаол қатнашди. Рамуте ҳам кўча-кўйда учрашиб қолганида: «Қарзингни тўласанг бўлмайдами!» деб захрини сочарди. Хуллас, улар етти марта келиб, менинг Абай билан Мирзаларга сарф қилган ҳаражатларимни ҳисобга олмай, йўқ қарзини талаб қилишди... Охирги келишларида Пестрецов: «Агар пули йўқ бўлса, буюми бўлса ҳам олаверамиз», деб мени учовлашиб калтаклаб кетишди. Ушанда мен уларнинг кўзларидан қўрққан эдим, улар гўё қурбонлик талаб қилиб тургандай эди. Бу тўда Абай айтгандай: «Ким бизга қўшилмаса, у бизга душман», қабилида иш тутди...

ПРОКУРОР. Нима учун Абайдан нарироқ юргингиз келиб қолди?

ЯНКАУСКАС. Мен уларнинг одамларни алдаётганини пайқаб қолдим... Алданаётганлар уларга кўр-кўрона эргашаётган одамлар эди. Бу борада балки Калинаускасининг амалини «лейтенантлик»ка қиёс қилиш жоиздир.

ОҚЛОВЧИ. Яхши, шундай экан нима учун ўз вақтида милицияга хабар қилмадингиз?

ЯНКАУСКАС. Милиция нима ҳам қиларди дейсиз. Мен Калинаускасининг ота-онасига бориб айтдим. Ўғлингизнинг бу юришлари яхшиликка олиб бормайди, дедим... Хатои азим бўлиб, битта-яримтаси қурбон бўлиши ҳам мумкин, дедим.

ПЕСТРЕЦОВ. Мен уни фақат икки мартагина урган эдим. Қасамёд қилиб айтаманки, бизлар унинг буюмларига текканимиз йўқ. Бу масалада менинг виждоним пок...

ПЯТРАУСКАЙТЕ А. (врач). Мен Абай билан Жукайте орқали 1984 йили август охирларида танишган эдим. Уни Калинаускаслар уйида худди министр келиб қолгандай меҳмон қилишди. Бироқ, у менинг назаримда жуда камтар одамдай туюлган эди. Мирзани эса, жуда ўқимишли одам, кутубхонадан чиқмай, Лениннинг томларини ўқигани-ўқиган, деганларига, ўқимишли одам экан-да, деб юрсам, оддийгина бир саводсиз чол экан. Унинг гап-сўзларидан саводнинг «с» ҳарфини ҳам тополмадим. Улар билан қайта учрашмаслик учун 100 сўм бериб қутулдим.

СУДЬЯ. Айтинг-чи, жинойт қилганларидан сўнг улар ҳақидаги фикрингиз ўзгардими?

ПЯТРАУСКАЙТЕ. Мен уларнинг алдамчи одамлар эканлигини тушундим. Назаримда, уларга берган пулим қайтиб келмасга кетди-ёв.

СУДЬЯ. Пулингизни қайтариб олгингиз келадими?

ПЯТРАУСКАЙТЕ. Кераги йўқ.

ПРОКУРОР. Жинойтдан сўнг Абай Тракайга сизни излаб борганида у қандай аҳволда эди?

ПЯТРАУСКАЙТЕ. Юзлари оқариб кетган эди...

ЛЕНИШЕНК О. (Тошкент). Талъат билан мен 1979 йили каратэ машғулотларида танишган эдим. Сўнг, кинога суратга тушиш учун иккаламиз Свердловска бордик. Абайнинг отини эшитиб юрардим-у, ҳали ўзини кўрмаган эдим. Талъат агар муштлашса икки-уч одамга бўй бермайдиган йигит эди. Аммо у актёр сифатида ташқи қиёфасини сақлашга жуда ҳам эътибор берар, шунинг учун бўлса керак, ҳеч қачон муштлашувларга аралашмас эди. «Инсон жисмоний кучи билан эмас, ақлий иқтидори билан кучлидир», дерди у икки гапининг бирида. Талъатни арақ ичарди, деган гапга қўшилмайман, мен яқин йиллар ичида унинг ичганини кўрмаганман. Ҳатто у менинг никоҳ тўйимда ҳам ичкиликни оғзига олмаган...

МАКАРОВ Н. (реанимация бригадасининг бошлиғи). Мен кўрганимда Талъатнинг калтак емаган жойи йўқ эди. Уй эгаси: «Хотиним диссертация ҳимоя қилган эди, Талъат меҳмонлар билан айтишиб қолиб чиқиб кетдию кўчадан калтак еб қайтиб келди», деди. Мен бу қадар калтак еган одамнинг бу ерга қайтиб кела олишига шубҳа қилиб, милицияга телефон қила бошлаганимда, ўтирганлар ўрниларидан туриб, битта-битта чиқиб кета бошлади...

ЛАПЕНАЙТЕ В. (рассом, Янкаускасинг хотини). Уйимизга Пестрецов учта одам билан келганида мен эшикни очмадим. У: «Мен Ленинграддан келдим, Константинман», деди. Кейинги келганида эримни калтаклади. Улар пулни ўзлари учун эмас, Абай учун сўрашди. Эрим илгари уларнинг бир чақага арзимайдиган ишлар билан шуғулланиб юришларини айтган эди...

БҮРИБОЕВ Олтой (Қирғизистон Давлат университети кафедрa мудири). Абай мақтанишни яхши кўрарди. Айниқса, у касалга чалинганидан сўнг индамас бўлиб қолди, ўзи мустақил яшай бошлаганидан кейин эса ялқов, ишёқмас бўлиб қолди... У бошининг оғриғини баҳона қилиб дарслардан ҳам қолиб кетар эди...

СУДЬЯ. Ака ўз инисининг аҳволидан хабар олмайдими?

ОЛТОЙ. Ушандай пайтларда уни ишга даъват қилиш лозимлигини энди тушуниб ўтирибман.

РЕИМБОВЕВ М. (маҳалла инспектори). Мен овулимизга келган одамларнинг паспортларини текшириб турар эдим. Жумладан, Абайнинг ҳам паспортини текширганман. У: «Мирзанинг олдига даволашиш учун келдим», деб ваз қилди. Мирзани эса, 1983 йили текшириб кўринглар, деб психодиспансерга жўнатган эдим.

СУДЬЯ. Нима учун Мирзанинг олдига туппа-тузук одамлар келишди?

РЕИМБОВЕВ М. Билмасам...

СУДЬЯ. Буни билиш сизнинг вазифангизга кирмайдими ахир? Ким нима учун келиб, ким нима учун кетаётганини суриштирмадингизми?

РЕИМБОВЕВ. Суриштирдим. Ҳамма ҳужжатларини текшириб кўрганман, жойида эди...

ПРОКУРОР. Юрист сифатида сиз тиламчиларнинг жазога тортилиши лозимлигини биласиз. Агар сиз кўнгилчанлик қилмаганингизда Мирзадан пайгамбар чиқиши мумкин эмас эди.

РЕИМБОВЕВ. Менга раҳбарлар танбех беришди...

АБДАЛОВ М. (бригадир). Мен Мирзани болалигидан биламан: у ҳеч ким билан кўшилиб ўйнамас эди. Овулдагилар, энди кампир онасини боқсаям катта гап, дейишиб унга эътибор беришмади... У ҳатто уйда овқат пиширишга ҳам эриниб, тайёр овқатга қизиқиб Султон Войис бобо қабристонига борган бўлиши керак. Чунки авваллари у тиламчилик қилиб юрганда овулдошларини кўрса ё қочиб, ё уялиб кетарди. Сўнг, бора-бора тортинмайдиган бўлиб қолди. Келганлардан бири, чамаси, шу Абай бўлса керак, менга «Болгария» деган журнални кўрсатди. Унда Банга деган «авлиё» ҳақида мақола бор экан. Улар Мирзанинг суратини Бангага кўрсатдик, дейишди. У: «Бу одамда қандайдир бир илоҳийлик бор», деганмиш. Мирзанинг олдига келган одамлар гоҳ озайиб, гоҳ кўпайиб кетар, улар овулимиз кўчаларида қўлтиқлашиб, суҳбатлашиб юришар эди. Улар Мирзани жуда ҳурматлашар, унинг кетидан эргашиб юришгани-юришгани эди.

Мен Мирзанинг ён кўшнисини ҳамда колхознинг парторги сифатида келган бегона одамлар билан қизиқдим. Баъзиларининг ҳужжатларини текшириб кўрдим, баъзилари билан суҳбатлашдим ҳам. Уларнинг кўпчилиги илм кишилари эди. Мен уларга Мирзада ҳеч қандай каромат йўқ, оддий девона, десам, улар мен билан эракишиб, гапларимга ишонишмади.

СУДЬЯ. Мирза яшаб турган уй қанақа?

АБДАЛОВ. Унинг уйида ўзини сал-пал маданиятли деб ҳисоблаган сигир ҳам ётишга жирканади. Шундай илмли одамларнинг ўша ифлос уйда ётиб-тураётганликларини кўриб, ҳаммамиз ҳайрон қолдик.

СУДЬЯ. Мирзанинг пули борлигидан хабарингиз бормиди?

АБДАЛОВ. Пули борлигини ҳамма биларди. Бир марта мен унга ярим ҳазил, ярим чин қилиб: «Мирза, сенинг пулингга овулимизнинг бир кўчасини асфальтлайлик-да, ўша кўчага сенинг номингни қўяйлик», дедим. Унга бу гап ёқмади... У пулга ўч одам.

СУДЬЯ. Мирзанинг ўзи қандай одам ва унинг олдига келган одамларни қандай одамлар деб ўйлайсиз?

АБДАЛОВ. Мирза табиатан қўрқоқ, бировга озори йўқ одам. У ҳатто зигирдай болалардан ҳам қўрқарди. Унинг олдига келадиغانларни эса ҳалигача тушунмайман...

ПРОКУРОР. Мирза кейинги пайтларда қандай кийимлар кийди?

АБДАЛОВ. У сўнгги вақтларда қадимги одамлар қандай кийимлар кийишган бўлса шундай кийинарди. Илгарилари эса оқ чопон кийиб, турли-туман мунчоклар, значоклар тақиб юрар эди.

ПРОКУРОР. Унинг арабча саводи борми?

АБДАЛОВ. Мирза арабчани билмас эди.

ЭКСПЕРТ. Нима учун уни овулдошлари «Мирза жинни» деб атарди?

АБДАЛОВ. Овулимизга яқин жойда «Шайтлик» деган мозор бор. Мирза шу жойга ўт қўйди, унинг атрофидаги ёғочларни уйига олиб келиб, ўтин қилди. Шундан сўнг уни ҳамма жинни деб атай бошлади. У кўчадан ўтиб кетаётганида, юриш-туришининг норасолигидан бўлса керак, «вов» деб оғиз очмайдиган итлар ҳам унга ҳурар эди.

БОБОЖОНОВ Е. (маҳалла инспектори). Мен олтинчи йиллари тўйларда Мирза билан курашга тушиб юрдим. У бизлардан анча кучли эди.

СУДЬЯ. Айтинг-чи, сиз Мирзани ақли бутун одам деб ҳисоблайсизми?

БОБОЖОНОВ. Ақлини билмайман, аммо тан сихати жойида эди. Тўрт мучаси соғ бўлмаса, курашга тушмаган бўларди...

Эзма равишда берилган кўргазмалар

Номаълум сабабларга кўра, мазкур суд жараёнига баъзи гувоҳлар иштирок этишолмади. Эҳтимол, улар касал бўлиб қолишгандир. Балки, кечагина ҳамтовоқ бўлиб юрган дўстарининг кўзига кўринишга уялишгандир. Еки бўлмаса, жамоатчилик олдида обрўларини ҳам тўкиб қўйишдан чўчишгандир... Лекин бу жараёнга озми-кўпми алоқаси бор одамлар жамоатчилик олдидаги қарзидан, жавобгарлик масъулиятидан қочиб қутулолмайди. Шунинг учун ҳам суд жараёнига қатнаша олмаганларнинг ёзма равишда берган кўргазмалари жамоатчилик олдида ўқиб эшиттирилди. Биз уларнинг баъзиларидан парчалар келтирамиз:

БЕНДИКАЙТЕ Б. (*Литва консерваториясининг собиқ талабаси*). Абай билан Мирза: «Биоэнергия билан нурланган одамлар одоб ва иззат-икром нормаларини сақлаши шарт эмас, чунки улар ҳар қандай нормадан юксакроқ туришади. «Нурланиш» ни истаган одам ўзидаги Эгони (*эгоизми*) фақат жинсий яқинлик орқалигина энгиши мумкин» деб тушунтирар эди.

Мен очилажак «идора» учун 60 сўм бердим. Аммо Мирза билан Абайнинг ҳеч қандай кароматини сезмадим. Чамаси, улар ҳеч қандай кароматга эга эмаслар...

ДЕРГАЧЕВ Д. (*студент*). Мен Мирзага икки марта 20—30 сўмдан бердим, «идора»га атаб... Учинчи гал эса ўзи сўраб олди.

НИКОЛАЕВ-КАЛИНАУСКАС И. (*Киев, спорт жамиятида инструктор*). Мен режиссёр сифатида актёрларнинг руҳий ҳолатлари билан қизиқардим. Пестрецовнинг уйида Абай билан танишдим.

Абай Мирзани ўрганаётган олим сифатида Мирзанинг олдига бораётганлардан: «Қайтганларингдан кейин Москвага келиб унинг қандай таъсир қилганини айтиб кетинглар», деб илтимос қилди. У Мирзанинг шахсий жамғармасидан 50 минг сўм пулини давлат ихтиёрига, яъни дарвишларни ўрганиш учун ҳадея қилажagini айтди. Абай яна, мабодо одамни ўрганиш институти очилгудай бўлса, Мирза эксперт қилиб тайинланади, у баъзи одамларнинг биотоки бор-йўқлигини ажратиб беради, деди.

1984 йили Қорасувда Мирза бир чолни кўрсатиб: «Мана бу энг сўнгги табиб», деди. Мен бу тўдада тартиб қаттиқ эканини ҳис қилдим. Экстрасенс сирларини ўрганиш учун йилига 1000 сўм аъзолик бадали тўланиши керак. Ундан ташқари, бу гуруҳдан ўзбошимчалик қилиб кетганлар зимдан ўлгудай калтакланиши лозим экан.

Маълумки, зиёратчилар ҳамма нарсага қизиқувчан бўлишади. Улар тезроқ ғалати кароматнинг шохиди бўлишлари керак, инсон боласи кўрмаган воқеаларни кўриши даркор... Булар эса одамларнинг мана шу нозик томонларини билиб, уларни куппа-кундузи алдашади, тезроқ мўл-кўл бойлик тўплашга ҳаракат қилишади. Улар бу йўлда Талъатнинг пулидан, обрўсидан фойдаланишди...

САВИЦКИС Б. (*молия ходими*). Мен Мирзанинг олдида 1983 йили бошоғригимни даволатиш учун борган эдим. Сўнг, Қорасувда эгнимдаги курткамни

унга совға қилдим. Омонатга қўйилган юз сўм пулим бор эди, ўшани ҳам сезиб қолган бўлса-я, деб кассадан олиб бердим... Шундан кейин Абай билан Мирза, Мураускас ҳаддидан ошиб кетди, деб уни юргига жўнаб кетишга мажбур қилишди. Уларнинг назарида, Берунийда зиёратчиларга қулай бўлсин учун бир бино қуриш керак экан...

Умрим ўтиб борарди, аммо бошоғригим босилмасди.

САФРОНОВ А. (*«Огонёк» журналининг собиқ бош редактори*). Уларни бизникига дўстим, шоир Валентин Сидоров олиб келди. Валентин ёзувчи сифатида шарқ маданияти билан қизиқиб, бир неча бор Ҳиндистонга сафар қилган эди. Ўша пайтларда биомайдон ҳақида турли гаплар пайдо бўлиб, бизнинг журналимизда менинг энг яқин дўстим Жуна Давиташвили ҳақида мақола чоп этилди. Абай ҳақида Лариса Васильева ҳам илиқ гаплар айтди. Бунинг устига, Қорақалпоғистон ёзувчилари билан дўст эдим. Қорақалпоғистондан шунақа одам чиқибди деганига қизиқиб қолдим. Шунинг учун Бўрибоевни унчалик хуш кўрмасам ҳам, уни уйимда қабул қилдим ва уларга ёрдам бердим...

БУДГИНАЙТЕ Л. (*Воверчай қишлоғидан*). 1983 йили Берунийга — Мирзанинг олдида бордик. У меҳмонларини одамлардан садақа йиғиб боқар экан... Кейин Қорасувда учрашганимизда ҳаммамиз қип-яланғоч ҳолда чўмилдик...

СИДОРОВ В. М. (*ёзувчи*). Мен Абай билан «Огонёк» журнали редакциясида Жуна Давиташвили билан учрашув маросимида танишиб қолдим. У менга ўзи ҳақида ҳикоя қилиб берди ва менинг қайсидир асаримни ўқиганини айтди. У оғир касалга чалинбди, докторлар даволай олмабди, сўнг уни тоғдаги қандайдир чоллар муолажа қилибди. Энди ўша чолларни ўрганиш, уларнинг эмлаш усулларини илмий асослаш учун ўқимокчи бўлиб юрганини гапириб берди. Унинг сўзларига ишонса бўларди. Мен уни Жуна билан бир қатордаги одам бўлса керак, деб ўйладим...

Шундан кейин бир ярим ойларча йўқ бўлиб кетди. 1982 йилнинг баҳорида Мирза деган «нобб истеъдод эгаси» топилганини айтди. Унинг гапига қараганда, Мирза мусулмон динига қарши экан, теварагидагилар уни яхши тушунишмас эмиш. Шунинг учун кўп азият чекиб юраркан. Орадан кўп ўтмай Абай Мирзани ҳам Москвага олиб келди. Унинг Абай таржима қилиб берган космос ҳақидаги, одамлар руҳиятига таъсир қилишнинг жайдари йўллари ҳақидаги гаплари ҳозир ҳам эсимда.

Мирзанинг саводсиз бўлишига қарамай айтаётган гапларидан шубҳаландим. Абайнинг таржимасига унчалик ишонмадим. Бора-бора Мирзанинг ҳам феъли ўзгариб, унинг тутруқсиз бир одам эканлиги маълум бўлиб қолди. Ҳатто у бир сафар мендан арақ ҳам сўради... Улар тагин бир сафар, ораларида бир аёл киши ҳам бор, бегона одамлар билан келишди. Мен Абайга, бирор натижага эришиш учун меҳнат қилиш лозимлигини, унинг эса нотўғри йўлга тушиб кетаётганини айтдим. Барибир фойдаси бўлмади. Сўнг, мен 1982 йилнинг кузида Абайга, энди бас, бундан кейин бизникига келма, дедим.

Улар менинг ижодий кечаларимда ҳам иштирок этишди. Абай икки марта, Мирза бир марта. «Космос» клубидаги учрашувда мен Абайни одамларга меҳмон сифатида таништирдим... Политехника музейидаги учрашувда эса, Абай ҳам, Мирза ҳам иштирок этишди...

СИДОРОВА Л. В. («Советская Россия» нашриётининг редактору). Абай уч ойча эримнинг иш кабинетига яшади, сўнг бир ярим йил кўринмай кетиб, битта кекса одам билан келди. Улар арақ ичишиб, тонгга яқин қандайдир одамларга телефон қилишди. Уларни тутолмай қолганлари учун эрим уларга, қайтиб бу ерга келманглар, деди.

САФРОНОВА Э. С. 1979 йилмикин, билмадим, бизнинг уйимизда Макульский, Сидоров ҳамда менинг эрим Абайни Ҳимолай медицинасини, Рерихнинг меросини ўрганиш учун Ҳиндистонга юбориш лозимлигини маслаҳат қилишди. Рерихнинг экспозициясини текшириш, ўрганиш шарт эканлигини айтишди. «Абай тибет тилини билади», деди Сидоров. Бу соҳада бирон натижага эришиш учун Абай аспирантурада ўқиши керак эди. Хуллас, унинг қобилиятли йигит эканини, унга аспирантурага киришга ёрдам бериш лозимлигини айтишди. Шунда кимдир унга квартира олиб бериш ҳақида илтимоснома ҳам тайёрлади, унга эрим имзо чекди...

Мен Жуна Давиташвили билан учрашганимда унинг контактсиз массаждан аъзойи баданим қуйгандай бўлди... Сўнг, Жуна: «Абай билан менинг биомайдоним қарийб тенг, шунинг учун мен ёрдам беролмайман», деди. Абайга эмлатиб кўрдим, аммо ҳеч қандай натижа чиқмади. Абай бир гапда, одамнинг яхши ёки ёмон фазилатларини шундоққина айтиб беришим, ёки ким жинойтқору ким тўғри эканлигини ажратиб беришим ҳам мумкин, деди...

Орадан анча вақт ўтгач, у Мирзани бизникига бошлаб келди. Уларнинг ёнларида Сидоров ҳам бор эди. Эрим улар билан ҳангомалашиб ўтирар экан, шарқ мамлакатларидан олиб келинган эсдалик буюмларни кўрсатди. Абай билан Мирза уларни хайрат билан томоша қилишди. Сўнг, Мирза бўйнидаги мунчоқларини олиб менга совға қилди, эримга эса қўлидаги қалайдан қилинган узукни берди. Мен ҳам ўз навбатида, эримнинг рухсати билан Филипшндан олиб келинган маржонни эсдаликка бердим...

1982 йили баҳорда Абай бизникига келиб, Қорақалпоғистонда Мирзанинг қобилиятини ҳеч ким тан олмаётганини, ҳатто Абайнинг ўзига ҳам рўйхуш беришмаётганини айтиб, маҳаллий ҳукумат номига илтимоснома ёзиб берсангиз яхши бўларди, деди. Унинг бу гапини Сидоров ҳам қўллаб-қувватлади, эрим ҳам кўнди.

Сўнгги марта Абай бизникига 1982 йили июнда, менинг туғилган кунимга таклиф қилинмаса-да, ўзи кириб келди. У дастурхон устида ўзича шарқ медицинаси, экстрасенсорика, биомайдон ҳақида гапира бошлаган эди, медицинадан хабари бор бир меҳмонимиз унга конкрет саволлар бериб, довдиратиб қўйди, сўнг унинг айтаётган гаплари ҳаммаси бўлмағур нарсалар эканини эслатиб мулзам қилди. Абай индамай ўрнидан туриб чиқиб кетди-ю, шу-шу уйимизга келмади. Бироқ мен ҳар хил байрамлар арафасида Мирза билан Абайдан откриткалар олиб турдим. Кейинчалик мен бу одамларнинг ҳеч қанақа кароматга эга эмаслигини тушундим...

МОКУЛЬСКИЙ М. А. (профессор). Мен 1980 йили Сидоровнинг уйда замонавий кийинган ёш йигит билан танишиб қолдим. Унинг исми Абай экан. У аспирантуранга йиғиштириб қўйиб, Уш яқинидаги тоғли чоллар билан танишибди, уларнинг яшаш тарзларини ўрганаётганини таъкидлади. Абай «сўфизм»дан хабари борлигини, аммо ўзи ҳамма динни бирдай қабул қилаверишини айтди. У Умар Хайём

билан Саъдийнинг газалларини ёддан ўқиди. У ўзини шарқ маданиятини яхшигина тушунадиган одам эканлигини кўрсатди. Мен унга уйимизнинг адресини бердим.

Уша йили ёзда у бизникига келди. Ўзини қизиқтирадиган нарсалар ҳақида жон куйдириб гапирар эди. Сухбатимиз асносида мен гапларининг эллик фойизи ёлгон бўлса керак, деган фикрга келдим.

Икки йилдан сўнг Абайни Адабиётчилар уйда учратдим. Унинг ёнида эғни-боши кир-чир бир одам бор эди. «Умар Хайёмни ҳақиқий тушунадиган одам мана шу», деб таништирди уни менга Абай. Мирзанинг кўксига киоскаларда чанг босиб ётган барча значоклар тақиб қўйилган эди. У менга, агар ёдимдан кўтарилмаган бўлса, комсомол значогини совға қилди. Уни ақли-хуши йўқ деб бўлмаса ҳам, негадир менга ёқмади.

Эртасига уйимизга Абайнинг ёлғиз ўзи келди. Унинг гап-сўзларидан, ўзини туттиридан, ташқи қиёфасидан кўнглим тўлмади, у худди вокзалларда ётиб юриб ичадиган пиёнистларнинг ўзгинаси эди. Сўнг мен унга, энди бу сўнгги учрашувимиз бўла қолсин, дедим...

КИМ Г. Ф. (Шарқшунослик институти директорининг ўринбосари). Абай билан уч мартагина учрашдим. Кўзларим оғриб (кейинроқ операция қилдирдим), институтимиз ходими Бонград-Левин орқали у билан танишган эдим. Абай мендан институт аспирантурасига киришим мумкинми, деб сўради. Ўзи эса тибет медицинаси ва унинг фалсафий асослари билан шуғулланиб юрганини айтди.

Институтимиз тибет медицинаси билан илгаридан шуғулланаётган эди. Мен унга бу оқимнинг фалсафий асосларини аниқлаш учун илмий текшириш ишларингизни давом эттираверинг, агарда қўшимча имкониятлар туғилиб қолгудай бўлса, сизни ҳисобга олиб қўямиз, дедим.

Иккинчи бор у менга «Огонёк» журналининг бош редактору А. Сафроновнинг хатини олиб келиб кўрсатди-да, яна аспирантура масаласини кўзгади. Уша пайтларда институтиимиз тибет медицинасини ўрганиш соҳасидаги ишларни тўхтатган эди. Штатларимиз тўла, афсуски, сизга ёрдам қилолмайман, дедим.

Учинчи бор у Мирзани олиб келди ва унинг экстрасенс сифатида одамларни даволаб юрганини, мени ҳам даволаши мумкинлигини айтди. Гап-сўзларидан унинг ўзини жуда катта олаётганини сезиб қолдим. Ростини айтсам, у менга ёқмай қолди. Сўнг учрашувларимизга нутқа қўйишни таклиф этдим...

ВИНОГРАДОВ Н. М. (шарқшунослик институти-нинг илмий ходими). Мен Абай билан Герман Поповнинг қаратё секциясида танишдим. У қаратё билан шуғулланмаса ҳам машғулотларга иштирок қилиб турар эди.

Шарқнинг кўҳна ирим-чиримлари, урф-одатлари билан шуғулланиб юрганим учун Абайнинг баъзи гаплари мени қизиқтириб қолди. У одамни ўзига жалб қила оладиган даражада гапирарди-ю, аммо айтаётган гапларида система бўлмасди, тумтароқ эди... Бир марта у ўзининг биомайдони билан менга таъсир қилди: қўлимда енгил санчиқ пайдо бўлди. Бироқ, у мени даволай олмади.

Мен уни институтиимиз сектор бошлиғи Бонград-Левинга таништирдим. У эса, директор ўринбосари Кимга таништирибди. Сўнг Абайнинг сўзларида самимият йўқлигини сезиб, у билан алоқани уздим.

Кейин у мистик таълимот пардаси остида фосихлик билан шуғулланиб юрган аллақандай бир группага раҳбарлик қилаётган экан, деган миш-мишлар тарқалди...

Бир марта Абайнинг ғалати кийиниб, кўксига қандайдир значоклар тақиб олган кексароқ одамни эргаштириб келганини кўрдим. Бу кимса Мирза экан. У икки оғизгина русча гапирди: «Одам бу — микрокосмос».

СПИРКИН А. Г. (*Фалсафа институтининг бўлим мудури*). Жуна Давиташвилининг экстрасенс йўли билан одамларни даволаш усулини ўрганиб юрган кезларимда, унинг теварагида гиргиттон бўлиб юрган шарқлик бир одамни учратиб қолдим... У ўзини Абай Бўрибоев деб таништирди. Бошогригидан шикоят қилди. У билан учрашиб суҳбатлашган чоғларимда ҳеч қанақа илмга дахли йўқлигини, айтарли биомайдонга ҳам эга эмаслигини сездим. У ўзини олим деб танитиб, экстрасенс қилиб кўрсатишга уриниб юрган одам. Кейинроқ кимдандир, буддизимни ўрганиш бўйича СССР Фанлар академияси Сибирь бўлимининг Бурят филиалида кичик илмий ходим вазифасида ишлаётганини эшитдим...

ДАВИТАШВИЛИ Е. Ю. (*Жуна*). Абай билан 1979 йили «Техника молодёжи» журнали редакциясидаги учрашувда танишган эдим. У нуқул бошогригидан шикоят қиларди. Сўнг мен унинг ақли бутунлигига шубха қилиб, у билан учрашишдан бош тортдим. 1982—1983 йиллар бўлса керак, у уйимизга бир кексароқ одамни эргаштириб келди ва уни ўзининг устози сифатида таништирди. Ўша келганида у мендан 1000 сўм қарз сўради. Мен уларга бир тийин ҳам бермасдан, уйдан ҳайдаб юбордим... Абай Бўрибоев одамларни даволай олмайдиган шунчаки бир алдамчи...

БОНГРАД-ЛЕВИН Г. М. (*Шарқшунослик институтининг сектор мудури*). 1979 йили институтимиз ходими Виноградова мени даволай оладиган бир одамни тавсия қилди. Бир вақтлари менинг умуртқам заҳа еб, уни врачлар даволай олмаган эди, шунинг учун мен унинг таклифига кўна қолдим. У Абайни уйимизга олиб келгач, мен унга заҳа еган жойимни айтдим. Абай умуртқам устидан силаб кўриб, менинг гапимни тасдиқлади. Бироқ муолажанинг фойдаси тегмади... Сўнг у менга шарқ табобати билан шуғулланаётганини гапирди. Енимда аёлим ҳам бор эди, Абай у билан турли-туман диний оқимлар ҳақида гаплашгани келиб, сўз бошлаганида хотиним: «Бу ҳақда гапириш учун аввало ўша соҳадан бирон нарсани билиш керак», деб унинг гапини кесди.

Мен ҳам, хотиним ҳам унинг шарқ медицинаси ва турли диний оқимлар ҳақидаги гапларини эшитиб, билимининг саёз эканлигини сезиб қолдик. У гапининг сўнггида институтимиз аспирантурасига киришга ёрдам қилишимизни илтимос қилди. Мен бу иш қўлимдан келмаслигини айтиб, уни институтимиз директори ўринбосари Ким билан таништириб қўйишга ваъда бердим... Аммо у Кимга ҳам ёқмай қолган бўлиши керак, у ҳам алоқасини узибди. Абай билан танишлигим нихояти бир ҳафтача давом этди, холос. Мен уни тутуруқсиз, саёз одам деб биламан...

БАЛАШОВ В. И. (*Марказий телевидение директори*). Абай билан А. С. Попов номидаги илмий-техник жамиятнинг биоэнергетика лабораторияси орқали танишман. У оддий кийинган, индамас, камтар одамдай кўринган эди. Уни ҳамма кучли биомайдонга эга деб юрарди. Мен у билан шарқ табобати, Тибет, ҳар хил доривор гиёҳлар, халқ табобати,

Қирғизистон ҳақида гаплашдим. У овулида телепатик хусусиятга эга, тесқари қараб туриб ҳам орқасида нима борлигини кўра оладиган чоллар борлигини, ҳамда Қирғизистондаги баъзи авлиёларнинг қабридан ҳали ҳам кучли энергия чиқиб туришини ҳикоя қилиб берди... Сўнг уни талай марта Жунанинг атрофида кўрдим...

ВАСИЛЬЕВА Л. Н. (*ёзувчи*). 1982 йили ёзнинг охирларида ён қўшнимиз шоир Сидоров билан ёш бир осиелик одамнинг гаплашиб турганини кўриб қолдим. Сидоров уни менга турли доривор гиёҳлар билан, тибет медицинаси билан шуғулланиб, кандидатлик диссертацияси ёзмоқчи, деб таништирди. У шу вақтгача Сидоровнинг иш кабинетида яшаётган экан, энди мендан вақтинча кабинетимда яшаб туришни илтимос қилди. Илгари Абайни танимасам ҳам, Сидоровнинг ҳурмати учун розилик бердим. Кабинетининг алоҳида кириб-чиқадиган эшиги бор эди, шу ерда яшай бошлади. У менга Москвада тургун бўлиб қолажанини, Шарқшунослик институтига кириб олиш имконияти туғилганини айтди. Мен унга Москвага жойлашиш қийин эканлигини, бунинг учун прописка лозимлигини, мабодо шарқ табобати билан шуғуллангиз келса, ўша ёқларда яшаганингиз маъқул, деб маслаҳат бердим...

У бир марта, қачон эканлиги ёдимда йўқ, менга Нийела деган бир қизни кўрсатиб, у билан кабинетимда яшаб туриш учун рухсат сўради. Нийела литвалик эди, у индамас, кўринишидан тақдирга тан берган одамларга ўхшарди... Мен анчагина литвалик қиз-жувонларни биламан. Улар ўктам, алоҳида феъли билан ажралиб турарди. Нийела эса жуда индамас, литваликдан кўра кўпроқ шарқ аёлларига ўхшаб кетарди.

Абай бизникида икки ҳафтача яшагандан сўнг, Мирза деган бир осиелик кишини эргаштириб келди. Унинг кийимлари ғайритабиий, кўксидан турли значоклар бор эди. Абай уни устозим, философ, деб таништирди, одамларга донолик уруғини тарқатиб юрганини айтди. Кейинчалик Абай унинг кучли биомайдонга эга эканини ҳам эслатди. Унинг гапига қараганда, Совет Иттифоқининг турли бурчакларидан келган хасталарни эмлар экан, эмлаганда ҳам уларни меҳнат терапияси орқали, колхозда ишлатиб эмлар экан...

У уйимизга келгач, менга бир эски рўмол совға қилди. Мен ҳам унга бирон нарса қилмасам бўлмасди, албатта. Бошқа хонадан иккита маржон олиб чиқдим у хоҳлаганингни ол, дедим. Маржонлардан бири қимматбаҳо мунчоқлардан тизилган бўлиб, одмигина эди-ю, иккинчиси эса оддийгина қахрабодан эритилиб ясалган, чиройли эди. У ҳаётимда кўп ёмонлик қилиб, сўнг оламдан ўтган бир аёлнинг совғаси эди. Мен «агар Мирзанинг авлиелиги рост бўлса, қахрабо маржоннинг маъносини сезади», деб ўйладим ва унинг тарихини ҳам гапириб бердим. Бироқ Мирза: «Мен учун унинг қаёқдан келганининг аҳамияти йўқ», деб қахрабо маржонни олди. Шунда мен унинг сирти ялтироқ, сулув нарсаларга ўчлигини билдим...

* * *

Сохта пайғамбарлар устидан бўлган суд жараёнида қанчадан-қанча гувоҳларнинг юзидаги пардалари йиртилди. Мазкур суд жараёнининг ўзгачалиги шундан иборат эдики, «пайғамбарлар» билан алоқа қилганларнинг деярли ҳаммаси жабрланганлар бў-

либ чиқди, баъзилари эса, экстрасенс деган сохта ном остида юрган товламачиларнинг ё тилакдоши, ё жамият олдидаги ўзининг гражданлик бурчларини шахсий манфаатларига алмаштириб қўйган аянчли кишилар эди.

Майлику-я, нима учун экстрасенсларга қизиққанларнинг деярли ҳаммаси олий маълумотли, ҳатто илмий даражаси бор одамлардан иборат бўлди? Нега дунёни материалистик нуқтаи назардан тушуна оладиган одамлар шарқ афсоналаридаги «суф деса ўрнидан туриб кетибдимиш» каби гапларга ишонишади? Балким, улар Лев Толстойнинг асримиз бошида ёзган «Оқартувчилик нишонлари» пьесасидаги: «Нима учун медиум (биомайдоннинг эскича атамаси) ўқимишли одамлар орасида тарқайди?.. Бинобарин, у нарса бор бўлса, оддий одамларнинг орасида, мужикларнинг орасида тарқалмасмиди?» деган гапларини ўзларича тушунишиб, «пайғамбарликка» мана шу жуддур Мирзани танлашмаганми-кан? Агар шундай қилишган бўлишса, улар алданишди, чунки улар сиғинган Мирза азалдан халқни алдаб келаётган бир муттаҳам, холос. Дарвоқе, буни унинг ўзи ҳам бўйнига олиб ўтирибди...

Суд жараёнида чиқиб гапирган баъзи одамларнинг, гувоҳларнинг гапларидан, берган кўргазмаларидан ҳали ҳам бу «пайғамбарлар»ни қўллаб-қувватлаётганларини пайқаган бўлсангиз керак. Мирза билан Абайни ғойибона «пир» ҳисоблаб, уларнинг йўлига интизор бўлиб ўтирган яна кимлар бор экан-а? Балким уларнинг бошларига кулфат тушмагунча кўзлари ярқ этиб очилмас? Эҳтимол, ушбу мақолани ўқиб кўришгач, ўйлаб кўришар... Иван Сергеевич Тургенев айтганидай: «Қуръон отлик китобнинг маъноси қуйидагича бўлади: «Қудратингдан ўргилай худо, илоҳим иккига иккини қўшсанг тўрт чиқмагай-да!»

Мана, судланувчилар — ёвузларча қилинган жиноятнинг асосий айбдорлари бошларини эгиб, қора курсида ўтиришибди. Энг олдин видеомагнитофон лентасига ёзиб олинган тасвирлар — Абай билан Мирзаларнинг шахсий буюмлари, китоблари намойиш қилинди. Сербский номидаги Москва суд-психотрияси институтининг экспертлари судланувчиларга характеристика беришди. Сўнг, Давлат айбловчиси — прокурор Гедминас Наркунас жиноятчилар устига қўйилган айбномани ўқиб берди: «Мазкур суд процессининг мақсади — экстрасенсларнинг ўткир қобилиятларини аниқлаш эмас, балки уларнинг товламачилиги, алдамчилиги ва оқибат натижада улар содир қилган жиноий ишларини фош қилишдан иборатдир. Бу ерда ўтирганлар номигагина ўзларини жабрланган ҳисоблаб ўтиришибди. Албатта, Чўлпон бундан мустасно. Ҳатто, баъзилар судланувчиларнинг хатти-ҳаракатларини оқлашга ҳам уринишди. Масалан, Юркус судда берган жавобида: «Февраль ойида деразаларимнинг синдирилиши турмушимни бир оз яхшилади», деган гапни айтди. Жиноятдан бош тортиш Нигматуллиннинг гражданлик бурчи эди: у бош тортиди, шунинг учун у қурбон бўлди. Бу ерда ўтирган жабрланувчилар ҳам шундай қилиши — жиноятдан бош тортиши, жиноятнинг олдини олишлари мумкин эди, шарт эди. Бунинг учун улар кўкракларини ўққа тутиб беришлари шарт эмасди. Қайтанга Вилия ҳам, Нийела ҳам, Рамуте ҳам Абай билан Мирзаларни ҳимоя қилишга ҳаракат қилишиб, тергов ишларини чалғитдилар...»

Сўнг яна жабрланувчилар ўз фикрларини билдиришди.

Абай, Мирза, Пестрецов, Седов ҳамда Калинау-скасларнинг оқловчилари чиқиб гапиришди. Охири суд раиси судланувчиларнинг охириги сўзларига биноан, бир қарорга келиш учун икки ҳафталик танаффус эълон қилди.

Миш-мишлар таълимоти

Одамнинг олмаси ичида,
Молнинг олмаси танида.
Халқ мақоли

Миш-мишлар бўйича ўзимизни мутахассис ҳисобламасак-да, суд жараёни танаффусидан фойдаланаб, мирзачилик тарихига бир назар ташлаб кўрайлик. Экстрасенсларнинг модага айланиб, қандайдир бир сеҳрли куч орқали каромат қидирганларидан мақсад нима эди? Уларнинг туб мақсадларини В. Стрелков ҳозиргина чоп этилган «Инсон ва қонун» журналидаги мақоласида жуда тўғри очиб берди. Унинг ёзишича, шарқнинг «сир»ли ирим-сиримлари ҳамда турли диний мистик оқимларнинг интенсив тарқатилиши шарқнинг ўзига боғлиқ эмас... Унинг манбаи Ғарбда, тўғриси айтганда, АҚШда эканлиги маълум. Мирзабой, Абай, Пестрецов ўзларини экстрасенс, телепат қилиб кўрсатиб, ўғирлик ҳамда табибчилик билан шуғулланишиб... империализмнинг ҳуфя қуролларига айланиб кетишди», дейди В. Стрелков.

«Мирза ҳеч қанақа бемаъни иш қилгани йўқ, у фақат давру даврон сурди», деди гувоҳлардан бири. Мана шу сўзларга эътибор беринг-а, гарчи бу сўзлар Мирзани ҳимоя қилиш учун айтилган бўлса-да, ҳаётининг мазмунсизлигини кўрсатиб тургани йўқми?

«Визлар у билан бўлганимизда ҳеч нарса қилганимиз йўқ, фақат дам олдик», дейди бир гувоҳ. Бу қанақаси бўлди энди? Ҳеч иш қилмаган одам қандай қилиб дам олиши мумкин?!

Тўғриси айтганда, биоэнергетика, биомайдон, экстрасенс каби нарсалардан Вильнюснинг ўзи ҳам фориг эмас экан. Суд залида гувоҳ тариқасида ўтирганлар билан шунчаки томошабин жамоатчилик орасида илгари озми-кўпми товламачиларга ишонган-у, кейинчалик бу гапларнинг қуруқ сафсата эканлиги билиниб қолгач, қўлини ювиб, қўлтиққа урганлар ҳам бор экан. Мен ўшандайлардан бири Саша М. билан суҳбатлашдим.

— Етмишинчи йилларнинг охирида Вильнюсда парapsихологияга қизиқиш кучайди, — дейди Саша М. — Мен ҳам қизиқиб, 1980 йили кузда Литва Фанлар академияси залида ўқилган «Биоэнергетикага доир» деган мавзудаги лекцияда иштирок қилдим. Фан кандидати Ионас Бикис «Бу — ҳали ўрганилмаган соҳа» номли дастлабки маърузаси сўнггида: «Экстрасенсга қизиқувчилар секцияга ёзилсинлар», деб эълон қилди. Мен ҳам ёзилдим. Секцияда одам организмнинг имкониятларини биоэнергетика орқали ўрганиш мақсад қилиб қўйилган эди. Шунингдек, бу ерда одамнинг қафтларидаги чизиқларга, кўзларига тикилиб, у одамнинг касал ёки соғ эканлигини аниқлаш йўллари ҳам ўргатиларди.

Бир йилдан сўнг, секцияда Игорь Николаев-Калинаускас лекция ўқиди. У Москвада ҳам устозлари бор эканлигини айтиб мақтанди...

Бора-бора Игорь Николаевнинг лекциясига қизиқувчилар кўпайиб, медиклар, геологлар ҳам ўз ҳузурларига таклиф қилдилар. У авваллари лекция-

ни текинга ўқиди, кейинчалик группа тузилгач, бир лекция учун одам бошига бир сўм талаб қилди. Группа олдин 6—7 одамдан иборат бўлиб, аста-секин кенгая борди.

1982 йили Игорь Николаев группадаги ишончли одамларни тўплаб, Молетада чодирлардан лагер ташкил қилди. Яна бир группага «психик жиҳатдан ором олиш учун» алоҳида ўтов тиктирди. Бу лагерга қатнашишни ихтиёр қилган ҳар бир одам 100 сўмдан хайр-эҳсон тўлаши шарт эди...

— Хўш, қандай қилиб ором олдингиз? — деб сўрадим мен.

— Хоҳ аёл, хоҳ эркек, ишқилиб битта одам шу чодир ичига қип-яланғоч қилиб киритилади. У чодир ичида ёлғиз ўтириб ўзини-ўзи камолатга эриштириши керак. Унга овқатни чодир тешигидан узатишиб туришарди.

— Афсус, — дедим мен экстрасенсларнинг нафсониятига тегмасликка ҳаракат қилиб. — Николай Васильевич Гоголнинг эртароқ оламдан ўтиб кетганини кўрмайсизми? Унинг «Улик жонлар»идаги Ноздревнинг хужрадан чиқмай, ҳатто овқатни ҳам деразадан олдириб, ўзи билан ўзи шатранж ўйнаб ўтирган кезлари ёдимга тушиб кетди.

— Улар негадир аёлларни ёшига қараб қабул қилишди, — деди Саша М. сўзини давом эттириб. — Бора-бора группада ўтилган дарсларнинг нархи бир сўмдан икки сўмга кўтарилиб кетди... Молетада иккинчи лагерни қурмоқчи бўлаётганларида Игорь Николаев ўз ёрдамчилари билан келишолмай қолибди. Кейин группани Валентас Мураускас бошқарди. Ушанда улар тушган «гонорар»лардан бир қисмини «буюк устоз»лари Абай билан Мирзаларга жўнатиб турганлари ҳақида гапиришган эдилар.

— Демак, сиз ҳам «авлиё» сифатида одамнинг ичидаги гапларини айтиб бера оласиз-да, а? — дедим мен истеҳзо билан.

— Бу қип-қизил ёлғондан бошқа нарса эмас, — деди Саша М. — Бир гал, суҳбат чоғида, Игорь Николаев менга: «Сен қўлингни қовуштириб ўтир, бўлмаса анави қаршигда ўтирган одам сенинг ҳамма биоэнергиянгни тортиб олади», деди. Мен ёнверимга қарадим-у, аммо бирон кимса менинг энергиямни тортиб олаётганини пайқамадим. Қулгим қистади... Яна бир сафар, группадагилар бир одамнинг бошидаги оғриқнинг рангини «қизил» деяётган экан. Мен уларни синаб кўриш учун: «Яхшилаб қаранглр, қизил эмас, сиёҳ ранг», дедим. Салдан кейин уларнинг бари менинг гапимга қўшилди. Аслини олганда, мен ҳеч қанақа ранг-пангни кўрганам йўқ эди. Шундан сўнг экстрасенс, биоэнергия деб жавлон уриб юрганларнинг ҳаммаси бўлмагур, муттаҳам одамлар эканини сезиб бу ишларга қўл силтаб кетиб қолдим.

Бундан шу нарсани билса бўлардики, Абай билан Мирзага ўхшаганлар ўз-ўзидан пайдо бўлишмаган, улар экстрасенсларга талаб кучли жойгагина ўрнаша олганлар...

Литва яқиндагина совет медицинасининг ажойиб ютуғининг гувоҳи бўлди: Радвилишкисга яқин ердаги уйларнинг бирида фавқуллодда фожа рўй берди: уч яшар қизалоқнинг оёғини чалғи шартта кесиб кетди! Ҳозир Раса Прасцевичютенинг исмини ватанимизнинг ҳамма бурчакларида билишади. Радвилишкис ҳамда Вильнюс врачларининг, Рига учувчиларининг жонбозликлари туфайли Раса тезда Москвага етказилди... Уни Москвада микрохирург Рамаз Датиашвили операция қилиб, узилиб тушган

оёқларини бир-бирига пайванд қилиб қўйди... Операциядан сўнг қиз Республика болалар касалхонаси врачларининг қаттиқ назоратида бўлди. Ҳозир унинг бўйи етти сантиметрга ўсди, оёқлари ҳам нормал ривожланмоқда. Қизалоқ ўз тенгқурлари қатори сакраб-сакраб ўйнаб юрибди...

«Кеча, — деб хабар беради Вильнюсда чиқадиган «Оқшомги янгиликлар» газетаси, иккинчи сентябрь сонисида, — Раса биринчи синф бўсағасидан ҳатлади. Қизнинг ҳаётидаги бу бахтли санани муборақбод қилиш учун ҳалоскори Рамаз Датиашвили келди...»

Мана шу кичкинагина хабар мени суд жараёнида кўпроқ ҳаяжонга солди. Негаки, шу кичкинагина литвалик қизчанинг тиниқ қулгиси совет кишиларининг кундалик ҳалол меҳнатларининг самарасидир. Унинг ёрқин юзида совет кишиларининг дўстлиги яққол балқиб турибди. Унинг бийрон сўзлари орқали ҳаммамизнинг умидимизни бирлаштириб турган Москвага миннатдорчилигимизни ифода қила оламиз! «Бахтли бўл, Раса!» деган нидо келди ичичимдан. Расанинг янроқ қулгиси орасидан «ўзларини ўзлари камолатга эриштираётган» экстрасенслар элас-элас кўриниб кетдию табиатим тирриқ бўлди.

Ўзингиз бир қиёслаб кўринг:

— Бир умрга мажруҳликка мубтало қизалоқни Москвада Рамаз Датиашвили ҳамда унинг касбдошлари операция қилиб, унга ҳаёт бахш этишмоқчи. Ҳаёт учун кураш бошланди...

— Молетадаги чодир-лагерда бир тўда «экстрасенслар» ўзларини ўзлари камолга эриштирмоқдалар. Абай билан Мирзалар қайта-қайта Москвага қатнаб, «авлиё»ликни даъво қилиб юрибдилар. Сўнг улар Берунийдаги Султон Войис бобо қабри теварагига йиғилишиб, «ор-номус туйғусидан озод бўлиш» учун эркага аёл қип-яланғоч бўлиб олишиб, Шимама сойда чўмилишмоқда...

— Раса ҳали ҳам врачларнинг назорати остида. Пайванд қилинган оёғи битиб кетармикан? Рамазнинг уйқуси чала... Ҳаёт учун кураш давом этмоқда...

— Молетада, Берунийда, Қорасувда дарвишларнинг кайфу сафоси давом этмоқда, улар кайф деб аталадиган сезгини енгиш учун курашишмоқда. Абай билан Мирза «Ҳайқирик» фильмида суратга тушиб, дарвишликни етти иқлимга ёймоқчи...

— Раса атак-чечак қадам босди... Унинг дастлабки қадамларини кўриб, ота-онаси, доктор Рамаз ва бошқа совет кишилари хурсанд бўлишмоқда...

— Қорасувда, Берунийда, Шилутада Абай билан Мирзанинг теварагида юрганлар зиёратчилардан пул тўплаб, «одамни ўзидан ўзини озод қилиш»га ундамоқдалар. Абай эса ўзини ҳурмат қилмаган ҳамда унга пул бермаганларга кек сақлаб, ярим йилдан бери Литвада санқиб юрибди...

— Расанинг оёққа туриб кетгани, айниқса унинг гўдақларча қувончи — совет микрохирургиясининг навбатдаги ютуғидир, деб баҳоланмоқда.

— Абай ўзи ёмон кўрган одамлардан ўч олиш учун Москвадан Пестрецов, Седов, Бушмакин, Тошкентдан Нигматуллин каби «шоғирдлар»ини, Берунийдан «пири» Мирзани қақариб олиб, Вильнюсда оғир жиноятга қўл урди. У Нийеланинг қўлига «Талъатнинг бошини ол!» деб пичоқ тутқазди...

— Раса ўз оёғи билан юриб, биринчи бор мактаб бўсағасидан ҳатлади. Унинг ортидан ота-онаси, доктор Рамазлар қўлларини силкипти...

— Вильнюсда Литва ССР Олий суди Абай, Мирза,

Пестрецов, Седов ҳамда Калинаускасларнинг жиноий ишларини кўрмоқда...

Мана шу қиёсларнинг ўзиданоқ жиноятчиларнинг ифлос башарларини аниқ кўрса бўлади!

* * *

Танаффус пайтида калламга тагин бир фикр келди.

Ахир Мирзабойлар, Абайлар, Пестрецовлар осмондан тушмаганлар-ку, улар бизнинг орамизда яшади-лар, уларнинг текин яшашларига ўзимиз имкон туғдириб бердик-ку. Уларга сахийлик билан садақалар улашдик...

Суд процессида мисол тариқасида ўқилган мана бу хатга эътибор беринг-а:

«Тбилиси шаҳар жамоатчилигига, медицина ва илмий ташкилотларининг вакилларига!
Ҳозирги кунда СССР Педагогика фанлари Академиясининг эвристика лабораториясида
Е. Ю. Давиташвилининг ноёб қобилияти ўрганилмоқда. Шунинг учун
Е. Ю. Давиташвилининг эмлаш борасидаги барча ишларига имконияти борича ёрдам беришларингизни илтимос қиламиз, чунки эмлаш жараёнидаги барча материаллар катта илмий аҳамиятга моликдир.
СССР Педагогика фанлари академияси ҳузуридаги пед. психология илмий текшириш институти эвристика лабораториясининг мудири, психология фанлари доктори, профессор ПУШКИН.

Москва
23.11.78 й.»

Худди шу мазмундаги хат тўрт йилдан сўнг «Огонёк» журналининг бош редактори томонидан Мирза билан Абайга ҳам берилганини бир эслаб кўрайлик... Бунинг устига, Москва шаҳар ижроия комитетига квартира сўраб ёзилган хат, таниқли олимлар, ёзувчилар номидан Мирзабойга борган табрик телеграммалари, фотосуратлар, ҳаваскорлар туширган кинофильм ва ниҳоят, Абай билан Мирзани бош ролда суратга олган қисқа метражли бадиий фильм...

Танаффус тугай деб қолди чамамда, суд ҳукмини кутамиз, қани, уларга қандай жазони раво кўришар экан?

СУД ҲУКМИ

Вильнюсдаги Литва ССР Олий суди залида ўтириб, негадир ёдимга яна бир суд жараёни тушди. Мен у судга иштирок этмаганман-у, бироқ ўша жараённинг мана бу Абай, Мирза каби жиноятчиларнинг ишлари кўриляётган ана шу жараёнга алоқаси йўқмикан, деган савол туғилиб қолди. Уша суд жараёни ёзда Беруний районидаги «Ленинизм» колхозида бўлиб ўтган эди. Биз у ердан ўтганимизда суд кетаётган клуб теvaraгида гувоҳликка чақирилган колхозчилар тўпланиб туришарди — бу ерда пахтани қўшиб ёзган колхоз раҳбарлари устидан суд бўлаётган эди. Едингизда бўлса, шу колхознинг 6-бригадасида бизнинг «қахрамонимиз» Мирза Қимбатбоев истиқомат қилиб, бемалол ўзи каби дарвишларни эргаштириб юрган, садақа йиғиш учун Вилсон

Войис бобо қабристонига бўзчининг моксидай қатнаган эди...

Албатта, колхоз раҳбарларининг қўшиб ёзишларида Мирзанинг ҳам алоқаси бор, десак кулгили бўлар эди... Аммо Мирзанинг меҳнатсиз кун кўриши учун шароит яратиб берган одамлар билан пахтани қўшиб ёзганлар орасида алоқа йўқ, деб бўлмас. Чунки Мирза «йўқ»дан «бор» қилиб, халқни алдаб, жиноятга қўл урган бўлса, колхознинг солиқ раҳбарлари ҳам «йўқ»ни «бор» деб давлатни аллади. Эҳтимол, мирзачиликнинг ўзи ана шундай алдашларнинг мевасидир? Эки аксинча, мирзачилик туфайли ана шундай кўзбўямачилик пайдо бўлгандир?!

Мана ҳозир икки ҳафталик танаффусдан сўнг, суд улар устидан чиқарган ҳукми ўқиб эшиттирди:

Абай Бўрибоевга — 15 йил. Қаттиқ ва кучайтирилган режимда.

Владимир Пестрецовга — 13 йил. Қаттиқ ва кучайтирилган режимда.

Мирза Қимбатбоевга — 12 йил. Қаттиқ ва кучайтирилган режимда.

Игорь Седовга — 10 йил. Қаттиқ ва кучайтирилган режимда.

Андрюс Калинаускасга — 3 йил. Умумий режимда.

Суд жараёни тугагач, биз шу суд процессида Давлат қораловчиси бўлган Литва ССР Республика прокуратураси тергов бўлими бошлигининг ўринбосари, юстиция маслаҳатчиси Гедиминас Норкунас билан учрашиб, суҳбатлашдик.

— Гидас, айтинг-чи, сизнингча «дарвишлар» устидан бўлган суд жараёнининг фарқли томони нималардан иборат?

— Мен бу ҳақда айбномада ўз фикримни баён қилган эдим: биз одамларнинг сезиш ва ҳиссиёт қобилиятларини эмас, уларнинг алдамчилиги билан жиноий ишини суд қилдик. Суд процессида қийналган жойимиз шу бўлдики, Абай билан Мирза илгарилари психодиспансерда ётиб, шизофрения касалига чалинганликлари ҳақида справка олишган экан. Иккаласининг ҳам бир хил даражада «эси настиги» терговда гумон туғдирди. Сўнг уларни Бутуниттифоқ суд психатрик институтига текшириб кўриш учун жўнатдик. Мутахассислар Абайнинг ҳам, Мирзанинг ҳам эси жойида эканини тасдиқлаб, уларга берилган илгариги ҳужжатларни бекор қилишди. Шундан сўнг уларнинг қора курсига ўтказдик.

— Балки суддан сўнг жабранувчилар билан гувоҳлар ҳамда жамоатчилик вакиллари экстра-сенсорик таъсир, ғойибдан келувчи кучларга шубҳа билан қарасалар керак?

— Менингча, улар содир бўлган жиноятдан сўнг, алдамчиликнинг сабабларини ўйлаб кўрсалар керак. Судда уларнинг баъзилари дарвишликнинг жирканч ва ярамас томонларини яширмасдан гапирдилар-ку, ахир... Ўзингиз кўрдингиз, уларнинг баъзилари эса «пир» ларига ҳали ҳам содиқлигини изҳор қилдилар, улар ҳали ҳам ўз виждонлари олдида жавоб бергиси йўққа ўхшайдилар...

Мана, мавзуимизнинг ниҳоясига ҳам етдик. Энди Мирзанинг, мирзагарчиликнинг ҳам ниҳоясига етган бўлайлик-да, ишқилиб! Юлиус Фучикнинг фашизм дори тагида туриб айтган гаплари эсимизга тушади:

— Хушёр бўлинг, одамлар!

Нукус — Москва — Вильнюс
1986 йил Октябрь.

Ҳикоя

ЖАЗО КОЛОНИЯСИДА

Рус тилидан Мухаммад СОЛИҲ таржимаси

Франц Кафка

— Бу антиқа аппарат, — деди офицер сайёҳ-олимга ва аппарат ўзига яхши таниш бўлса ҳам, уни суқ билан кўздан кечирди.

Аслида, бошлиғини ҳақоратлагани ва итоатсизлиги учун ҳукм этилган бир аскарни жазолаш жараёнида қатнашишга сайёҳ-олимни комендант таклиф қилганди. Бу таклифга сайёҳ фақат одоб юзасидангина рози бўлди. Жазо маросими наинки сайёҳда ҳатто колониянинг ўзида ҳам унчалик қизиқиш уйғотмади. Тақир тепаликлар билан ўралган бу мўъжаз, қумлоқ водийда сайёҳ ва офицердан ташқари яна икки киши бор эди. Биринчиси — жиноятчи аскар — сочлари тўзғиган, соқоли олинмаган ва оғзи катта, телбанамо йигит, иккинчиси — соқчи аскар. У қўлидаги оғир занжирни қўйиб юбормас, чунки занжир яна иккита кичик занжирга уланиб, улар жиноятчининг бўйин ва тўпиқларига боғланган, ўртасидан эса бирлаштирилган эди. Лекин жиноятчи аскар қиёфасида шундай бир итоаткорлик муҳрланган эдики, уни бемалол тепаликлар томон сайрга жўнатиб, ҳукм ижроси олдидан ҳуштак чалсанг, ўзи дарров ҳозир бўладигандай эди.

Жазо аппарати қизиқтирмагани учун сайёҳ зерикиб, жиноятчининг орқасида нари-бери юриб турарди. Офицер бўлса, гоҳ чуқурга тушиб аппаратнинг тагига кирар, мурватларини бураб яна трапга чиқар ва машинанинг устки қисмларини текширарди. Сирасини айтганда, бу майда-чуйда ишларни бирор механик қилса ҳам бўларди, лекин ҳаммасини офицернинг ўзи бажарар, гўё бу ишни бугун ҳеч кимга ишониш мумкин эмасу аппаратнинг содиқ мухлиси фақат офицернинг ўзи эди гўё.

— Мана, ҳаммаси тайёр! — дея у хитоб қилиб трапдан тушди. Офицер ниҳоятда чарчаган, оғзини катта очиб нафас олар, мундири ёқасидан иккита нафис рўмолчанинг четлари чиқиб турар эди.

— Бу мундирлар тропикда оғирлик қилади, — деди сайёҳ аппарат ҳақида сўраш ўрнига (офицер шуни кутган эди).

— Тўғри, — деди офицер ва мойга беланган қўлларини аввалдан тайёрлаб қўйилган сув тўла товоққа тикди, — лекин бу — ватанимизда, ватанини эса йўқотишни истамаймиз. Яхшиси, манави аппаратга қаранг, — дея давом этди у қўлини сочиққа артаётиб, — шу кунгача қўл меҳнати керак эди, аммо энди ҳаммасини машинанинг ўзи бажаради.

Сайёҳ бош ирғаб қўйиб, офицер кўрсатган томонга қаради. Офицер ҳар эҳтимолга қарши кўшиб қўйди:

— Тўғри, баъзан аппарат бузилиб ҳам қолиши мумкин. Аммо бугун, умид қиламанки, бирор ишқал чиқмас. Шунга қарамай бузилиши эҳтимолини ҳисобга олиб қўйиш керак. Чунки аппарат танаффуссиз ўн икки соат ишлайди, лекин бузилгудай бўлса ҳам, уни бир зумда созлаш мумкин. Утирмайсизми? — деди у ниҳоят ва уюлиб ётган тўқима креслолардан бирини олиб ерга қўйди: сайёҳ илтифотни рад этолмади.

У аппарат жойлашган ҳандақ четида ўтириб кузатди: ҳандақ унча чуқур эмас эди. Тупроқ кўчиб унинг бир чеккаси кўмилган, бир чеккасида аппарат турар эди.

— Бу аппаратнинг тузилиши ҳақида комендант сизга изоҳ бердим-йўқми, билмайман, — деди офицер сайёҳга юзланиб.

Сайёҳ қўли билан мужмал бир ҳаракат қилди. Офицерга шунинг ўзи кифоя эди; у тушунтиришни бошлаб юборди:

— Бу аппарат, — деди шатунга қўлини теккизиб, — марҳум комендантимизнинг ихтироси. Иншоотнинг яралишида мен у билан бирга ишлаганман. Дастлабки ташаббусдан тортиб, сўнгги ишларигача қатнашганман.

Сиз собиқ комендантимиз тўғрисида эшитгандирсиз? «Йўқ»? Ҳеч муболағасиз шунга айтиш мумкинки, бутун колониянинг ички тузилишига ўша одам асос солган. Биз — дўстлари, у қазо қилган дақиқадаёқ бир нарсани англадик: колониянинг тузилиши шу қадар мукаммал эдики, марҳумнинг ўрнига тайинланган одам бошида минг хил янги режа бўлса ҳам, марҳум ўрнатган эски тартибни узоқ йиллар ўзгартира олмади. Башоратимиз тўғриям чиқди — янги комендант буни тан олди. Сиз аввалги комендантни билмас экансиз-да, афсус!.. Мен ортиқча гапириб юбордим, шекилли?.. Мана, аппаратимиз — қаршингизда! Кўриб турибсизки, у уч қисмдан иборат. Бора-бора улар оддийгина қилиб, яъни пастки қисми — «ётоқ», тепа қисми — «ҳисобчи», ўрта қисми — «мола» деб аталадиган бўлди.

— Мола? — деб сўради сайёҳ. У офицернинг сўзларини эътиборсиз тинглаган эди. Соя ташлайдиган бирор дарахти йўқ водий узра офтоб ловиллар, иссиқда диққатни бир жойга тўплаш қийин эди. Офицер бўлса, байрам либосида, эполетларига зарбоф чилвир тақилган тор мундир кийиб эринмай тушунтирар, бу ҳам етмагандай, қўлидаги очкич билан гоҳ у мурватни, гоҳ бунисини тортиб, сайёҳни ҳайратга солар эди. Чамаси, соқчи аскар ҳам сайёҳдан баттар аҳволда эди. У занжирни қўлига боғлаб, иккинчи қўли билан милтиққа суянганча, бошини қўйи солиб, лоқайд турарди. Унинг лоқайдлиги сайёҳни тааажублантирмади, чунки офицер француз тилида гапирар ва бу тилни на соқчи, на жиноятчи тушунар эди. Лекин жиноятчи аскарнинг офицер айтаётган гапларни англашга тиришгани қизиқ эди. У ланж бир қайсарлик билан сайёҳга офицер нимани кўрсатса, ўшанга қарарди. Сайёҳ офицернинг гапини бўлиб, «мола» ҳақида сўраганида, жиноятчи ҳам офицерга қўшилиб сайёҳга қаради:

— Ҳа, «мола», — деди офицер, — бу ном жуда мос келади. Унияма тишлари бор, худди молага ўхшаб кетади. Лекин жиндак фарқ ҳам қилади. Ҳозир ўзингиз кўрасиз. Мана — «ётоқ», жиноятчи шу ерга ётқизилади... Йўқ, сизга аввал аппаратнинг тузилишини кўрсатай, кейин ишни бошлаймиз. Буни билиб қўйсангиз, иш жараёнини дарров англаб оласиз. Аппарат ишлаётганида тушунтириш жуда қийин, чунки «ҳисобчи»нинг бир филдираги ейилган, у қаттиқ фикрлаб, гапни эшитишга халал беради. Афсуски, эҳтиёт қисмларни топиш ниҳоятда мушкул... Шундай қилиб, мана бу — «ётоқ»... Пахта тўшалган. Моҳиятини ҳозир англайсиз. Жиноятчи бу тўшакка юзтубан ётқизилади. Унинг қўли, оёқлари ва бўйни манави тасмалар билан боғланган бўлади. Жиноятчининг боши «ётоқ»нинг манави жойига тўғри келади ва бу ердан намат тикин чиқиб, тўғри жиноятчининг оғзига киради. Тикинни оғзига киргунча жилдиравериш мумкин. Шу тикин туфайли жиноятчи на додлай олади ва на тилини тишлайди. У, хоҳласа-хоҳламаса, бари бир, тикинни оғзига олади, акс ҳолда, бўйнидаги тасма унинг умуртқасини синдиради.

— Пахтами бу? — деб сўради сайёҳ.

— Ҳа, ҳа, албатта, — деди жилмайиб офицер, — ушлаб кўринг, — ушлаб, у сайёҳнинг қўлидан тутиб, тўшакни силашга мажбур эди, — алоҳида ишлов берилган, шу боис пахталигини билиш қийин. Унинг вазифасини ҳали сизга айтиб бераман.

Сайёҳ энди аппаратга қизиқа бошлаган эди, у қўлини соябон қилиб пастга қаради. Бу — катта иншоот эди. «Ётоқ» билан «ҳисобчи» бир хил кенгликда бўлиб, улар иккита қора қутига ўхшарди. Ҳатто ётоқдан икки қулоч тепада жойлашган ва уларни бириктириб турган бир жуфт жез ғула қуёшда ялтиларди. Шу икки қути ўртасидаги «мола» пўлат симга осилган эди.

Офицер сайёҳдаги аввалги лоқайдлик деярли йўқолганини сезд ва унинг аппаратни шошилмай, бемалол томоша қилишига халал бермаслик учун ҳатто гапдан ҳам тўхтади. Жиноятчи аскар ҳам сайёҳга таассуф қила бошлади: у қўлини кўзига соябон қилолмаганидан, пастга қараётиб, қамашган кўзларини тез-тез юмиб очарди.

— Шундай қилиб, жиноятчи ётибди... — деди сайёҳ креслода ўтирган жойида оёғини айқаштириб.

— Ҳа, — деди офицер ва фуражқасини энсасига сурди-да, қизиқ кетган юзини силаб қўйди, — энди бу ёғини эшитинг! «Ётоқ» ва «ҳисобчи»да биттадан батарея бор. Биринчи батарея «ётоқ»нинг ўзи учун керак, иккинчиси билан эса «ҳисобчи» ўзини «ҳимоя» қилади. Жиноятчи боғланган заҳоти «ётоқ» ҳаракатга келиб, бир маромда ва тез-тез — ҳам тиккасига, ҳам ёс томонга тебрана бошлайди. Бунақа аппаратларни сиз касалхоналарда кўргансиз, албатта. Аммо бизнинг «ётоқ» уларга нисбатан ниҳоятда пухта ишланган. Унинг ҳар бир тебраниши «мола» ҳаракатига мутаносиб. Чунки ҳукм ижроси — асосан «мола»нинг иши.

— Ҳукм қанақа? — деб сўради сайёҳ.

— Сиз ҳали буни билмайсизми? — деди офицер таажубланиб, лабларини тишларкан, — менинг изоҳларим узоқ-юлуқ бўлса, маъзур тутинг, илтимос. Илгари ҳаммасини комендантнинг ўзи тушунтирарди, лекин янги комендант бу фахрли бурчдан воз кечди. Аммо сиздай азиз меҳмон, — сайёҳ қўлларини кўтариб бу иззатни рад қилмоқчи эди, аммо офицер ўз «ибора»сини ўзгартмади, — сиздай азиз меҳмонга у ҳатто жазо мазмунини ҳам тушунтирмабди, бу мен учун қутилмаган бир... Офицер сўкинмоқчи эди-ю, ўзини тутди, — бундан мени ҳеч ким огоҳ этмаган, менинг айбим йўқ. Аммо, жазо хусусиятларини бошқаларга нисбатан ўзим яшироқ тушунтиришим мумкин, чунки мана бу ерда, — деб кўкрак чўнтагини шаппатиледи у, — собиқ комендант ўз қўли билан чизган ноёб чизмаларини асрайман.

— Ўз қўли билан? — деб сўради сайёҳ. — Собиқ комендант бир неча вазифани ўтар экан-да, ҳам ҳарбий, ҳам ҳукм чиқарувчи, ҳам... кимёгар экан-да?!

— Худди шундай! — деди офицер бош силкиб. Кейин қўлларини синчиклаб кўздан кечирди: чизмани олай деса бармоқлари унчалик тоза эмасдай кўринди ва сув тўлдирилган товоқ ёнига бориб, қўлларини қайтадан ювди.

— Жазомиз унчалик кўрқинчли эмас. «Мола» жиноятчи танасига у эсдан чиқарган буйруқни битади. Масалан, — дея аскарни кўрсатди у, — мана бунинг баданига: «Бошлигингни ҳурмат қил», — деб ёзилади.

Офицер жиноятчига имо этганда, сайёҳ ҳам кўз қири билан унга қаради: у бошини қўйи солиб, офицернинг жиллақурса бирор сўзини тушуниш учун қулоғини динг қилиб турарди. Лекин унинг дўрдоқ лабларининг қимирлаши ҳеч нарса тушунмаганидан дарак берарди. Сайёҳ яна кўп нарсани сўрамоқчи эди-ю, жиноятчининг аҳволини кўриб, гапини қисқа қилди:

— У қандай жазога ҳукм этилганини биладимиз?

— Йўқ, — дея офицер изоҳ бермоқчи эди, сайёҳ унинг гапини яна бўлди:

— Ўз устидан чиқарилган ҳукмни ҳам билмайдими?

— Йўқ, — деди офицер ва сайёҳнинг саволига тушунмагандай дудуқланди, — жиноятчига ҳукмни билдиришнинг ҳожати йўқ. Ахир, у ўз баданидаги ёзув орқали айбини билиб олади.

Сайёҳ гапни тўхтатмоқчи эди, бирдан жиноятчининг ўзига қараб турганини сезиб қолди: аскар гўё офицер тушунтирган иш тартиби сайёҳга маъқулми-йўқми —

билмоқчи эди. Шунинг учун креслога бемалол ястанишга чоғланган сайёҳ қаддини тиклаб, яна олдинга энгашди:

— Лоақал, аскар ўзининг жазога ҳукм қилинганини билар?

— Йўқ, буни ҳам билмайди, — деди офицер ва сайёҳдан янада ғалатиноқ саволлар кутгандай жилмайиб тураверди.

— Қизиқ, — деди сайёҳ манглайини силаб, — бундан чиқдики, жиноятчи ўзини оқлаш учун ҳаракат ҳам қилмаса керак?

— Унга ўзини ҳимоя қилишга зарурат ҳам йўқ, — деб жавоб берди офицер гўё ўз-ўзига гапираётгандай четга қараб. У сайёҳни кераксиз тафсилотлар билан зериктиришни истамасди.

— Ахир, унда ўзини ҳимоя қилиш имкони бор эдими? — деб сайёҳ креслодан турди.

Офицер асосий иш — аппарат ҳақидаги суҳбат узилиб қолишидан чўчиб, сайёҳнинг ёнига борди ва унинг қўлтиғидан олди; бир қўли билан жиноятчини (буни сезган жиноятчи дарров қаддини ростлади, соқчи аскар ҳам занжирни тортиб қўйди) кўрсатиб шундай деди:

— Гап бундай: ёшлигимга қарамай, мен бу ерда — колонияда ҳакам вазифасини бажараман. Зеро, адолат тантана қилишида собиқ комендантга ҳам кўмак берганман ва шунинг учун ҳам бу аппаратни ҳаммадан яхшироқ биламан. Ҳукм чиқараётиб мен: «Гуноҳқорлик — доим муқаррар», деган қоидага амал қиламан. Бошқа ҳакамлар бу қоида бўйича иш тутолмайди, чунки улар олий суд идораларига қарам ва кўпчилик бўлиб иш тутмоққа мажбурдирлар. Бу ерда эса бўлакча. Ҳарҳолда, собиқ комендант даврида шундай эди. Тўғри, янги комендант менинг ишларимга аралашмоқчи бўлиб кўрди, ammo мен ҳозирча унинг ҳужумларини қайтариб

келяпман, умид қиламанки, бундан кейин ҳам у менга халал беролмаса керак... Сиз бугунги маросимга сабаб бўлган воқеани билишни истаяпсиз, майли, айтиб берақолай. Қисқаси, бугун эрталаб бир капитан ўз деншчигининг хизмат пайтида ухлаб қолгани ҳақида хабар берди. Деншчик ҳар соатда, занг урилиши биланоқ, капитан эшиги олдида қад ростлаб унинг шарафига қўлни кўтариб қўйиши керак эди. Бу унчалик оғир иш эмас, лекин қоида шундай. Чунки офицерни қўриқлаб, унга хизмат қилаётган соқчи ҳаммиша хушёр туриши шарт. Кеча тунда капитан деншчикнинг ўз бурчини қандай бажараётганини текширмоқчи бўлиб чиқса, у икки буқилганча ухлаётган эмиш. Капитан хивич билан башарасига туширибди. Соқчи ўрнидан туриб, кечирим сўраш ўрнига, ўз хўжайинининг бошини ерга қаратиб оёғидан кўтарибди-да, «Хивични ташла, йўқса ўлдираман!» деб уни силкита бошлабди. Мана сизга бўлган воқеа. Бундан бир соат олдин капитан менинг ёнимга келди, мен унинг кўрсатмаларини ёзиб олдим дарров ҳукм чиқардим. Кейин деншчикни кишанлашни буюрдим. Буларнинг ҳаммаси шунчаки расмана ишлар. Агар, мен деншчикни чақириб сўроқ қила бошласам, англашилмовчилик кўпаярди. Деншчик нотўғри сўзлар эди, бу ёлғонни рад қилганим захоти у яна ёлғон-яшиқ гаплар тўқир эди ва ҳоказо. Лекин ҳозир у менинг қўлимда, мен эса уни қўйиб юбормайман... Энди ҳаммасига тушунгандирсиз?.. Вақт ўтяпти, жазони бошлаш пайти ҳам келди, мен бўлса ҳалигача сизга аппаратнинг қурилишини тушунтириб улгурганим йўқ.

Офицер сайёҳни яна креслога ўтиришга мажбур қилди ва ўзи аппаратнинг ёнига бориб, гапира бошлади:

— Кўриб турганингиздек, «мола» одам танасининг андомига тўғри келади: мана бу жойи одамнинг гавдаси учун, мана буниси оёқлари учун, бош учун эса мана бу

Бундан бир юзу уч йил олдин, Прагада, ўртаҳол савдогар оиласида минглаб ватандошлари каби бирор бир сердаромад юмушининг бошини тутиб ва кийим-кечаклар сотувчиси ёки сермижоз ҳуқуқшунос сифатида ҳузур-ҳаловатда кун кўриши мумкин бўлган яна бир одам дунёга келган. Бунинг учун унинг таржимаи ҳолида ҳамма нарса етарли — у университетнинг ҳуқуқшунослик факультетини муваффақият билан тугатиб, ҳуқуқшунослик доктори даражасини олган, отаси ҳам келгусида ўз савдо фирмасини унга топшириш режасида эди.

Аmmo бу одам отасининг хоҳишига қарши бориб, бошқа, боқибеғамлар назарида даргумон заҳарханда ва шубҳа уйғотадиган, ёлғизлик изтиробларига тўла сермашаққат йўлни танлади. Шундан буён, мана, олтмиш йилча вақт ҳам ўтибдики, дунёвий адабиёт ҳақидаги бирор бир жиддий суҳбатда Франц Кафканинг исми тилга олинмасдан қолмайди. У ҳақда Жойс, Пруст, Достоевский, Толстой билан бир қаторга қўйиб баҳслашилади, ва, табиийки ҳар қандай улкан, мураккаб ижодкор ҳақида бўлгани каби ҳар хил, баъзида буткул қарама-қарши фикрлар айтишади. Буржуа адабиётшунослари Кафка бадий оламнинг ғалати, ғаройиб, бошқа ёзувчилар бадий оламларига ўхшамаслигини пеш қилиб, уни анъанавий реализм қобиқларини бузиб чиққан ижодкорлар қаторида санашади; бу билан улар реализмни ҳам, Кафка ижоди моҳиятини ҳам бузиб талқин қиладилар.

Биз эса, шарқ адабиёти билан бирга Достоевский, Гоголь, Салтиков-Шчедрин, ўз давримизда — Булгаков, Платонов, Ильф ва Петров ижодини шуурига сингдирган авлод, ҳозирги замон реализми ҳам хаёлий, афсонавий, ҳам эртанамо бадий усулларни, асотир ва ривоятларни мушоҳада этиб, ўз мулкига айлантирганини биламиз...

Йўқ, Кафка бизга адабий танқидий баҳслар учунгина қизиқарли эмас. Биз унга, энг аввало, пул ва буюмлар ҳукмронлик қиладиган, ҳамма нарса мансаблар, виждонлар, ҳатто, жонлар савдо-сотиғи билан ўлчанадиган жамиятда «кичкина одам»нинг фожиасини дард билан кўрсатиб берган ижодкор сифатида қараймиз. Бу жамият инсоннинг барча табиий алоқаларини, унинг қавмдошлари билан, табиат билан, оиласи билан, бирга меҳнат қиладиган одамлар билан алоқаларини вайрон қилади. Жамият бу одамни ҳамма нарсадан бегоналаштиради, четлаштиради ва бу мосуво, эсанкираган одам ҳатто ўзи билан ҳам келишолмай қолади. Бу Грегор Замза («Эврилиш» новелласининг қаҳрамони) мисолида жуда яхши кўрсатилган. Ҳамма алоқаларини йўқотган Грегор охир-оқибатда ҳайвоний ҳолатга тушади, ҳатто ўз яқинлари, қондошларига ташвишлар келтирадиган арзимас дашаротга айланадики, улар хайрхоҳлик ва ачиниш ўрнига ундан тезроқ қутулиш пайида бўлишади, зеро, Замза уларнинг батартиб ниқобланган товламачилик билан кўраётган кунларига раҳна солади.

пичоқсимон тиш мўлжалланган. Энди тушунарли бўлгандир-а?

У энг майда тафсилотларни ҳам изоҳлашга тайёрлигини кўрсатиш учун сайёҳнинг тепасига келиб меҳрибонлик билан энгашди.

Сайёҳ хўмрайиб «мола»га қаради. Суд ишлари уни қаноатлантирмаган эди. Шунга қарамай, сайёҳ бу ернинг жазо колонияси экани ва қонунларнинг шафқатсиз бўлиши табиийлиги, ҳарбий қойдаларга риоя қилиш зарурлигини ичида ўзига уқтирарди. Лекин у янги комендантга умид боғлаб, унинг имиллаб бўлса ҳам, суд ишларини янгилашга ҳаракат қилаётганини ва бу ислоҳни манави тўнка офицер ҳеч қачон тушунмаслигини ўйлади. Шу умид билан сайёҳ савол берди:

— Жазо пайтида комендант ҳам ҳозир бўладими?

— Бу ҳам аниқ эмас, — деди офицер кутилмаган саволдан хафа бўлгандай ва шу заҳоти унинг юзи ўзгарди, — худди шунинг учун ҳам биз шошилишимиз керак. Афсуски, изоҳларни қисқартиришга тўғри келади. Лекин эртага аппарат тозаланганидан кейин (бу қурилма тез ифлосланади, асосий камчилиги ҳам шу) мен сизга қолганларини тушунтириб беришим мумкин. Ҳозирча, энг зарури устида тўхталаман... Демак, жиноятчи «кетоқ»га ётгач, у тебрана бошлайди ва «мола» жиноятчининг танасини босади. «Мола»нинг тишлари автоматик равишда танага тегиб-тегмай туради: «мола» созлангандан кейин эса, у осилган сим таранг тортилиб, иш бошланади. Билмаган одам жазо жараёнида бирор қизиқ томоша кўриши гумон. Унга «мола» бир хилда ишлаётгандай туюлади. Аслида, «мола» тез-тез тебраниб, тишларини танага ботиради, тана ҳам «кетоқ» билан бирга шу маромда тебранади. Жазо жараёнидан хоҳлаган киши текшириб кўриши учун «мола» шишадан ясалган. Тишларни ўрнатишда анча қийинчиликларга дуч келинди, аммо кўп уринишлардан

сўнг, уларни маҳкам бириктиришга муваффақ бўлдик. Меҳнатни аямадик. Энди танага ёзилаётган ёзув қандай бажарилишини ҳамма кўриши мумкин. Яқинроқ келинг, тишларни ўзингиз кўринг!

Сайёҳ секин ўрнидан турди-да, аппаратга яқин бориб, энгашди.

— Сиз, — деди офицер, — икки хил жойлашган тишларни кўриб турибсиз. Ҳар бир узун тишнинг ёнида биттадан калта тиш бор. Узун тиш ёзади, калтаси сув чиқариб, қонни ювади ва ёзувнинг равшанлигини таъминлайди. Қонли сув кичик қувурчалардан ўтиб, каттасида тўпланади, кейин хандаққа оқиб тушади.

Офицер сув оқадиган йўналишни қўли билан кўрсатди. У гапи яхши англаниши учун тарновдан гўё ўша сувни олгандай ҳовучларини жипслаштирган эди, сайёҳ бошини кўтариб, қўлини орқага қилганча, кресло томон тисланди. Бу ҳам етмагандай, у офицернинг «мола»ни кўринг деган таклифига жиноятчи ҳам бўйсунганини кўриб, даҳшатга тушди. Жиноятчи мудроқ соқчини судраб «мола» ёнига келган ва шиша узра энгашганча турарди. У ҳозиргина манави жаноблар томоша қилган нарсани излар, аммо биров кўрсатмаганидан кейин, ҳеч балаго тушунмай, гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа энкайиб, «мола» шишаси бўйлаб кўз югуртирар эди. Сайёҳ уни ҳайдамоқчи бўлди, чунки унинг хатти-ҳаракати ғайриқонуний ва жазога лойиқ бўлиши мумкин, деб ўйлади. Лекин офицер сайёҳни тутиб қолди, кейин ердан бир сиким тупроқ олди-да, соқчига олди. Соқчи сесканиб уйғонди ва жиноятчининг ҳаддидан ошганини кўриб, милтигини қўйди-ю, оёқларини ерга тираганча, қўлидаги занжири шундай куч билан тортдики, жиноятчи аскар гурсиллаб йиқилди. Кейин пастда занжирларини шалдиратиб типирчилаётган жиноятчига қараб тек қолди.

— Уни турғазиб қўй! — деб бақирди офицер сай-

[«Эврилиш» ва журналнинг ушбу сонида эълон қилинаётган «Жазо колониясида» ҳикоялари руҳи Мухаммад Солиҳ таржимасида яхши ифода этилган].

Кафка ўз қаҳрамонининг маънавий таназзулини кўрсатиш учун адабиётда синалган бўрттириш, вазиятни хаёлот чегарасигача кескинлаштириш усулини қўллайди. Бу усулдан қадим-қадимдан ҳам — Гомер ва Апулей фойдаланишган, эврилишларни биз Фирдавсийдан Низомийгача бўлган шарқ шоирларида ҳам халқларнинг, жумладан, ўзбекларнинг ҳам эртак ва асотирларида учратганмиз.

Ҳали-ҳануз Кафканинг 1965 йилда «Прогресс» нашриётида босилган бир жилдлигида шу новеллани, бошқа новеллалар ва «Жараён» романини ўқиб қандай таъсирланганимни эслайман. Мен — ўша пайтда ёш ёзувчи ҳатто унга ўхшатиб бир нима ёзмоқчи ҳам бўлдим, чиқмади. Англадимки, Кафкага тақлид қилиш — беҳуда уриниш. Бунинг учун, бошқа зарур нарсалар билан бирга, асримизнинг бошида Чехияда, Австрия-Венгрия империясида яшаш ва давлат машинасининг инсонга даҳшатли тазйиқини кўриб, буларнинг барини шаффоф немис тилида ифодалаш керак, тагин буни шундай эҳтирос кучи билан бажариш керакки, бу куч реалликнинг ўзакларини узиб ва бежаб, уни ишониб бўлмайдиган даражада, фантазмагорик tarzда кўрсатсин...

Лекин бу ҳам фақат Кафкагагина хос вазият, Кафкагагина хос текширилганда табиий реалликдан ҳам реалроқлиги аён бўладиган ноҳаққонийликдир. Мен бу ҳақда ёзаётим, бундан икки йил муқаддам, шаҳар қишки уйқудан сўнг ўзини энди таниётган илк баҳор пайтлари кўҳна Прага бўйлаб сайр қилганимни, Кафка яшаган уйлар олдида тўхтаб, бизнинг Бухоро ҳовлиларидан ҳам кўра чалкашиб кетган муюлишларга кирганим, тор зиналар бўйлаб, қорага ўралган катта деразали чердакларга кўтарилганимни эслайман...

Менга туюлардики, гўё ҳализамон шошилинч қадамларни эшитаман, «Жараён» романининг қаҳрамони — бечора Йозеф К. билан юзма-юз учрашаман, унинг ўта ғамгин қиёфаси ва олазарак кўзларидан шуни англайманки, у чердакка суд залини излаб чиққан ва ҳазиллашиш учун зинагача эргашиб келган болаларнинг қичқиригидан қўрққан. Бу кўчалар, уйлар, чердаклар Кафканинг қаҳрамони дайидиган жойларга жуда ўхшарди.

Ёзувчи тафаккурининг кучидан ҳайратга тушиб, кейин «Доктор Франц Кафка 1883-1924 г.» деб ёзилган қоп-қора қабр тоши олдида чуқур сукут сақлаб туриш, ва яшаган даври, тиллари, вақтлари ва миллатлари бошқа-бошқа бўлишига қарамай ҳақиқий санъат яратадиган ижодкорлар қардошлиги ҳиссини туйиш учун кўҳна қабристонга келдим...

Темура ПУЛАТОВ.

ёҳнинг диққати жиноятчиға алаҳсиб қолаётганини сезгач.

Сайёҳ «мола» устида энгашган эса-да, «мола»ға қарамас, балки ҳозир жиноятчи нима бўлишини кутар эди.

— Уни эҳтиёт қил! — деб бақирди офицер ва соқчиға ишонмай, аппаратни айланди-да, жиноятчининг ёнига ўзи бориб, унинг юлкенишиға қарамай, соқчи ёрдамида қўлтиғидан кўтариб, оёққа кўйди.

— Энди менга ҳаммаси аён, — деди сайёҳ офицер қайтиб келгач.

— Лекин асосий нарса у ёқда, — деди офицер ва сайёҳнинг тирсагини қисиб, юқорига имо қилди, — «ҳисобчи»нинг ғилдираклар тизими ўша ерда жойлашган. Улар «мола» ҳаракатини белгилайди. Бу тизим суд ҳукми тайёрлаган чизма бўйича ўрнатилади. Мана, у, — офицер ҳамёнидан бир неча қоғоз чиқарди, — афсуски, бу қоғозларни қўлингизга беролмайман. Бу менинг — ягона бойлигим. Манави ерга ўтиринг, шунда ҳаммаси кафтдагидек кўринади.

Офицер биринчи қоғозни чиқарди. Сайёҳ шунчаки мактаб қўймоқчи ҳам бўлган эди, аммо қоғоздаги чизиқлар шу қадар айқаш-уйқаш ва бир-бири билан қайта-қайта кесишганидан сира очик жой қолмаган эди.

— Уқинг, — деди офицер.

— Мен ўқий олмайман, — деди сайёҳ.

— Ҳаммаси аниқ ёзилган-ку, — деди офицер.

— Ҳа, жуда дид билан ёзилган, — деди сайёҳ гапдан қочиб, — фақат мен яхши илғай олмаяпман.

— Тўғри, — деди офицер кулиб ҳамёнини чўнтагиға соларкан, — бу мактаб ўқувчиларининг алифбоси эмас. Диққат билан ўқиш керак. Ана шунда сиз ҳам тушуниб олардингиз. Албатта, бу ҳарфлар содда бўлиши мумкин эмас: чунки чизма бўйича жиноятчи тез ўлмаслиги лозим. Урта ҳисобда жазо олти соат давом этади. Кескин бурилиш пайти охирида юз беради. Ҳар бир жумла ўз мазмуниға кўра безатилади. Ёзувнинг ўзи танада нозик камар шаклидагина бўлади. Тананинг қолган қисмини фақат безаклар тўлдирди. Энди сиз «мола»нинг ишини ва, умуман, аппаратни баҳолай оларсиз! Қаранг!

Офицер сакраб трапга чиқди ва қандайдир ғилдиракни айлантирди. Кейин паства қараб: «Диққат, четга қочинглр!», дея бақирди. Аппарат ҳаракатга келди. Агар, ғилдираклардан бири шақирламаганида, ҳаммаси жойида эди-я. Офицер бу ғилдиракнинг «қилиғи»дан уялгандай, унга ўзича мушт ўқталди, кейин сайёҳдан кечирим сўраган бўлиб, қўлларини ёзди-да, аппаратни пастандан кузатиш учун шошиб тепадан тушди. Аппаратнинг фақат офицергагина маълум бўлган яна бир бузуқ жойи бор, шекилли, у қайтадан трапга чиқиб, қўлларини «ҳисобчи»нинг ичига тиқди, кейин вақтни йўқотмаслик учун пўлат қувурга ўтирдию физиллаб паства тушиб, шовқин ичида сайёҳнинг қулоғиға қичқира бошлади:

— Машина фаолияти сизга тушунарли бўлди ми энди?.. «Мола» шундай ёза бошлайди: елкаға дастлабки ёзув тушгандан кейин пахта қатлами секин айланиб, танани ағдаради ва ёзишға янги майдон тайёрлайди. Тананинг ёзилган қисмидаги қонни эса махсус ишланган пахта сўриб олади ва ёзувнинг ботиб туриши учун имконият яратади. «Мола» четидаги мана бу тишлар тана ағдарилаётган пайтда яраға ёпишиб қолган пахта парчаларини юлиб олади ва ҳандаққа ташлайди. Кейин «мола» яна ҳаракатга келади. Шу кўйи «мола» ўн икки соат давомида ёзувни чуқурлаштириб бораверади. Дастлабки олти соатда жиноятчи аввалгидай яшайди, фақат оғриқдан азобланади. Икки соат ўтгач — бас,

жиноятчи оғзидаги наMAT тиқинни ҳам олиб ташласа бўлаверади, чунки унинг бақиршиға мадори қолмайди. Жиноятчининг бош тарафиға, мана бу товоққа (у электр билан қиздириб турилади) илиқ гуруч бўтқа солинади. Агар, жиноятчи тили етса, ундан ейиши мумкин. Шу кунгача бу лаззатдан бош тортган бирорта жиноятчи бўлмади. Ҳарҳолда, шундай. Фақат беш соатдан кейин жиноятчи овқатга қарамай қўяди. Шундай пайтларда мен мана шу ерга чўкка тушиб, манзарани кузатаман. Одатда, жиноятчи бўтқанинг сўнги ютимини еб қўймай, оғзида айлантириб лўндалайди-да, ҳандаққа туфлайди. Агар, шундай пайтда энгашиб қолмасам, бўтқа нақ юзимға чапланиши мумкин. Аммо олтинчи соатда жиноятчи шундай мулойимлашадики, энг калтафаҳм жиноятчиларнинг ҳам тафаккури равшанлашади. Бу ҳодиса унинг кўзлари теварагида бошланиб, атрофға ёйилди. Бу манзара кишини сеҳрлайди, «мола» тагиға киргинг келади. Кейин айтарли ҳеч нарса юз бермайди, фақат жиноятчи ёзувни тушуна бошлайди, уни тинглаган каби қулоғини динг қилади. Сиз ҳали қоғозда кўрдингиз, ёзувни кўриш қийин, бизнинг жиноятчимиз эса уни ўз яралари орқали ўқийди. Албатта, бу оз меҳнат эмас, уни ниҳоясига етказмоқ учун олти соат керак. Олти соатдан кейин «мола» тишлари жиноятчи танасини бутунлай тешади ва уни ҳандаққа — қонли пахта ва сув ичига итқитади.

Сайёҳ офицер томон хиёл энгашиб қулоқ солар ва айни пайтда машинанинг ишлашини кузатарди. Жиноятчи ҳам аппаратга қараб турар, аммо ҳеч нарса англамасди. У энкайганча, «мола»нинг бориб келаётган тишларига тикилиб турганида, соқчи аскар (офицернинг ишораси билан) ортидан келиб, пичоқ билан кўйлак ва иштонини иккиға бўлиб ташлади. У уятини ёпиш учун иштонини ердан кўтармоқчи бўлди-ю, аммо соқчи қолган-кутган жулдурини ҳам олиб олди. Офицер машинани созлади; шовқин-суронсиз яланғоч аскарни «мола» остига ётқизишди. Унинг қўлидаги занжир ўрниға тасмалар боғланди. Илк дафъа бу жиноятчи учун энгилликдай кўринди. Кейин «мола» одатдагидан кўра пастроқ тушди, чунки аскар ориқ эди. Баданиға тишлар текканида аскар титрай бошлади. Соқчи унинг ўнг қўлини боғларкан, жиноятчи чап қўлини беихтиёр сайёҳ томон чўзди. Офицер бўлса кўз қири билан сайёҳни кузатар, бу жазо (гарчи юзаки тушунтирган бўлса-да) қандай таассурот уйғотишини чет элликнинг юзидан билиб олишға интилар эди.

Соқчи аскар қаттиқ тортганиданми, билакка боғландиган тасма узилиб кетди. У офицерни ёрдамға чақириб, унга узилган тасмани кўрсатди. Офицер унинг ёниға борди ва сўнгра ортиға ўгирилиб, сайёҳға изоҳ бера бошлади:

— Машина мураккаб бўлгани учун доим нимадир синиб, нимадир узилиши мумкин, аммо бу ҳол машинани баҳолашда путур етказмаслиги лозим. Масалан, узилган тасма ўрнида мен дарҳол занжирдан фойдаланишим мумкин. Тўғри, бу ҳолда ўнг қўлнинг тебраниши ўз нафосатини бир оз йўқотади.

Офицер занжирни боғлаётиб, қўшиб қўйди:

— Машинанинг ишлаши учун ажратилаётган маблағ жуда кам. Собиқ комендант даврида бу маблағни мен ўз билганимча сарфлар эдим. Бу ерда ҳар хил зарур темир-терсак сақланадиган хона бор эди. Мен асбобларни аямай ишлатардим. Аввал шунақа эди. Янги комендант бўлса эски тартибни маън қилишға интилгани-интилган. Ҳозир машина учун ажратилган пулга ўша хўжайин, дейлик, мен янги тасма олиб келишға одам юборсам, комендант эски тасмани кўрсатишни талаб қилади ва оқибатда ўн кун вақт ўтиб, янгисини юборади,

аммо бу ҳам яроқсиз чиқади. Мен тасмасиз машинани қандай бошқараман — бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ.

«Бировларнинг ишига дабдурустан аралашмоқ — доим хавфлидир», деб ўйлади сайёҳ. Чунки у колонияда ҳам, колония қарашли бўлган мамлакатда ҳам яшамайди. Агар, сайёҳ жазо маросимини танқид қилса ёки уни тўхтатишга уринса, унга: «Сен чет элликсан, иззатингни билиб, жим тур», дейишлари мумкин, ўшанда сайёҳ бунга эътироз қилмас, аксинча, у: «Мен ҳам ўзимга ҳайронман, ахир, мен бегона мамлакатларнинг суд ишларини ўзгартириш учун эмас, балки илм ахтариб саёҳатга чиқдим-ку», деб айтган бўларди. Лекин бу ердаги аҳвол сайёҳни қизиқтириб қўйганди. Суд ишларидаги адолатсизлик ва жазонинг ваҳшёнелиги шундоққина кўриниб турарди. Сайёҳни ҳам биров манфаатдорликда айблай олмас, чунки у жиноятчига на қариндош, на ватандош бўлади. У жиноятчига ачинмас, умуман, жиноятчи одамда раҳм уйғотадиган киши эмасди. Лекин сайёҳ бу ерга олий идоралар тавсияномаси билан келган бўлиб, уни яхши кутиб олган эдилар. Ҳатто жазо маросимига таклиф қилаётди, сайёҳдан бу ернинг суд ишлари ҳақида фикр билдиришини зоҳирий истагандай ҳам бўлишди. Ҳозир маълум бўлдики, янги комендант ҳам сайёҳга ўхшаб бу офицерга нисбатан деярли душманларча муносабатда-ю, колониядаги суд тартиблари уни ҳам қаноатлантирмас экан.

Сайёҳнинг хаёлини офицернинг дарғазаб қичқириғи бўлди. У бир амаллаб наमत тиқинни жиноятчи оғзига солган эди, жиноятчининг кўнгли айниб, кўзларини юмганча қалтирай бошлади. Офицер шоша-пиша унинг бошини ҳандақ томон бурмоқчи бўлди, аммо улгурмади — аскарнинг оғзидан қусуқ отилиб чиқиб, бутун машинани булғади.

— Ҳаммасига комендант айбдор! — дея қичқирди офицер ғазабдан темир ғулани юлқилаб. — Машинани худди чўчкахонадай булғашади!

У ҳамон титраётган қўллари билан аскарга ишора қилиб, сайёҳга деди:

— Жазодан бир кун олдин овқат беришни тўхтатиш зарурлигини комендантга соатлаб айтганман. Лекин янги тартиб тарафдорлари бошқача фикрда. Жиноятчини олиб кетиш арафасида комендантнинг хонимлари унга ҳар хил ширинликлар улашади. Умр бўйи сассиқ балиқ еб кун кечирган бу нусха энди ширинлик ейиши керакдай! Майли, бунисига ҳам чидаш мумкин, мен бунга қуниқиб қолдим, аммо комендантдан янги наमत тиқин сўраганимга уч ой бўлди. Мана, қаранг, юзлаб одам ўлими олдидан тишлаб, сўрган бу тиқинни жирқанмай оғизга олиш мумкинми, ахир?!

Жиноятчи бошини ёстиққа қўйди, унинг кўриниши осойишта эди. Соқчи аскар жиноятчининг кўйлаги билан машинани арта бошлади. Шу пайт офицер сайёҳга яқинлашди. Сайёҳ нимадандир шубҳаланиб бир қадам ортга тисланди, лекин офицер унинг қўлидан ушлаб, четга тортди.

— Сизга бир гап айтсам майлими?

— Албатта, — деди сайёҳ ва бошини қуйи солиб тинглашга чоғланди.

— Ҳозир сиз томоша қилаётган бу адолатли суд ва жазонинг колониямизда очик тарафдорлари, мухлислари йўқ. Бунинг ягона ҳимоячиси мен ва собиқ комендант қолдирган мероснинг ҳам ёлғиз ҳимоячиси ўзимман. Мазкур суд тартибларини келажакда такомиллаштириш менинг хаёлимда ҳам йўқ. Бутун кучим мана шу — борини асрашга кетяпти. Эски комендант даврида колония унинг маслақдошлари билан тўла эди. Ишонтириш қобилияти менда ҳам бор, фақат собиқ комендант мансабдан ажралган. Шу сабаб унинг тарафдорлари кўп

бўлса-да, ҳозирча жим, пушиб юришибди. Агар бугун — жазо маросими кун қароқчилик кирсангиз ҳам гап-сўзларга қулоқ солсангиз, фақат мужмал суҳбатлардан бошқа ҳеч нарса эшитмайси. Чунки бу одамлар эски тартибни ёқлашса ҳам, токи янги комендантнинг қарашлари ўзгармас экан, улардан бирор гап чиқиши қийин. Энди сиздан сўрамоқчиман: наҳотки, ўша комендант ва унинг хонимчалари дастидан бир одам умрини сарф қилиб яратган мана шу мўъжиза (аппаратни кўрсатиб) йўқ бўлиб кетса? Бунга йўл қўйиш мумкинми? Ҳатто сиз чет эллик бўлсангиз ҳам, ҳатто бизнинг оролга бир неча кунга келган бўлсангиз ҳам, айтинг, шунақаям бўладими? Вақт ўтиб боряпти. Менинг суд ишларимга қарши аллақандай чоралар кўришаётгани аниқ: комендатурада менсиз қандайдир мажлислар ўтказишмоқда. Ҳатто сизнинг бу таширфингиз ҳам вазиятнинг қалтислигидан дарак беряпти; улар ўзлари келишдан чўчиб, аввал сизни — чет эллик одамни жўнатишади... Илгари жазо маросими қандай тантанали равишда ўтарди-я! Қатлга бир кун қолганда водий одамга тўлиб кетарди. Бу томошани кўриш учун ҳамма келарди. Эрта тонгда комендант ўз хонимлари билан пайдо бўлганда, ноғора товушидан бутун лагерь уйғонарди. Мен комендантга ҳамма нарса тайёрлиги ҳақида дарров ахборот берардим. Юқори лавозимдагилардан бирортасининг маросимдан кетишга ҳаққи йўқ эди. Тўпланганлар машина атрофида ўтирардилар. Анави тўқима креслолар — ўша пайтдан қолган-қутгани... Машина топ-тоза, ярқираб турарди. Мен ҳар бир қатл олдидан машинага янги қисмлар қўярдим. Юзлаб томошабинларнинг кўзи олдида комендант жиноятчини ўз қўли билан «мола» остига ётқиздирарди, одамлар бўлса, ҳу анави дўнгликкача уймалашиб, оёқларининг учида туришиб томошани кузатарди. Бугун оддий аскар бажараётган иш каминангиз — суд раисининг фахрли бурчи эди. Қатл ана шунақа бошланарди! Машина ҳеч қачон бузилиб қолмасди. Баъзи бировлар машинага умуман қарамас, кўзларини юмиб қумда ётардилар, чунки адолат тантана қилишини шундоқ ҳам яхши билишарди. Сукунат ичра оғзига наमत тиқилган жиноятчининг бўғиқ инграши эшитиларди, холос. У пайтлар «мола» тишлари ўзидан аччиқ суюқлик чиқарарди, ҳозир бу усул таъқиқланган.

Қатлнинг олтинчи соати!.. Манзарани яқиндан кўришга интилганларнинг илтимосини қондириш мумкин бўлмай қоларди. Аммо комендантнинг фахрли киши эди, у дастлаб энг олдинга болаларни ўтказарди. Мавқеим тақозасига кўра мен машинанинг ёнида туришга ҳақли эдим, ҳу анави ерда ҳар тизамга биттадан болани олиб, қатлни кузатар эдим. Жиноятчининг азобдан қийшайган чеҳрасида ажиб бир равшанликни кўрардик биз, бу — ниҳоят эришилган ва айна пайтда яна йўқолиб бораётган адолат нури эди, унга чўмилардик! Эҳ, дўстим, қандай замонлар эди у замонлар!

Офицер ёнида ким турганини мутлақо унутганди: у сайёҳни дўстона қучоқлаб, елкасига бошини қўйгандай бўлди. Сайёҳ бўлса, нима қиларини билмай, бетоқатлик билан четга қараб турарди. Аскар машинани тозалаб бўлди, энди тунука идишдаги бўтқа қолдиқларини товоққа сола бошлади. Ҳуши ўзига келган жиноятчи буни кўрдию дарров тилини товоқ томон қўзди. Лекин соқчи аскар унинг бошини орқага итариб қўйди ва очиққан шўрликнинг кўз олдида ифлос қўллари бўтқага тиқиб, ўзи ея бошлади. Бу ҳам тартибга хилоф эди, албатта.

Офицер ўзини тезда ўнглаб олди.

— Сизга таъсир ўтказиш ниятим йўқ, — деди у, —

энди ўша пайтларни айтиб бировга англатиш маҳол, буни ўзим ҳам биламан. Нима бўлганда ҳам машина ишляпти, қиймати қандай иш беришига боғлиқ. Ҳар қалай, у бутун бир водийда ягона бўлса-да, иш беряпти: ҳамон жиноятчининг танаси ақл бовар қилмас доира ясаб, ҳандаққа учяпти, гарчи ҳандақ теварагида юзлаб одам пашшадай уймалашмаса-да!

Илгарилари бу ҳандақ мустаҳкам панжара билан ўралган бўлиб, уни ақлақачон кўпориб ташлашган эди.

Сайёҳ офицердан юзини олиб қочиш учун гоҳ у, гоҳ бу ёққа маънисиз аланларди. Офицер сайёҳни водийнинг кимсасизлиги таажжублантди деб ўйлади, шекилли, ёнига бориб қўлидан ушлади, гирдикапалак бўлиб, кўзига қарамоқчи бўлди:

— Ана, кўрдингизми шармандаликни? — деди офицер.

Сайёҳ унга жавоб бермади. Офицер ҳам кутилмаганда жим бўлди ва қўлларини белига тираб, оёқларини керганча ерга тикилиб қолди. Кейин кўтаринки бир табассум билан сайёҳга боқди:

— Кеча комендант сизни таклиф қилаётганида, мен ўша ерда эдим. Комендантни биламан. Сизни нима мақсадда бу ерга таклиф қилганини дарров тушундим. Менга қарши туришга унинг кучи етса ҳам, ҳозирча журъат қилмаяпти. Лекин сиздай ҳурматли чет эл меҳмонининг мен ҳақимдаги фикрини эшитиб кўрмоқчи. Унинг режаси аниқ: сизнинг оролимизга келганингизга икки кун бўлди, эски комендантнинг ўзини ҳам, қарашларини ҳам ҳали билмайсиз, балки сиз, — оврупо бидъати тарбиялаган одам — умуман, ўлим жазосига, қисман бизниқандай автоматлашган қатлга, ниҳоят, бу қатл сал эскирган машинада, томоша-бинларсиз ижро этилишига мутлақо қаршидирсиз. Комендант шуни ўйлаган. Буларнинг ҳаммаси, мен қилаётган ишлар сизга ёқмаслигига умид туғдиради, шундай эмасми? Агар, сизга ёқмас экан (мен ҳамон комендант фикрини айтяпман), бу ҳақда, албатта, қаердадир гапирасиз, чунки сиз ўзингизнинг катта тажрибангизга суяниб иш қилишингиз табиий. Тўғри, сиз турли халқларнинг ўзига хос одатларини яхши биласиз ва олимларча фикр юритиб, бу ерда кўрганларингиз хусусида ҳамма жойда ҳам, дейлик, ўз юртингиздагидай, кескин гапирмайсиз, албатта. Комендантга бунинг кераги ҳам йўқ. Унга сизнинг шунчаки айтган бир қалтис гапингиз кифоя. Бу гап гарчи эътиқодингизга алоқасиз эса-да, комендантнинг истагини қондирса бўлди. Кейин у сизга айёрлик билан ҳар хил саволлар бераверади. Унинг хонимчалари эса сизни ўраб, қулоқларини динг қиладилар. Дейлик, «бизда суд ишлари бошқача» ёки «бизда ўлим жазосидан бўлак жазолар ҳам бор» ёки «одамни қийнаш бизда фақат ўрта асрларда бўлган», десангиз, бас. Майли, бу гапларингиз тўғри бўла қолсин. Майли, улар сизнингча табиий бўлиб, менинг ишимга алоқаси йўқдай туюлсин, лекин, биласизми, комендант нима қилади? Мен буни тасаввур этаман. Комендант бу гапни эшитиб, ўтирган курсисини кескин четга суради-да, болохонага чиқади. Унинг изидан хонимлари эргашади. Кейин унинг хонимчалари «момоқалди-роқдай» деб аташган овоз эшитилади: «Ғарбнинг буюк олими, бутун мамлакатларда суд ишини қайта кўриб чиқиш учун тайинланган вакил ҳозиргина бизнинг эски тартиб инсоний эмаслигини эълон қилди. Мен бу ҳурматли зот хулосасидан сўнг эски удум билан келишолмайман ва буйруқ бераманки, шу соатдан бошлаб...» Ва ҳоказо. Сиз шунда гапга аралашмоқчи бўласиз, мен бу гапларни айтмадим, демоқчи бўласиз, менинг услубим ваҳшиёна эмас, балки чинакам инсоний услуб, инсонга лойиқ ягона услуб эканини, аппаратга

қойил қолганингизни ҳам айтмоққа шайланасиз, аммо энди кеч бўлади. Чунки сиз хонимчалар тўпланган болохонага чиқолмайсиз, ҳаммани ўзингизга қаратмоқ учун қичқирмоқчи бўласиз, аммо бирорта хонимнинг қўлчаси оғзингизни беркитадию мен ва собиқ комендантнинг васиятлари барҳам топади.

Сайёҳ кулгидан ўзини зўрға тутди: у оғир деб ҳисоблаган вазифа шунчалик осон экан-да. Шунга қарамай, у иккиланиб гапирди:

— Сиз менинг мавқеимга ортиқча баҳо беряпсиз: комендант мендаги тавсияномани ўқиб кўрган ва менинг суд ишлари бўйича билимдон эмаслигим энди унга аён. Мабодо, мен бирор фикр билдирганимда ҳам, бу фикр ҳар қандай одам айта оладиган шунчаки фикр бўлар эди. Ҳарҳолда, меники комендантнинг фикричалик, яъни колонияда билишимча, кенг ҳуқуққа эга одамнинг фикричалик мавқега эга бўлмайди. Агар, бу тузум ҳақида комендантнинг режаси сиз айтгандай чиндан қиёмега етган бўлса, менинг арзимас ёрдимсиз ҳам тузум қуламаса, деб кўрқаман.

Офицер буни англадимикан? Йўқ, ҳали англамаган эди. Офицер бошини чайқади-да, соқчи аскар билан жиноятчига қаради. Улар сесканиб бўтқадан қўлларини тортишди. Кейин офицер сайёҳга яқин келиб, унинг кўзига эмас, камзули ёқасига қараб, одатдагидан секинроқ гап бошлади:

— Сиз комендантни билмайсиз. Унга ҳам, бизга ҳам, мени кечиринг-у, бир қадар, соддадиллик билан ёндашяпсиз. Сизнинг таъсирингиз, менга ишонинг, бебаҳодир. Қатл пайтида якка сиз бўлишингизни эшитиб, қувонганимни билсангиз эди. Комендантнинг режаси бўйича бу менга зарба бўлиши керак, мен эса зарбани ўз фойдалга ҳал қиляпман. Сиз менинг изоҳларимни бемаълга тингладингиз. Агар, одамлар бўлганида нафратомуз нигоҳларию мунофиқ шивирлашлари билан бизга халал беришарди. Мана, сиз машинани ўз кўзингиз билан кўрдингиз. Энди қатлни кўрмоқчисиз. Сизнинг хулосангиз, албатта, тайёр бўлса керак. Мабодо, бирор етишмовчилик бўлса, қатл манзарасининг ўзи буни бартараф қилади. Энди сизга мурожаат этмоқчиман: комендантни енгишга ёрдам беринг, илтимос!

Сайёҳ унинг гапини оғзидан олди:

— Мен нима қила оламан?! — дея хитоб қилди у. — Бунинг иложи йўқ. Мен сизга халақит беролмаганимдай, ёрдамим ҳам тегмайди.

— Тегади! — деди офицер (сайёҳ унинг қисилган муштини кўриб, чўчиди). — Ёрдамингиз тегади, — деди яна таъкидлаб офицер, — менда бир фикр бор, ўйлайманки, бу қўл келади. Сиз, «таъсирим етарли эмас», деяпсиз. Менимча, етарли. Мабодо сиз ҳақ бўлсангиз ҳам, наҳотки, эски тартибни сақлаб қолиш йўлида энг кичик, майли, бефойда туюлган имкониятдан фойдаланмасак? Менинг режамга қулоқ солинг. Бу режа амалга ошиши учун авваламбор сиз колонияда бизнинг судимиз хусусида иложи борича юмшоқроқ гапирмогингиз даркор. Агар, сиздан биров сўрамаса, умуман, гапирманг. Гапирган тақдирда ҳам қисқа ва мужмал гапирган маъқул. Улар сизга бу ҳақда сўзлаш осон эмаслигини кўрсин, мабодо очиқ гапирсангиз, ўзингизни сўкиниб юборадигандай тутинг. Мен сиздан ёлғон сўйлашни талаб қилаётганим йўқ. Фақат қисқа жавоб берсангиз бас. Норози оҳангда «ҳа, мен ҳукм ижросини кўрдим» ёки «ҳа, мен барча изоҳларни тингладим», десангиз кифоя. Норози оҳангда гапиршиш учун сизда етарли асос бор. Комендант бу норозиликни ўзиникига мутлақо тескари эканини билмайди. Комендант буни ўз фойдасига деб билади. Кейин эртага

комендант раислигида бошқарманинг ҳамма мансабдорлари қатнашадиган мажлис чақирилади. Комендант бунақа йиғилишларни томошага айлантиришга уста. Ҳатто томошабинлар учун алоҳида бўлмалар ҳам қуришган. Одам доим кўп бўлади. Кўнглим айниса ҳам, ўшанақа мажлисларга қатнашишга мажбурман. Сизни, албатта, таклиф қилишади. Агар, сиз бугун ўзингизни мен айтгандай тутсангиз, уларнинг таклифи илтижога ҳам айланиши турган гап. Бордию сизни қандайдир сабабларга кўра таклиф қилмасалар, сиз таклифни ўзингиз сўраб олишингизга тўғри келади ва илтимосингиз қондирилишига шубҳа қилмасангиз ҳам бўлади. Шундай қилиб, сиз эртага хонимчалар билан комендант равоғида ўтирган бўласиз. Комендант вақти-вақти билан сизни ўтирибдими-йўқми деб тепага қараб кўяди. Анчагача фақат тингловчиларга мўлжаллаб қилинган асоссиз маърузалардан сўнг, дейлик, одатдагидай, портдаги қурилиш ишлари ҳақидаги ноқерак масала кўрилади ва кейин гап суд ишларига келиб тақалади. Мен ўрнимдан туриб бугунги қатл ҳақида ахборот берман. Ахборотим жуда қисқа бўлади. Тўғри, уни лўнда қилиб айтиш мумкин эмас, лекин шундай қиламан. Комендант одатдагидай жилмайиб, миннатдорчилик изҳор этади менга ва қулай имкониятни бой бермай, ўрнимдан туради. «Ҳозиргина, — дейди у ёки шунга ўхшаш бир гап қилади, — ҳозиргина биз бўлиб ўтган қатл ҳақидаги ахборотни эшитдик. Шахсан мен шуни эслатиб қўймоқчиманки, қатл маросимида буюк олим ҳам иштирок этди. У бизнинг колониямизга ташриф буюриб, катта илтифот кўрсатгани ҳаммангизга маълум. Бугунги мажлисими ҳам бу муҳтарам зот қатнашаётгани сабабли катта аҳамиятга эгадир. Биз эски одат бўйича чиқарилган ҳукм ва унинг ижроси ҳақида улуғ олимдан фикр-мулоҳазаларини айтишини илтимос қилсак, нима дейсизлар?» Албатта, ҳамма чапак чалади, мен эса улардан ҳам кўпроқ чаламан. Комендант сизга таъзим қилиб: «Демак, бу савол барчанинг номидан берилди сизга», дейди. Сиз эса ўрнингиздан туриб тўсиқ ёнига борасиз. Қўлларингизни намоёйишкорона тарзда тўсиқ устига қўясиз, акс ҳолда, хонимлар қўлингизни олиб, бармоқларингизни ўйнай бошлашади. Ниҳоят, нутқ ирод этасиз. Бунгача қандай чидаб туришимни мен тасаввур қололмаяман. Нутқингизни сиз чекламанг. Бор овоз билан ҳақиқатни айтинг. Фикрингизни баралла айтинг, ҳа, ҳа, тўппа-тўғри комендантнинг юзига қараб ҳайқиринг. Балки, сиз буни истамассиз, табиатингиз кўтармас, балки сизнинг юртингизда бунақа ҳолда киши ўзини бошқача тутар, а? Яхшиси, сиз ўрнингиздан турманг. Бир-икки оғиз гапирадиган бўлсангиз, сўзингизни пастдаги равоқда ўтирган мансабдорлар эшитилар-эшитилмас қилиб айтинг, шу — бас. Шунинг ўзи етарли. Фақат қатл маросимида одамлар бўлмагани бузуқ ғилдирак ва узилган тасма ҳақида, кўнгилни айнитувчи наमत тиқин тўғрисида оғиз ҳам очманг, буни ўз гарданимга оламан. Ишонинг, менинг нутқим комендантни залдан чиқиб кетишга мажбур этмас ҳам, уни тиз чўктиражак, «собик комендант, мен сенга таъзим қиламан!», дейишга мажбур қилажак!.. Мана, менинг режам. Буни амалга оширишга ёрдам беришни истайсизми ўзи? Албатта, истайсиз. Истакдан ташқари бу сизнинг бурчингиз ҳам.

Офицер сайёҳнинг қўлларини олди-да, кўзига боқди. У сўнги сўзларни шундай бақириб айтдики, овқат талашаётган соқчи билан жиноятчи ҳеч нарсага тушунмас ҳам дарҳол тўхтаб, оғизларидагини чайнаганларича сайёҳга қараб қолишди.

Сайёҳ офицерга берадиган жавобини аллақачон ўйлаб қўйган эди: у — умри давомида кўп нарса кўрган

холис одам, ҳозир иккиланиб ё кўрқиб ўтирмоқчи эмасди. Шунга қарамай, аскар билан жиноятчининг овозини эшитган бир зум жим қолди. Ниҳоят, у айтиши керак бўлган сўзни айтди:

— Йўқ!

Офицер ундан кўзини узмай киприкларини пириллатди.

— Сизга изоҳ керакми?

Офицер индамай бошини силкиди.

— Мен бунақа суд тартибига қаршиман, — деди сайёҳ, — гарчи сизнинг менга ишониб айтган гапларингизни ҳеч қачон суистеъмол қилмасам-да, ҳали бу ишончни қозонмай туриб, сизлар ўрнатган тартибга қарши боришга ҳаққим борми, қаршилигим бирор натижа берадими, деб ўйлаган эдим. Бу ҳақда дастлаб комендантга мурожаат қилишим кераклиги менга аён эди. Менинг бу фикримни сиз яна равшанлантирдигиз. Аммо мендаги бу қатъий қарорни (гарчи, сизнинг ашаддий, холис этиқодингиз мени ҳаяжонлантирсда) мустаҳкамлаган сиз эмассиз.

Офицер индамай, машинанинг ёнига бориб, жез ғўлалардан бирига кўлини теккизди, кейин бошини кўтариб, «ҳисоб»чини текширгандай бўлди. Соқчи аскар ва жиноятчи бўлса аллақачон дўстлашиб олгандилар. Тасмалар билан чандилган жиноятчи бир амаллаб аскарга имо қилар, аскар у томон энгашар ва жиноятчи унга ниманидир шивирларкан, у бошини силкирди.

Сайёҳ офицернинг ёнига келди.

— Сиз ҳали менинг ниятимни билмайсиз-ку?! Албатта, мен комендантга бу ердаги аҳвол хусусида ўз мулоҳазамни айтман, аммо ёлғиз ўзига айтман. Қолаверса, мен қандайдир мажлисда қатнашмоқ учун бу ерда узоқ ушланиб қолиш ниятим йўқ. Эртага эрталаб мен кетаман, лоақал, бирор кемага тушиб жўнайман.

Бу гаплар офицернинг бу қулоғидан кириб унисидан чиқаётгандай эди.

— Демак, сизга бизнинг суд ишларимиз маъқул келмади, — деди у ўз-ўзига гапиргандай ва кинояли кулиб қўйди. У боланинг инжиқлигидан кулган чол каби хаёлларини кулгу пардасига яшираётганга ўхшар эди.

— Ундай бўлса ишни бошлаймиз, — деди офицер ва кутилмаганда тиниқ нигоҳ билан сайёҳга қаради. Бу қарашда нечукдир уйғониш, нимагадир даъват ифодаси бор эди.

— Нимани бошлаймиз? — деб сўради сайёҳ, лекин жавоб олмади.

— Сен озодсан, — деди офицер жиноятчига унинг тилида.

Жиноятчи дастлаб ишонмади. Офицер яна такрорлади:

— Сен озодсан, дедим-ку!

Аввалига жиноятчининг юзига нур югурди. Наҳотки, рост бўлса! Балки... офицернинг зрмагидир бу? Ёки анави келгинди уни кечиришларини сўраганмикан? Нималар бўляпти ўзи? Бу саволларнинг барчаси жиноятчи юзига ёзиғлиқ эди. Аммо умиди узоққа бормади, шунга қарамай, нима қилиб бўлса-да, озод бўлгиси келди ва «мола» остида имкони борича юлқина бошлади.

— Тасмаларни узиб юборасан, — дея бақирди офицер, — жим ёт! Ҳозир биз уларни бўшатамиз.

Офицер соқчи аскарга ишора қилди ва икковлон ишга тушдилар. Жиноятчи оҳиста куларди. У бошини буриб, гоҳ чапга — офицерга, гоҳ ўнгга — аскарга, ҳатто сайёҳга ҳам қараб қўярди.

— Уни чиқариб ол, — деб буюрди офицер аскарга. «Мола» жуда яқин тургани учун эҳтиёт бўлиш керак

эди. Бесабр жиноятчининг елкасида бир неча кичик жароҳат ҳам пайдо бўлди. Лекин офицер унга қарамай қўйди. У сайёҳнинг ёнига келиб, чўнтагидан ўша чарм ҳамённи чиқариб, уни узоқ кавлади, излаган қоғозини топиб, сайёҳга рўпара қилди.

— Уқинг.

— Уқий олмайман, — деди сайёҳ, — буни ўқий олмайман дедим-ку.

— Яхшироқ қаранг, — деди офицер ва бирга ўқиш учун сайёҳга ёнма-ён келиб турди. Бу ҳам фойда бермагач, қўлини баланд кўтарганча, гўё қоғозга тегиш мумкин эмасдай, жимжилоғи билан ниманидир кўрсатиб, сайёҳнинг ўқишини енгиллаштирмоқчи бўлди. Жилла курса, шуни ўқиб, офицерни хурсанд қилиш ниятида сайёҳ ниманидир илғашга тиришса ҳам, фойдаси бўлмади. Шунда офицернинг ўзи аввал ҳарфларни топиб, кейин қўшиб ўқиди:

— «Адолатли бўл!» деб ёзилган бу ерда!

— Эҳтимол, — деди сайёҳ, — худди шундай деб ёзилганига аминман.

— Майли, — деди офицер ва озгина бўлса-да қаноатланиб, қўлида қоғоз, трапга кўтарилди; қоғозни ғоят эҳтиёткорлик билан «ҳисобчи»нинг устига қўйди. Кейин тишли ғилдираклар тизимини бутунлай қайтадан ўрнатишга киришди. Бунга кўп меҳнат талаб қилинарди. Тишли ғилдираклар ичида энг майдалари ҳам кўп бўлса керак, офицер «ҳисобчи»нинг ичига бошини тиқиб, узоқ диққат билан текширди.

Пастда сайёҳ тимирскиланаётган офицердан кўз узмай қараб турар, унинг бўйни ва қуёшдан қамашган кўзлари оғрир эди. Аскар билан жиноятчи эса бирга эдилар: боя ҳандаққа улоқтирилган кўйлак-иштонни соқчи милтиқ найзаси билан илдириб олди. Кўйлак лой бўлгани учун жиноятчи уни сув тўлдирилган товоққа солиб ювди. Жиноятчи кийингач, унинг ўзи ҳам, соқчи ҳам бараварига кулиб юборишди, чунки кўйлак билан иштон орқасидан икки бўлинган эди. Соқчининг кўнглини кўтаришни ўз бурчи деб билди шекилли, жиноятчи йиртиқ кийимини ҳилпиратиб, унинг олдида рақсга туша бошлади. Соқчи бўлса ерда ўтирганча кулиб, тиззасига шаппатилар эди. Лекин жанобларнинг шу ерда турганлиги уларни ўз майлларини тийишга мажбур эди.

Ниҳоят, офицер ишини тамомлади, ҳар бир мурватни табассум билан сўнги бор кўздан кечирди, ҳозиргача очиқ турган «ҳисобчи»нинг қопқоғини ёпиб, пастга тушди. Сўнгра ҳандаққа, кейин жиноятчига қаради, у уст-бошини ҳандақдан олганини кўриб, қаноатланди ва товоқ ёнига келди-ю, ифлос сувни кўргач таъби хиралашди. Демак, у қўлини юволмайди. Нима қилсин, гарчи қум сув ўрнини босолмаса ҳам, у қўлларини қумга тикди. Кейин ўрнидан туриб, мундир тугмаларини бўшата бошлади. У мундир ёқасига солиб қўйган бир жуфт рўмолчани чиқариб олиб, жиноятчига иргитди.

— Мана, сенинг рўмолчаларинг! — деди-да, сўнг сайёҳга қараб қўшиб қўйди: — Хонимларнинг совғаси.

Офицер мундирини ва қолган нарсаларини қанчалик шошиб ечмасин, ҳар бир кийимини ғоят эҳтиёткор бўлиб қўли билан ушларди. Ҳатто мундиридаги зарбоф чилвирни силаб ҳам қўйди, бир тола попуғини силкиб тўғрилашни ҳам унутмади. Аммо ҳар бир ечилган кийимни у асабийлик билан ҳандаққа улоқтираркан, ўша эҳтиёткорлигидан асар ҳам қолмаётганди. Сўнги буюм — камарга боғланган ханжар эди. У ханжарни қинидан чиқариб, тиззасига уриб иккига бўлди ва ҳар иккала бўлакни ҳам ҳандаққа шундай зарб билан отдики, пастда жаранглаган товушнинг акс-садоси эшитилди.

Офицер тир-яланғоч бўлди. Сайёҳ лабларини тишлаб олган, миқ этмас эди у. Гарчи ҳозир нима бўлишини билса ҳам, унинг офицерга халақит беришга ҳаққи йўқ эди. Модомики, офицер сиғинган суд тартиби энди ўз моҳиятини йўқотган экан (балки бунга сайёҳнинг аралашуви, унинг ўз бурчини бажаргани сабаб бўлгандир), бу тартиб тугаётган экан, офицернинг ҳозир қилаётган иши жуда тўғри, зеро, сайёҳ ҳам офицернинг ўрнида худди шундай қилган бўларди.

Соқчи аскар билан жиноятчи аввал бошда ҳеч нарсани тушунишмади, ҳатто дастлаб офицерга эътибор ҳам қилишмади. Жиноятчи рўмолчалари яна қўлига текканга хурсанд эди, аммо унинг шодлиги узоққа чўзилмади, чунки соқчи аскар кутилмаганда бир юлқиб рўмолчаларни тортиб олди ва камарига тикди. Жиноятчи рўмолчани олишга ҳар қанча уринмасин, эплотмади. Икки аскар ярим ҳазил, ярим чин — анчагача бахслашдилар, кейин яланғоч офицерни кўриб, сергак тортишди. Айниқса, жиноятчи буюк бир ўзгаришни сезиб, қотиб қолди. Унинг бошига тушган кўргулик энди офицерни домига тортаётган эди. Бу — чет элликнинг буйруғи, шекилли. Демак, қасос бу. Ҳа, у тўла азоб чекмай, тўла қасос оладиган бўлди! Аскар илжайди ва шу ифода унинг чеҳрасида муҳрланиб қолди.

Офицер машина томонга юзланди. Унинг аппаратни мукамал билиши гарчи аввалдан маълум бўлса-да, шу тобда машинанинг ишлаши, яъни офицерга итоати кишини ҳайратанга соларди: у қўлини «мола»га теккизган заҳоти, «мола» бир неча марта кўтарилиб тушдию офицер сиғадиган ораликда таққа тўхтади.

У «мола» тагига ётиб, «ётоқ»нинг четига қўл теккизган ҳам эдики, «ётоқ» шу заҳоти тебрана бошлади ва наमत тикин офицернинг нақ оғзи устида тўхтади. Офицер тиқинни оғзига олишни истамаётгани кўришиб турарди, аммо ўзини зўрлаб у ҳалигини оғзига олди. Ҳаммаси муҳайё, фақат тасмалар боғланмаган эди. Лекин офицерни боғлашга зарурат ҳам йўқ эди. Шунга қарамай, осилиб турган тасмаларни кўрган жиноятчи, қатл бу ҳолда рисоладагидай бўлмайди деб ўйлади, шекилли, аскарга ўйноқи бир имо қилди ва икковлон машина ёнига келишди. Офицер оёғи билан машинани ишга солувчи асбобни туртмоқчи эди, аммо аскарларни кўриб, қўл-оёғини боғлашга изн берди. У энди боғлиқ ҳолда ўша асбобга оёғини чўзолмас, аскар билан жиноятчи ҳеч нарсани тушунмас, сайёҳ бўлса бу ишга аралашини мутлақо истамас эди. Лекин уларнинг хизматига зарурат қолмади: тасмалар боғланган замон машина ўзи ишлаб кетди. «Ётоқ» қалтирар, тишлар танага ботар, «мола» гоҳ кўтарилиб, гоҳ пастга тушарди. Сайёҳ бу манзарага шунчалар маҳлиё бўлиб қолган эдики, ҳатто «ҳисобчи» ичида жойлашган бир ғилдиракнинг бузуқлиги ҳам эсидан чиқди. Аммо ҳозир машина ниҳоятда шовқинсиз ишлар, ортиқча бирор товуш эшитилмасди.

Машина ўзининг сокинлиги билан унчалик диққатни тортмай қўйди. Сайёҳ аскар билан жиноятчига қаради. Машина ҳаммадан кўпроқ жиноятчини қизиқтираётган эди: у гоҳ энкайиб, гоҳ оёғи учиде туриб, бармоғи билан аскарга ниманидир кўрсатарди. Бу сайёҳга ёқмади. У маросим тугагунча турмоқчи эди-ю, анави аскар билан жиноятчининг қилиқларини кўриб, чидай олмади:

— Уйга жўнанглар! — деди уларга.

Аскар бунга эътироз билдирмади, аммо жиноятчи буйруқни худди жазодай қабул қилди ва қўлларини қовуштириб, сайёҳдан шу ерда қолишни сўради. Сайёҳ рад ишорасини қилиб бош чайқаган эди, жиноятчи чўкка тушганча ялина бошлади. Шунда сайёҳ буларга гап тушунтириб бўлмаслигини англаб, ҳайдаб юбориш учун

улар томонга юрди, шу чоғ тепада — «ҳисобчи»нинг ичидан қандайдир товуш чиқди. Демак, ҳали ҳам битта филдирак носоз экан. Лекин шу заҳоти «ҳисобчи»нинг қопқоғи оҳиста кўтарила бошлади. Аввал филдиракнинг тишлари, кейин ўзи кўринди. Гўё «ҳисобчи»ни аллақандай зоҳирий куч аёвсиз сиқиб, бу филдиракни ситиб чиқараётгандай эди. Филдирак «ҳисобчи»нинг четига филдираб келдию ерга тушди ва қумда озгина юмалаб, йиқилди. Лекин тепада иккинчи, учинчи ва кўплаб катта-кичик филдиракчалар изма-из пайдо бўлиб, қумга юмалай бошлади. Ҳар гал навбатдаги филдирак пайдо бўларкан, бу энг сўнггисидай, ниҳоят «ҳисобчи»нинг ичи бўшагандай туюлар, аммо унинг изидан янгилари кўтарилиб, пастга тушар ва қумда юмалаб, ётиб қолаверарди. Бу томошага берилиб кетган жинойтчи сайёҳнинг буйруғини ҳам унутди. У тишли филдиракчаларга завқ билан қарар, уларни тутиб олишга ҳаракат қилар, аскардан ёрдам сўрарди. Лекин филдиракни ушлаётиб, яна қўлини тортиб олар, чунки унинг изидан келаётган янги филдиракнинг шиддати уни чўчитарди.

Сайёҳ бўлса, аксинча, бесаранжом эди: машинанинг бир маромда ишлаётганига мутлақо ишониб бўлмас, унинг тез орада парчаланиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Сайёҳ офицерга ёрдам бериш пайтим келди, деб ўйлади, чунки офицернинг ўзи мустақил ҳеч нарса қилолмасди. Бироқ бутун диққати юмалаётган тишли филдираклар билан банд сайёҳ машинанинг бошқа қисмларини кўздан қочирди. Ниҳоят, сўнгги филдирак тушганда сайёҳ «мола» узра энгашди-ю, ёқимсиз бир нарсанинг гувоҳи бўлди: «мола» аллақачон ёзмай қўйган, фақат бир жойга санчар эди, «ётоқ» ҳам танани айлантирмай, фақат «мола»нинг тишларига бориб келаверарди. Сайёҳ бу ишга аралашмоқчи, ҳатто машинани тўхтатмоқчи ҳам бўлди. Ахир, бу офицер севган қийноқ маросими эмас, оддий қотиллик эди-да. Шу пайт «мола» ўз тишларига танани санчди-да (қонда бўйича бу ўн иккинчи соатда юз бериши керак эди), айланиб ҳандақ устида тўхтади. Қон кўп оқар эди, чунки ўзидан сув чиқарадиган тишлар негадир ишламай қолиб, қон ювилмас эди. Шунингдек, танани ҳандаққа ирғитадиган асбоб ҳам бу гал ишдан чиққан эди ва офицернинг танаси ўз қонига беланиб, узун тишларга санчилган ҳолда, ҳандақ узра осилганча турарди. «Мола» бир сира ўз ўрнига қайтмоқчи ҳам бўлди, шекилли, аммо ҳали юкдан қутилмаганини сезгандай, яна ҳандақ узра тураверди.

— Ёрдам берсаларинг-чи! — дея бақирди сайёҳ соқчи билан жинойтчи ва ўзи офицернинг оёқларидан тутди. Сайёҳ офицернинг оёғи томонидан, улар эса боши томонидан паста боссалар, танани суғуриб олишлари мумкин эди. Аммо иккала аскар бунга журъат қилиша олмади. Ҳатто жинойтчи тескари ўгирилиб тураверди. Сайёҳ уларни куч билан офицернинг ёнига судраб келди. Шу пайт сайёҳ бир ҳиссиёт билан беихтиёр офицернинг юзига қаради: бу қиёфа ўзгармаган, тириклигида қандай бўлса, ҳозир ҳам худди шундай эди. Бу қиёфада ваъда қилинган ҳурликдан асар ҳам йўқ, барча қатл қилинганлар шу машина туфайли эришган ҳурликка офицер етолмаган эди. Унинг лаблари қаттиқ жипслашган, очиқ кўзларида тирик ифода, қарашдан мулојимлик ва ўзига ишонч барқ уриб турар, манглайига эса катта пичоқсимон тиш ботиб кирган эди.

Сайёҳ сал олдинда, соқчи билан жинойтчи орқароқда юриб, колонияга етишганида, соқчи уйлардан бирини кўрсатиб, деди:

— Мана қаҳвахона.

Бу бинонинг пастки қаватида ғорга ўхшаган, деворларини қурум босган, шифти паст хона бор эди. Унинг кўчага қараган эшиги ланг очиқ турар, гарчи бу қаҳвахона қолган уйлардан кам фарқ қилса-да (комендатуранинг ҳашаматли биносидан бошқа ҳамма уйлар эски эди), сайёҳда тарихий ёдгорликларни кўргандай таассурот қолдирди. Сайёҳ қаҳвахонага яқинлашган заҳоти ўтган асрлар ҳидини сезди. У ёнидаги икки аскар билан қаҳвахона рўпарасида қўйилган бўм-бўш столларни оралаб ўтди-да, эшик олдида тўхтади. Ичкаридан чиқаётган зах ҳавони ютди.

— Чол шу ерга кўмилган, — деди соқчи аскар, — руҳини унга қабристондан жой бермади. Қаерга кўмишни билмай, узоқ сарсон бўлишди, ва ниҳоят уни шу ерга кўмдилар. Албатта, офицер сизга буни айтмаган, чунки офицер учун бундан ортиқ шармандалик йўқ эди. У ҳатто бир неча марта тунда чолни кавлаб олмоқчи бўлди, лекин уни ҳар гал ҳайдаб юборишаверди.

— Қани унинг қабри? — деб сўради сайёҳ аскарга ишонмай.

Соқчи аскар билан жинойтчи аскар қабр қаерда бўлиши мумкинлигини дарҳол аниқлашиб қўлларини илгарига чўзишди-да, тусмоллаган жойни кўрсатишди. Кейин улар сайёҳни тўрдаги девор ёнига бошлаб боришди. Бу ердаги столда соқоли калта қирқилган забардаст одамлар ўтиришарди. Улар камзүлсиз, энгида йиртиқ кўйлақдан бошқа ҳеч вако йўқ, чамаси, порт ишчилари, хуллас, ҳўрланган омма эди. Сайёҳ деворга яқинлашганда баъзилари ўрнидан туришиб, девор томон тисланишиб, сайёҳни кузата бошлашди.

— Бу чет эллик, — деган шивирлаш эшитилди ён-атрофдан, — у қабрни кўрмоқчи.

Улар столни суришди. Бу стол тагида чиндан ҳам қабр тоши ётарди. Тош унчалик баланд бўлмай, стол остидан деярли кўринмас эди. Ундаги ёзувлар ниҳоятда майда бўлганидан, сайёҳ тош ёнига чўкка тушиб, ўқишга мажбур бўлди: «Бу ерда кекса комендант ором олмақда. Бу қабрни, гарчи бугун ўз исмларини айтолмасам ҳам, унинг мухлислари қазди, тошни ҳам ўшалар кўйди. Маълум вақт ўтгандан кейин комендант тирилиб, колонияни қўлга киритмоқ учун ўз тарафдорларини жангга бошляжак ва илк жанг қаҳвахонада бўлажак. Шундай башорат бор. Ишонинг ва кутинг!»

Сайёҳ ўрнидан турганда атрофида одамлар тўпланиб, унга тиржайишар, гўё ёзувни биринчи марта сайёҳ билан бирга ўқишган-у, ёзув уларга кулгили кўрингандай, гўё сайёҳни ҳам ўз фикрларига қўшиш учун кулаётгандай эдилар. Сайёҳ ўзини ҳеч нарса билмагандай тутди ва тўпланганларга бир неча танга улашди. У қабрни стол билан бекитишларини кутиб турди-да, кейин қаҳвахонадан чиқиб, порта жўнади.

Соқчи билан жинойтчи қаҳвахонада танишларини учратиб, ушланиб қолишди. Лекин кўп эмас, албатта. Сайёҳ ҳали соҳилга йўналган узун зинапоянинг ярмига етмай, ҳар иккаласи унинг изидан чопишди. Улар сайёҳ билан бирга кетишмоқчи, сайёҳни шунга мажбур қилмоқчи бўлишди, чамаси. Сайёҳ пастда қайиқчи билан кемага элтиб қўйишни келишиб олаётганида, иккаласи зинапоядан сассиз югурар, қичқиришга эса қўрқинишарди. Ниҳоят, улар соҳилга тушганларида, сайёҳ аллақачон қайиқча чиқиб олган, қайиқ ҳам ўрнидан жила бошлаганди. Улар қайиқча сакраб чиқишлари мумкин эди-ю, аммо сайёҳ қайиқ тубидан оғир арқон олиб, уларга дўқ қилди, шундан сўнг соқчи ва жинойтчи сакрашга журъат эта олишмади.

1914.

Етти иқлимдан тежмонлар

У Тошкентда ўқиди

Дастлаб кўрганимда унинг кимлиги-га эътибор бермаган эдим. Узимизнинг бирорта режиссёрми ё актёрларимизданми деб ўйлаган эдим. Кейинроқ эса у билан дўстлашиб қолдик. У Яман араб республикасида келган Мушрақи Али Сайф экан. Адашганимга боис — фақат мен эмас, бошқалар ҳам уни чет эллик деб ҳисобламас эди. Бир куни Мушрақи иккаламиз овқатланиб ўтирарканмиз, стол теварагидаги одамлар билан суҳбат бошланиб кетди. Анчадан кейин Мушрақи ўзининг араблигини айтган эди, ўтирганлар ҳайрон қолишди.

— Вей, гапинг-ку майли, ҳатто фикрлашинг ҳам бизникига ўхшайди-я, — деган эди ўшанда бир киши.

Бошқа гал эса Мушрақи бўлак бир одамни ўзининг Ямандан эканига уввало уриниб ишонтиролмади. Чунки ҳалиги одам бизнинг ўзбекча гаплашиб ўтирганимизни кўрган экан.

...Ҳамма гап Мушрақининг ғайрати, одамга киришимлилигида. У Яманда Маданият ва ахборот министрлиги чет эл матбуоти бўйича директор бўлиб ишлар ҳамда университетнинг тарих факультетида таълим олар эди. Университетда студентлар драмтруппа тузишди. Мушрақи унинг истеъдодли аъзоларидан бири бўлиб қолди. Труппа аъзолари кундан-кунга маҳоратларини ошириб, университетда кўзга кўриндилар. Кейинчалик эса атраф қишлоқларда ҳам томошалар кўрсата бошладилар. Томошабинлар кинога нисбатан

Диплом спектаклидан саҳналар

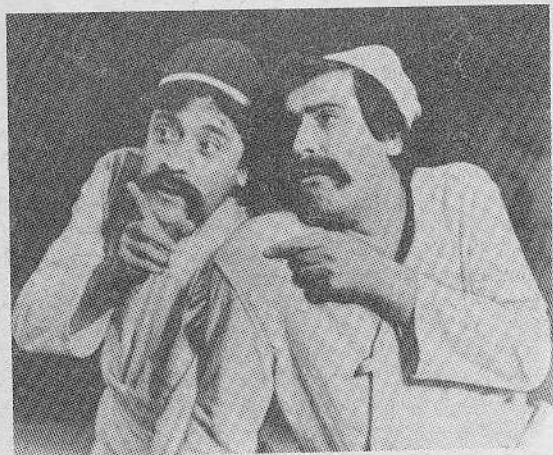
труппанинг чиқишини афзал кўрадиган бўлиб қолишди. Сабаби — спектаклда суратлар билан эмас, жонли актёр билан учрашардилар. Бора-бора труппа аъзоларининг ярмидан кўпи профессионал артист даражасига етди. Мушрақи ҳам шулар қаторида эди. Лекин эришган ютуқлари ўзини ҳали қониқтирмас, мамлакатда театр санъати ривожлантириш учун жуда камлик қилар эди. Мамлакатда эса ўзларининг бирорта режиссёрлари йўқ, борлари қўшни араб мамлакатларидан келиб ишлашарди. Мушрақи бу соҳада кўп ўқиб-ўрганиши кераклигини ҳис қилди. Министрликда уни Париж ёки қўшни араб мамлакатларига бориб ўқишга таклиф қилишди. Аммо Мушрақи, у ерларда кинобизнесагина ўрганиш мумкин, деб кўнмади.

Мушрақи Ямандаги совет элчихонаси ходими Юрий Демченко билан яқин дўст эди. Улар санъат соҳасида кўп суҳбат қурадилар. Юрий Мушрақининг орзу-ниятларидан бохабар бўлгани учун, кунларнинг бирида, Совет Иттифоқида ўқиш имконияти борлигини айтди. Мушрақи суюниб кетди, чунки матбуот орқали совет театр санъати билан таниш эди-да. Шундай қилиб, у 1980 йил охирида Киевга келди.

— Бирорта русча сўзни билмасдим, — дейди у. — Ўқишни худди биринчи синф боласидай, ҳарф ўрганишдан бошладим. Тайёрлов группамизда афғон, грек, вьетнам, араб йигит-қизлари бор эди. Олти ойдан кейин театр институтига имтиҳонга чақиришди. Фақат уч

киши имтиҳондан ўтдик. Лекин менга Киев театр институтида ўрин йўқлигини, Тошкентга ўқишга боришим мумкинлигини айтишди. Мен кўнмадим. Чунки баъзилар: «Тошкентда русчани тушунишмайди, тагин ярим йил ўзбекча ўрганишинг керак. Ундан ташқари, Ўзбекистон

ўз юртингга ўхшаган Осиё-да, унчалик қизиғи бўлмайди», дейишди. Мен қайтиб кетмоқчи бўлдим. Аммо ватанимда бирорта ҳам ўз режиссёримиз йўқлиги мени Тошкентга келишга мажбур этди. Аэропортда самолётдан тушиб, таксига ўтирдим ва шофёрга адрес ёзилган қоғозни тутқаздим. «Русчани биласизми?» деб сўрадим ундан. Шофёр кулди ва «Ўзинг-чи?» деди. Мен билишимни айтиб мақтандим. Аммо ўшанда ҳам тасавуририм ўзгармади, чунки бу одам такси шофёри бўлгани учун билади-да биздагига ўхшаб, деб ўйладим. Бироқ шаҳар ниҳоятда ёқди, тун бўлишига қарамай ҳаммаёқ порлаб турарди. Театр ва рассомчилик санъати институтида мени жуда яхши кутиб олишди, дарров жойлаштиришди...

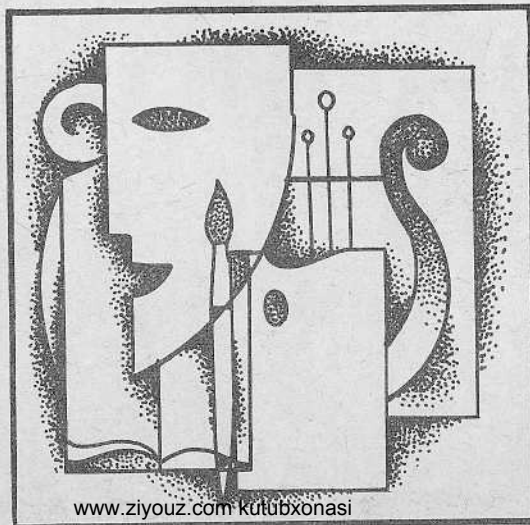
Юқорида Мушрақини одамга киришимли деб айтдик. Дарҳақиқат, Тошкент ва институт ҳаётига дарров сингиб кетди. Тез орада

ўзбекчани ҳам ўрганиб олди. Сабаби — у институтда ягона араб эди, курсдошлари эса унинг араблигини унутиб ўзбекча гапирардилар. Мушрақи ариза ва шунга ўхшаган ҳужжатларни ўзбекча ёзадиган, ўзбекча ашула айтадиган бўлиб қолди. У «Яша, Шўро», «Не учун кўзларда ёш» ашулаларини яхши кўрарди.

Мушрақи Ўзбекистонда кўп нарса ўрганди. Бу ерда турли театрларда бўлиши, таниқли актёрлар билан учрашиши учун ҳамма шароит бор эди-да. Ўқиш билан бирга мамлакатимиз маданий ҳаётида ҳам актив қатнашди. Жумладан, XII Жаҳон ёшлари фестивалида режиссёрлик ва бошловчилик қилди. Тошкент қишлоқ хўжалигини ирригациялаш, механизациялаш ва электрлаштириш институти ташкил топганининг 50 йиллигини нишонлаш тантанасига бағишланган адабий композиция тузди.

У институтни муваффақиятли тугатгач, диплом спектакли сифатида «Ёш гвардия» театрида Сурия ёзувчиси Саъдулла Ванноснинг «Султон султон-да» («Томоша») асарини сахналаштирди. Дипломни аълога ёқлади.

— Театр санъатини пухта ўргандим, кўплаб дўст орттирдим, русча ва ўзбекчани ўргандим... Мана, қанча бебаҳо нарсалар олиб кетаяпман, — деди у. — Юртимга бориб, «Ёш гвардия»га ўхшаган театр ташкил қиламан.

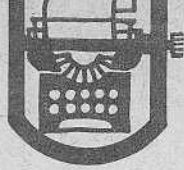
www.ziyouz.com kutubxonasi

Биз хайрлашарканмиз, Мушрақи кулиб деди:

— Чалароқ хайрлашаверайлик. Институтдан аспирантурага йўлланма олдим. Қайтиб келсам керак...

Ориф ФАРМОНОВ

اعزائى قىراى جريدە
يىقىلىدە «دۇنيا»
من كىل قىلىپ، روس، رىكەم
الجميعة، سىنا كىم دوام
الصحى و لىبرىدىكىم
القدم، السىم
قادرلى «Ёшлар»
журнали ўзбекистон!
Тўзган дилёригизда
тўриб، سىزларغا
долий сизларга
сидомайлик،
журналигизда
эса، Ҳалимша
равуф тийиман.
11-11-12 ۱۲۰۶
۱۲۰۶

Нажмиддин Комилов

ИШҚНИ ОЛОВЛАНТИРГАН СУВ

Бир донишманддан, дунёда энг кучли лаззат нима, деб сўраганларида, у: «Сўз лаззати, сўз санъатидан ҳузурланиш», деб жавоб берган экан. Чиндан ҳам шундай. Инсоннинг маънавий камолотини, ақл ва тафаккур қудратини намойиш этиб, ижод ва истеъдод меваси бўлмиш бадий Сўз кишига олам-олам завқ бағишлайди, ҳайрат ва ҳаяжонимизга сабаб бўлади. Аммо мўъжизалар мўъжизаси — бадий сўз лаззатини тўйиб, руҳий ҳаловат олиш учун уни теран идрок этмак, асар маъноларининг бутун нозик жиҳатларини қат-қатигача тушуниб етмак лозим. Айниқса, сўз санъатини ғоят баланд қадрлаган ва тил, услуб жиҳатидан биздан анча узоқлашиб қолган классик шоирларимизнинг мажоз ва истиоралар, ўзига хос йўсинда пардаланган маъноларга бой асарларини тушуниш, уқиб ўқиш хийла қийинчиликлар туғдираётгани сир эмас. Жумладан, улўғ Навоий асарлари ҳам. Олимларнинг тадқиқотлари, «Хамса» дostonларининг насрий баёни, алоҳида нашрлар учун тузилган изоҳлар, «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» мушкулмизни бир қадар осонлаштирган бўлса-да, лекин буюк шоирнинг «маънолар хазинаси»ни кашф этиш, унинг мислсиз санъати сирларини очиб, шеърят ихлосмандларига етказиш эҳтиёжи батамом қондирилгани йўқ. Назаримда, бу

ишни янада давом эттириб, Судий Баснавий каби қадимги шарҳчиларнинг иш усулидан фойдаланиш анча самарали кўринади. Зеро, модомики Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий замондошлари учун ғазални байтма-байт, мисрама-мисра, ҳаттоки сўзма-сўз «майдалаб» тушунтириш лозим бўлган экан, бизга бу яна ҳам муҳимроқ ва зарурроқдир. Шуларни ўйлаб, таъриба тариқасида Алишер Навоийнинг айрим ғазалларини классик шарҳ усулида тафсир қилишни лозим топдик.

Алишер Навоийнинг сеҳрли қаламидан томган жозиб ғазаллардан бири «Ғаройбус синар» девонига кирган ва атоқли ҳофиз Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов басталаган «Тошкент ушшоғи» куйи билан эл орасида шўхрат қозонган «Қаро кўзум» ғазалидир. Ғазалнинг ҳар бир байти алоҳида бир шеърӣ санъат, алоҳида пурмаъно ҳикмат-дурлар тизмасидан иборат. Шоир шарқ шеърӣятини анъаналаридан фойдаланишнинг юксак маҳоратини кўрсата олган. Аммо биз бу ерда асарни нуқул классик илми бадеъ қондалари асосида шарҳламоқчи эмасмиз. Негаки, Навоийнинг шеърӣ маҳорати бу қондалар доирасидан чиқиб кетади, анъана унинг учун бир восита бўлиб хизмат қилган, холос. Иккинчидан, илми бадеъ истилоҳларини зичлаб келтирaverиш мақсадимизга хилоф — мақсад асар маъноларини тушунтириш бўлгандан кейин бунга халақит берадиган нарсалардан қочиби, гапни байтлардаги асосий «ўқ сўзлар»ни (қадимгилар тили билан айтганда, «нукот» — нукталарни) изоҳлаш билан бошлаш жоиз: «Қаро кўзум» ғазалининг биринчи байтида **мардум** ва **мардумлиғ** ана шундай сўзлардир:

**Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросига мардум киби ватан қилғил.**

Форсча **мардум** сўзининг икки маъноси бор: 1) кўз гавҳари — қорачўғ ва 2) халқ, одамлар. **Мардумлиғ**нинг маъноси эса — одамийлик, инсонпарварлик, мурувват, лутф-марҳамат. Навоий бу байтида мазкур маъноларнинг ҳаммасини назарда тутди. Биринчи мисрада: а) қора кўзим, кел, энди одамийлик қил, мурувват кўргазгин; б) қора кўзим, пайтидир, келиб, кўзимга қорачўғ бўл. Иккинчи мисрада: кўзимнинг қорачўғига (гавҳарига) гавҳар каби жойлашиб ол, макон қур. Шоир **мардум** ва **мардумлиғ** орасида сўз ўйини — тажнис яшаш билан кифояланмай, шу маъноларни ифодаловчи ўзбекча **қаро кўзум** ва **кўзум қароси** (қадимларини келтириб, тўрт томонлама ширу шакар (икки тилли) тажниси том санъатини ижод этган. Қаро кўзум гўзал ёр, маҳбуба маъносини ҳам англатади. Шу каби байтдаги **фан** ва **ватан** сўзлари ҳам кўп маъноли. **Фан** — макр, найранг, хунар, йўл-йўриқ, расм (бу маънолар бир-бирига зид эмас, маъшўқада ижобий саналадиган ноз-финоқ, макр-ҳийла бўлиши мумкин); **ватан** — маскан, манзил, уй ва айни вақтда сукунат, ҳаракатсизлик, турғунлик демак. Шундай қилиб, байтнинг мазмуни: «Қора кўзлигим (гўзал ёрим), кел энди одамийлик мурувватини расм қилгин (ўрганиб ол), кўзимнинг қорачўғига (гавҳарига) гавҳар (қорачўғ) каби ўрнашгин (маскан тут)». Алҳосил: «Қора кўзлигим, келгин-да, лутф-шафқат, вафо расмини туз (вафоли бўл), ман учун сен кўз қорачўғидай азизсан, жойинг кўзим ичида».

Бундай байтлар классик танқидчиликда шоирлик маҳоратининг баланд намунаси — ҳусни матлаъ (шоҳ байт) деб баҳоланган.

Иккинчи байт:

**Юзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил**

Бу байтда сўз ўйини, мажоз йўқ, аммо бир-бирига вобаста тўртта истиорали бирикмадан фойдаланиб, илтижо оҳангини кучайтирувчи зарофатли тасвир ҳосил қилинган. Булар: **юзинг гули**, **кўнгул равзаси** (кўнгул боғи), **жон гулшани** иборалари. Гул, боғ, ниҳол, гулшан, чаман ўзаро алоқадор тушунча-образлар. Шунинг учун ҳам мазкур байтни тушуниш унча қийинчилик туғдирмайди, воқеан кўрилган образлар ҳозирги шеърӣятда кенг ишлатилмоқда. Бироқ, шунга қарамай, Навоийнинг бу сатрлари ҳам ички рамзий маънодан холи эмас. Қўлланилган иборалар фақат бир маънони ифодалайди, десак хато қиламиз. Чунончи, «Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил», деганда Навоий кўриниб турган зоҳирий маъно билан бирга, араб ёзувининг хусусиятидан фойдаланиб («жон» сўзи арабча ёзилганда алиф ҳарфи ўртада келади) қадинг алифдай жон ичида бўлсин, деган маънони ҳам кистириб кетган. Шу сингари, «кўнгул боғини гулшан қилиш»

иборасида, хурсандчилик (кўнгилнинг ёр юзини кўриб гулдай очилиши) ва бунинг тескариси — дард-маҳзунлик (ишқ изтиробиде кўнгил яраларининг яллиғланиши) маънолари мужассам.

Алҳосил: «Эй ёр, кўнгилнинг боғини юзининг гули учун гулшан қил, жонимнинг гулшанини эса қадинг ниҳоли учун чапан қилгин». Эки: «Менинг кўнгил, қалбим сенинг гул юзинг учун яшнаб турадиган гулшан бўлсин, қадинг ниҳоли жоним ўртасида алифдай турсин». Ҳуд: «Сенинг гулдай юзининг жойи менинг кўнгил, у кўнгил яраларига даво, у қалбим гулларини яшнатади. Ғўзал суратинг, баланд, зебо қоматинг жоним ичида — бу ерни ўзингга макон қил».

Учинчи байт:

**Таковарингга бағир қонидин ҳино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.**

Таковар — тез юрадиган, йўрга от. Маъшук уни миниб сайрга чиққанда ошиқ дарди баттар ортади, безовталанади. От ва унинг суворийси саркаш, бебок, бепарво. Бу аънавий тасвир ҳар хил кўрinishда классик шеърятда тез-тез учраб туради. Бироқ ана шу аънавий образларни Навоий халқ ичида кенг тарқалган ҳино кўйиб ясаши оdatи билан боғлаб, чиройли, завқли поэтик маънони юзага чиқара олган. Ҳино кўйиш — Шарқ халқлари, жумладан ўзбек халқи орасида қадимий удум. Айниқса, қиз-жувонлар, келинлар байрам кунлари кўл-оёқлари, юзларига ҳино кўйиб ясанганлар, бу шодлик ва хурсандчилик қилиш белгиси ҳисобланган. Ҳино махсус ўсимлик баргидан олинади. Барг қуритилиб, яхшилаб сувга аралаштирилади ва байрам арафасида кечкурун кўл-оёқларга (кафтга, бармоқларга), сочга кўйиб боғланади. Эрталаб турганда, ҳинонинг тўқ қизил ранги баданга кўчади ва узоқ сақланиб туради. Навоийнинг лирик қаҳрамони эса ўз маъшукига мурожаат қилиб, ўзига эмас, балки отига бағир (жигар) қонидан ҳино боғлашни илтижо қилиб сўрайди. Чунки у ёрнини шу даражада севадики, унинг ҳар қандай жафосига чидашга тайёр, йўқ-йўқ, бугина эмас, у ёрга ёлбориб, хоксор ошиқни азоблаш, қийноқлар гирдобига солишни тилайди. Ахир, ёр қийноқлари ошиқ учун ҳузур-ҳаловат-да! Иккинчи мисра бйралари ҳам шунга туташиб кетади: ишқ дарди изтиробидан ингичкалашиб қолган жон ипидан (риштасидан) арқон ясаб (расан — арқон), маъшук ити бўйнига боғлашни хоҳлайди. Ошиқ садақати шундай бўлиши керак. У ёр ити билан сўхбат қуришдан ор қилмаслиги, унга ҳам дил рози-ишқини сўйлаши, уни қучоқлаб ўпиши (Мажнун Лайли итини оғушига олгандай) ва ҳатто унга жон фидо қилиши мумкин. Навоий ана шундай садақат тисолидан илҳомланиб, ёрига муҳаббатини муболага авжида изҳор этади. Хуллас, байтнинг маъноси бундай: «Эй ёр, саркаш, йўрга отингнинг оёқларига менинг жигаримнинг қонидан ҳино кўйиб, ғамингда қийналиб, озурда бўлиб қолган жон ипини итингнинг бўйнига арқон қилиб боғла».

Тўртинчи байт:

**Фироқ тоғида топилса тўфроғим, эй чарх,
Хамир этиб ана ул тоғда кўҳан қилғил.**

Кўриб ўтилган олдинги уч байтда лирик қаҳрамон ўз садақатини билдириб, илтижо-ёлбориш оҳангида ёрга мурожаат қилган бўлса, тўртинчи байтга келиб у фалакка (чарх — фалак, осмон) қараб нола-фиғон билан муҳаббат кўдратидан жўшиб гапиради. Лекин шуниеси борки, мазкур байт мазмунини аввалги байтлардан бутунлай узилган эмас. Зеро бунда ҳам ишқ ва ошиқлик сулуки, фидойи қалбнинг талпинишлари куйланган. «Уқ сўзлар» бу ерда **фироқ тоғи**, ва **кўҳан** бўлиб, булар Фарҳоднинг фожiali тақдирига ишоради. Фироқ тоғи — энг оғир айрилик, улкан дард; айриликда Ширин ёдида жон берган Фарҳоднинг маскани. Фарҳод эса — ишқда садақат кўрсатиш, ўртаниш, андуҳ ва ҳажр тажассуми. Эсингизда бўлса, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод исмига рамзий таъриф берар экан, уни **Фироқ**, **Ранж**, **Ҳажр**, **Оҳ** ва **Дарддан** таркиб топган дейди. **Кўҳан** ҳам Фарҳоднинг лақаби. Бу сўзнинг луғавий маъноси — тоғ кесувчи, тоғ қазувчи демак. Лекин адабиётда Фарҳод лақаби сифатида ёки Фарҳод исми ўрнида истиора — рамз бўлиб тарқалган. Чунки тоғ кесиб, не-не машаққатлар билан ариқ қазиб, сув чиқариб, (Низомийда сут оқизади), Ширин орзуларини ушатган, аммо муродига етмаган ошиқ Фарҳоддир. Ҳосили калом, шоир одамнинг лойдан яралганли-

ги ҳақидаги афсонага суяниб, шундай дейди (байтнинг мазмуни): «Эй фалак, айрилик тоғида (яъни Фарҳод жон берган жойда) менинг жасадимнинг тупроғини топсанг (чунки мен ҳам Фарҳод каби ишқ йўлида тупроқман), уни қайта қориб, яна ўша кўҳан — Фарҳод, яъни фидойи ошиқ кишини яратгин». Эки: «Менинг ишқдаги дардим Фарҳод дарди билан баробар, балки ундан ортқ ҳам. Агар мен маъшук ишқ йўлида жон берсам, тупроғимни янгидан қориб одам яратсалар, тагин Фарҳод каби ошиқ жисми вужудга келади».

(Бешинчи байт:

**Юзинг висолига етсун десанг кўнгуларни,
Сочингни бошдин-оёқ чин ила шикан қилғил.**

Шоир яна ёрга мурожаат қилишга ўтади. Аммо аввалгидай ёлбориш-муножот оҳангида эмас, балки унинг ошиқлар кўнглини овловчи жамолони (соч — хусну жамол нишониси) васф этиш орқали муносабат билдиради. Байтнинг мазмуни **чин** ва **шикан** сўзларини изоҳлаш воситасида очилиши мумкин. **Чин** ва **шикан** маънодош (синоним) сўзлар, яъни: **чин** — 1) рост, тўғри (ўзбекча маъноси); 2) ўрам, букум, ҳалқа-ҳалқа шаклида бўлиш (форсий маънолари). Навоий бу ўринда иккинчи маънони назарда тутган. **Шикан** — 1) печу топ, қат-қат бўлиш, ўрам-ўрам, занжирсимон шакл олиш; 2) исканжа, азоб. Мисрада шиканнинг ҳар икки маъноси ҳам акс этган. Чунки ёрнинг ҳалқа-ҳалқа бурамли зулфи ошиқ кўнглини илтирирадиган тузоқ, тузоққа тушган қуш азоблангани каби кўнгил ҳам шундай изтироб-уқубатни бошдан кечиради (сочни тузоққа, кўнглини қушга ўхшатиш байтда зимдан англашилиб турибди). Аммо ошиқ бунга мингдан-минг рози. Ахир, ёр зулфининг домига гирифтор бўлмай туриб, унинг висолига муяссар бўлиш мумкин эмасда! «Ақл агар зулф бандида бу қадар роҳат эканини билсайди, оқиллар занжиримиз изидан девона бўлардилар» (Ҳофиз). Бедел бўлса: «Зулфининг занжиридан минглаб дил кўзғолади», дейди.

Умуман, Шарқ поэтикасида маъшук юзини гул, гулшан, қуёш, ой; қошини камон, ярим ой; кипригини камон ўқи; лабини лаъл, ғунча, ақиқ; тишларини гавҳар, марварид, садаф; қаддини ниҳол, сарв дарахти, алиф харфи, шамшод; сочини занжир, тузоқ, тун, шом; кўзини жоду, оҳу кўзига ўхшатиш расм эди. Ҳар бир шоир шу аънавий ташбеҳ-образлар таносубиятидан янги маъно, янги тоза тасвирлар яратиб, ўз махоратини намоиш этган. Шарҳлаётганимиз байтда соч шунчаки тузоққа ўхшатилмаган, балки у бир жозиба манбаи, жамолнинг зуҳур этиш нуқтаси сифатида кўрсатилган. Маҳбубни ясашига, ошиқ олдида ўзига оро беришга дъват бор. Шу тариқа, байтнинг умумий мазмуни: «Агар юзинг висолига кўнгуларнинг етишишини истасанг, сочингнинг (зулфинг, кокилингнинг) ҳаммасини ҳалқа-ҳалқа, бурам-бурам қилиб юр». Эки: «Кўгилларни асир этиб, васлингга мушарраф қилмоқчи бўлсанг, сочингни занжирга айлантириб, уларни боғла ёхуд тузоқ ҳалқаларидай бурам-бурам қилиб илтириб ол».

Олтинчи байт:

**Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монё
Бу боғ томига гар игнадин тикан қилғил.**

Бу — «Қаро кўзум» ғазалининг мураккаб маъноли тағдор байтларидан. Шоир ишқу ошиқлик, севги ва садақат ҳақида ёзиб келиб, орада бирданги дунё ва унинг ишлари, умр, ҳаётнинг ўткинчилиги тўғрисида фалсафий мушоҳадага берилади, бир армон-орзиқчи, афсус-ҳасрат аралаш маҳзунлик кайфияти юзага балқийди. Ер жамоли васфи, садақат изҳорининг хушхолликларидан кейин буни қандай тушуниш мумкин?

«Хазон сипоҳи» — куз лашкари, хазонрезги пайт демак. Тикан, игна билан лашкарнинг найзалари ҳам қиёсга олинган: сон-саноксиз аскарлар қўлидаги учли найзалар узоқдан осмонга қаратиб терилган игналардай кўринади. Бироқ гап фақат шу ташбеҳда эмас. Бунинг ўзи билан мазкур байтни шарҳлаб бўлмайди. Бу ўринда Алишер Навоий ўз даврида кенг тарқалган яна бир оdat — боғ ва ҳовлиларнинг деворлари устини тиканакли буталар билан ўраб чиқишни назарда тутиб фикр юритган. Боғ ичидаги меваларни зараркундадан ҳайвонлар ва ўғрилاردан асраш учун шундай қилинарди. Шоир шунга ишора қилиб, дейдики, эй боғбон, сен боғининг деворларинигина эмас, унинг томи-устини ҳам ҳатто игнадан тиканлар ясаб, бутунлай беркитиб чиқсанг-да, уни хазондан сақлаб қолмайсан — барибир куз келади ва дарахтлар

барги хазон бўлади, яъни байтнинг мазмуни: «Эй боғбон, игнадан тиканлар ясаб бу боғ томини ёпиб чиқсанг ҳам, куз қўшинининг ҳужумига монеълик қилолмайсан». Чунки инсон фалак айлаши, замонларнинг ўтиши, табиат қонуниятларига қаршилиқ қилишга ожиз. Шундай бўлгач, ёр висолига интил, ғанимат дамларни беҳуда ўтказмай умр шодликларидан бахраманд бўл. Маълум бўладики, байт оҳангида ҳазинлик сезилса ҳам, лекин ботиний маъно хулосаси ҳаётсеварликка ҳидоят этади ва шу асосда олдинги байтларга билвосита боғланади. Навоий ошиқ садоқати, ишқ қудратини қуйлаб, ёрдан вафо талаб («кўзим гавҳарига жойлашиб олгин»), олтинчи байтни оғохлантириш-дадил сифатида келтирган.

Еттинчи байт:

**Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб била юву гул баргидин кафан қилғил.**

Олтинчи байтдаги кайҳоний фалсафий ҳикмат бу ерда йўқ, шоир яна ишқ мавзуга қайтади. Аммо, шунга қарамай, бу байт ҳам олтинчи байтнинг бевосита давоми ва мазмун-маъноларнинг миқёсийлиги, теранлиги билан ундан мураккаброқ. Нега шундай деямиз? Зоҳиран қараганда, ҳамма нарса аниқ-равшан: тер, гул, гулоб нима эканини кўпчилик билади. Маҳбуб юзидаги тер гул баргидидаги шабнам сингари жозибали ёҳуд гулдан олиннадиган хушбўй доривор ичимлик гулобдай ёқимли. «Гулоб — гул суви, атр гул япроқларидан олиннадиган хушбўй ичимлик» («Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати», 1-жилд, 417-бет). Гулобни амбиқ деган махсус асбоб воситасида олганлар, у молихулиё, хафақон касалликларига даво бўлган, таомга, ичимликка қўшиб истеъмол қилинган. Беҳуш одамнинг юзига гулоб сепиб ҳушига келтирганлар.

Шоирлар маҳбуб юзига томган кўз ёшини ҳам мажозан гулоб дея тасвирлайдилар. Аммо мазкур байтда бу маъно кўзда тутилмаган. Тер форсчада — «хай», арабчада — «арақ». Дарақнинг иккинчи маъноси ичимлик экани маълум, шу ҳам аниқки, у гулобга ўхшаган йўл билан ҳосил қилинган: «Арақ — ... дориворларни пиширишда бўғдан ҳосил қилинадиган сув» («Ғиёсул луғат», 342-бет). Шундай қилиб, арақ ва тер сўзлари маънодош, яъни бўғдан пайдо бўладиган тер томчилари йиғилиб арақ вужудга келади. Шоир тасвирига кўра, ёр юзи — гул ва ундаги тер томчилари — гулдан олинган гулоб. Ажиб дилрабо сурат, боз устига, ташбеҳланувчи сўзлар яширин равишда, истиора тариқасида келтирилиб, завқли санъат яратилган.

Булар ҳаммаси маъқул, бироқ шарҳимиз кишини қаноатлантирмайди, чунки байтнинг маъноси ҳали очилган эмас. Масалан, нима учун ошиқ ёр юзида терни кўрганда ўлиши керак? Терда яна қандай ҳикмат бўлиши мумкин? Балки унда биз илғамаган бошқа мажозий маънолар бордир?

«Тожиқ тилининг изоҳли луғати»да арақ сўзининг хижолат тортиш, ҳаё, уят (ҳаёдан терга ботиш, уят терларини оқизиш) каби кўча маънолари борлиги айтилади (1-жилд, 80-бет). Бу бизни бирмунча мақсадга қияллаттиради. Дарҳақиқат, тер инсоннинг руҳий ҳолатларидан бири — уялиш, ҳаё нишониси, ҳаё эса энг шариф хислатлардан, кишини гўзал ва сеvimли, мунис, мўътабар қиладиган хислат.

Алишер Навоий эса «Маҳбул кулуб» асарида ҳаёни вафо билан ёнма-ён қўйиб, бундай ҳикмат дурларини тизади: «Ҳар кўнгулниким вафо маскан қилур, ҳаё ҳам қилур ва ҳар маскандаки ул топилур, бу ҳам топилур. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — имони йўқ ва ҳар кимда имон йўқ — андин одамийлик келмак имкони йўқ». Ҳаё шу тариқа, яна номус, виждон, қарам ва саховат каби ахлоқий фазилатларни жамлайдиган тушунча. Навоийнинг лирик қаҳрамони севган одам ана шундай «аҳли ҳаё — комил инсонлар»дандир. Шундай файзбахш машуқнинг жамолига етишганда у жонини фидо қилишга тайёр. Воқеадан, ҳаё висол лаҳзасида, ушшоқ аҳли бир-бири билан яқинлашганда яна ҳам кучаяди. Ёр жамолининг тажаллиси, салобат ва ҳаяжон шиддати шундай ҳолга сабаб бўлади. «Ҳаё — бир-бирига яқин одамларнинг аҳволи жумласидандир ва яқинлик қанча ошса, ҳаё ҳам ортади. Ва кимдаки ҳануз ҳаё ҳолати юзида акс этмаса, бу аломат унинг яқинлик (муҳаббат) мартабасига эришмаганини кўрсатади», дейди Сайид Жаъфар Сажжодий ўзининг «Орифлар истилоҳоти луғати» китобида.

Демак, ҳаё — муҳаббат чашмаси, ёр жамолини мушоҳада этиш, руҳий-маънавий соғинч ва ташналикни қондириш сари

интилишда қалб кўзголишидан балқиган нур ва сафодирким, шоирлар бунини тер тимсолида тараннум этганлар. Ҳаёдан машуқ юзини тер қоплаганда, у ниҳоят гўзал бўлиб кетади, ёшлиқ, навқиронлик ёғдуси акс этиб, севгувчи диллар ором топадиган қароргоҳга айланади. Мирзо Бедил дейдилар: «Аз сафои оразат жон мечакад, гоҳе арақ» (Юзинг сафосидан гоҳ жон томади, гоҳе тер»). Алишер Навоий эса ҳаёдан ёр юзида пайдо бўлган тер томчиларини обиҳаёт, раҳмат суви деб таърифлайдилар:

**Юзунгга хай эмас, обиҳаёт қатрасидин
Қуёш жамолига сунъ илги тақди зеварлар.**

(Юзингга тер эмас, балки тангри қўли обиҳаёт — тириклик суви қатраларидан қуёш жамолига таққан марваридлардир).

Хуллас қалом, еттинчи байт мазмуни бундай изоҳлаш мумкин: «Ёр юзида терни, яъни вафо ва ҳаё аломати — висолга розилик нишониси ҳамда покиза қалб сафосини кўриб, шу қувонч ҳаяжони ичра жон берсам, эй дўст, мени ёрнинг гул юзидаги тер томчиларидан ҳосил бўлган муборак сув — гулоб билан ювгин-да, ўшал гўзал юзни эслатувчи гул баргларига ўраб кўмгин». Бу ошиқнинг армони ва айни вақтда «Қаро кўзум» ғазалида куйланган садоқат ғоясининг ўзақ-чўққиси. Чунки ошиқ ҳар бир байтда ёрга бўлган муҳаббатининг чексизлигини билдириб келди, уни кўз гавҳари ўрнида кўриб, бағир қонидан ҳино боғлашни таклиф этди, юракни, жону дилни бир-бир унинг йўлига сарфлади. Шунча илтижолардан кейин, агар мабодо ёр лутф этсаю муродинга етсам, ҳаётимни бус-бутун унга қурбон қилардим, дейди садоқатли ошиқ охирида. Мазкур байт мазмунидан Навоийнинг ҳаётсеварлигини, ҳаёт ошиғи эканини ҳам англаш қийин эмас: гул ва гулоб тириклик рамзи, гулоб билан ювиб ўраш шу маънода кишига абадий ҳаёт бағишлаш демак.

Саккизинчи байт:

**Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоқлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил.**

Анжумани шавқ — ошиқ қалбидидаги иштиёқ-истакнинг авж олиши. Ёрга етишиш орзуси тараддуди шу ибора билан ифодаланган (иборанинг луғавий маъноси — орзумандлик, кучли рағбат мажлиси, маърақаси). Бундан руҳий ҳаяжон, кўзголиш, сурур бўронининг бошланиши ҳам англашлади. Жон ичиди шундай анжуман тузиш кўнгилинг нурли орзуларга лимо-лим бўлишидир. Бошоқлиғ ўқ — ўткир учли, ўткир тигли камон ўқи. Уқ учининг бошоққа ўхшашлиги ҳам эътиборга олинган. Шундай кўринишда у қироили киприк ва ёниб турган шамъга шаклан монандир. Воқеан, «бошоқлиғ ўқ» деганда Навоий ёр кипригини айтмоқчи. Чунки киприк муҳаббат ўқи, қайсиким тўғри юракка бориб қадалади. Байтнинг мазмуни: «Эй Навоий, агар жон ичиди шавқ-ҳаяжонли рағбат мажлисини тузмоқчи бўлсанг, ёр киприги — ўқини шу мажлисининг шамъи қил». Бу ерда иккинчи байтдаги китобат санъати янги деталлар воситасида қайтарилган, яъни киприк алиф ҳарфига ҳам ўхшайди, унинг жон орасидаги мажлис шамъи бўлиши — жон ўртасида алифдай жойланиши кабидир. Шу зайлда, улўғ шоир бирийўла бешта нарсани бир-бирига ташбеҳлаб, ҳайратомуз маҳорат кўрсата олган.

Алҳосил, охириги байтнинг хулосавий маъноси шуки, ошиқнинг ёр висолига интилиши чексиз бир орзу, қўл етмас идеалга талпинишдир. Зотан, ахлоқий покланиш ва бу покликка муҳаббат — мутассил давом этадиган, чин инсон қалбини ёндириб турадиган туйғу. Ёр дийдори орзуси юрагингни банд этиб, зўрайса, тўлиб тошсанг, унинг кипригини шу орзу авжининг чироғига айлантир, кўнгилинг унинг муҳаббати шамъи билан ёритиб тур, дейди шоир. Чунки ёр ўқи дардига гирифтор юрак ҳамма вақт ёниқ, машъаладор бўлади.

Мана шу яқун ғазалнинг умумий мазмунига яхлитлик бахш этади, байтлар ўзаро боғланади. Асар бошида кўринган ёрга илтижо, вафога даъват этувчи муножот ва ошиқ садоқатининг изҳори бора-бора табиат, фалак ишлари ҳақидаги ўй-фикрларга уланиб кетиб, ҳаёт боқийлиги, унинг ишқ тимсолидаги эзгу ва сафоли нашидаси. Ёр жамолига чанқоқ Кўнгилинг дардли талпинишлари қўшилади. Бироқ, ғазалнинг бутун маънолари шу билан батамом ойдинлашди, дея олмаймиз. Навоий байтлари қатида яширини ётган маънолар шу қадар теран, шу қадар кўламлики, у дурлар тўла денгизга ўхшайди. Бу денгизга шўниган одам албатта янги маъно дурларини қўлга киритиб, бахрамандлик бахтини туя олади.

Иброҳим Ҳаққулов

«Эл нетиб топгай мениким...»

Эй кошки,
кимлигимни бир билсаме...
Абу Али ибн Сино

Адабиёт — аввало, ўзни таниш, меҳнаткаш халққа ўзлигини танитиш кўзгуси. Шунинг учун бу муқаддас КЎЗГУ ҳеч бир вақт, ҳеч қандай вазиятда виждони мўрт, ёлғончи ва сохта даҳолар кўлида кундалик манфаатлар воситаси бўлиб қолмаслиги керак. Бунга бевфарқ қараш — инсон қисмати, юрт ва халқ келажагига лоқайд бўлиш билан теппа-тенгдир. Ҳақиқий истеъдод билан яратилган асарларгина одам ва олам ҳақидаги ёруғ ижтимоий, ахлоқий, фалсафий ғоялар истиқболи учун хизмат қила олади. Бу гап кўпчиликка аён ва тушунарли. Лекин айни бир пайтда адабий асар дегани ўқувчини теран ақлий меҳнатга чорлаши, унинг юрагига ниҳоятда кучли

таъсир ўтказиши шартлиги ёддан кўтарилмаслиги керак. «Адабиёт учун ҳамиша инқилоб ва зилзила зарур» деганга ўхшаш талабларнинг бир исботи ҳам мана шу бўлади. Адабиёт одамлар сийратига эҳтирос бўронлари кўзгайди, умри қисқа ақидаларни ўз ўтларида ёқади, шу тарзда дунёдаги барча покиза фикру ҳисларни идрок мулкига айлантира боради. Чунки адабиёт шахс дилида абадий тирик яшашга қодир, улкан курашларга яроғ бўладиган нарсаларнигина «ўзиники» қилиши билан қудратли ва умидбахшдир.

Алишер Навоий сингари даҳо санъаткорлар қаламига мансуб кўп асарларнинг ҳаётбахш кучи ва ўлмаслик сири ҳам худди шунда.

Маълумки, етук ижод намуналари таҳлил қилинганда, ҳеч истисносиз, икки муҳим омил, икки устивор ҳолатга дуч келинади. Биринчиси — ёзувчининг маънавий дунёси ташқи оламни ва шу оламнинг маркази деб тан олинган Инсон тақдирини нечоғли кенг, нечоғли ҳаққоний акс эттириши. Иккинчиси — ўша асарларнинг қанчалик бадийи мукамал ва мангуликка дахлдор бўлиши. Шунга қараб, шулардан келиб чиқиб ғоявийликнинг юксак шаклини белгилаш мумкин. Бу шакл моҳияти эса — шахс Ўзлиги. Бу тўғрида Навоийнинг бундай байтини ўқиймиз:

**Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен, ўзингдин истагил.**

Ўз мавжудлиги қонида Муҳаббат ва дард бўлиб айланаётган шахсиятгина ўзидан нима истаб, нималар топишини кенг идрок эта олади. Акс ҳолда, буюк Насимий айтмоқчи:

**Кимки билмас ўз вужуди зорини,
Сўрмагил андин анинг исботини.**

Навоий «Эл нетиб топгай мениким, Мен ўзимни топмасам», деб масалани янада конкретлаштирган. Ўзни топиш, охир-оқибатда, қадимги хитой файласуфлари таъкидлагани сингар, «Сам, яъни табиат ва Юрак битта, шунинг учун юракни англаш оламни билишдир» дегани. Бу шахсингда Ватан ва халқ ўзлигини хатосиз идрок этишнинг айни ўзидир. Мана шунинг учун ҳам Навоий ижодиётида ўзликни ахтариш шоир дунёқарашининг фалсафий пойдевори, маънавий-ахлоқий идеалларининг бош манбаи бўлиб хизмат қилган. Улуғ шоир қачон ва қаердаки Имон, Виждон, Тўғрилик, Қаноат, Инсоф, Мардлик, Камтарлик хусусида сўз юритаркан, қай бир тарзда бўлмасин, ўзлик муаммоларига гоҳ ишоратлар қилади, гоҳ муфассал тўхталади.

Навоийга ўзни таниш майли мавҳум истак эмас, балки фикрлаш, тинимсиз ақлий тафтишлар ёрдамида ҳақиқат излаш ва яна Шубҳа йўлидир. Қаранг, руҳий тафаккурнинг буюк ишчиси сифатида у форсий рубоийларидан бирида қанчалик кескин сўроқларга жавоблар истаган:

**Огоҳ нагаштам, ки дар ин дайр киям,
Еҳуд чиям в-аз чияму баҳри чиям!
Маълумам не, ки одами ё змиям,
Бо хоки замин зи ман чи сон одамиям!**

(Сўзма-сўз таржимаси: Огоҳ бўлмадимки, бу дунёда кимман? Еҳуд нимаману нимаданману нима учунман? Одам авлодиманми ёки ҳайвонимман — билолмаяпман. Бу жаҳонда қай хилдаги одамман?)

Навоий «Бу жаҳонда қай хилдаги одамман?», «Инсон авлодиманми ёки ҳайвонимман?» деган гумонли ғоявий нуқталарга доимий туриб қолмаган, албатта. У инсоннинг инсонлигини тўла тасдиқлайдиган, унинг умр ва қисматини буткул оидинлаштирадиган ҳақиқатга қайтган. Бу ҳақиқат — Ишқ. «Ишқсиз ул танки, унинг жони йўк». Шоир эътирофида:

**Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.**

Шундай қилиб, Навоийда ўзлик фалсафасининг ўқ илдизи ишқ, «ишқ ичра мажнунлик» тарзида белгиланади:

**Навоий, истасанг ўзлукни, рафъ мажнун бўл,
Ки ақл пири кўрдум — баса жаҳолати бор.**

Навобий ақлга эмас, ақл жаҳолатига қарши. Чунки у «Рух кўзидин» маржон-маржон оқадиган кўзешларнинг сабабларини англаб билмайди. Бундан ташқари, «Ишқ ул бир муаллимки, анинг мактабида» ақл «тифл киби», яъни болага ўхшаб «абжод»нинггина ўқийди, холос.

Навобий ижодиётида Ўзликни топиш ёки ундан кечиш масалалари билан илмда негадир кам қизиқилади. Тўғри, бунда вужуди мутлақ билан инсон муносабатига тўқнаш келадиган ҳолат ва кайфиятлар кўп. Лекин булар эътибордан четда қолдирилавериб, атрофлича ўрганилмаса, Навобий шеъриятидаги лирик характер дунёқароши, аввало, тарихдан ўзилади. Иккичидан, Рух фалсафасига доир қарашлари ё биртомонлама талқин этилади, ёки ҳозиргидек айтирли эътибордан четда қолаверади. Бугина эмас, Навобий шеъриятини бир умр ҳаракатга солиб турган улкан «корхона» — Хотиранинг роли, улғу шоирнинг тенгсиз хотира оламига мансуб тасаввурларни кўрсатиш тамойили унутилади. Бу эса Навобий ижодиётининг «сўрат»ига термулиб, «сийрат» дунёсини ўйламаслик демакдир.

Шоирни нима кўпроқ бошқаради — мақсадми, хотирами? У булардан қай бирига ортиқроқ тобе — хотирагами, мақсадгами? Албатта; шоирлик фаолиятида буларнинг ҳар иккаласининг ҳам иштироки ва ўрни борлигини бир қанча ижодкорларнинг ўзлари айтишган. Лекин шу нарса аёнки, хотира «арқоғи» бўш шоир албатта кечмиш ҳаётга, халқининг ўтмиш тақдирига юзак муносабатда бўлади. Демак, унинг тасаввур ва таассурот дунёси ўз-ўзидан камбағаллашган ҳисобланади.

Шоир зоти шунчаки дард чекмайди. Уни уйғоқ хотира инсоний мукамаллик ва тозалик учун қайғуришга мажбур қилади. Хотира — инсон наслининг қайғуси, унганча содир бўлган ёки ўз иштирокида кенган барча нузли ва нурсиз воқеа-ҳодисаларнинг тасдиғи. У одам фарзандига, тўғрироғи, унинг ички дунёсига энди сира қайтмас, мутлақо тақрорлаб бўлмас Вақтни қайтариши билан қимматли ва илоҳий тўхфадир. Ёлғиз хотирагина эслаш майдони, ёлғиз хотирагина асларни бўйлайдиган армонлардан туғилиши муқаррар «Нега?», «Нима учун?», «Қачон?», «Қандай чора керак?», «Наҳотки?» каби ахлоқ муаммоларидан тортиб, Ватан толеигача бориб уланадиган ҳаётнинг бош саволларига ўтмиш ва бугуннинг тажрибалари муқоясасидан аниқ хулосалар чиқариш имконидир. Мана шунинг учун ҳам бугунги шоиримиз:

**«Хотира — ҳукм... Хотира — нур.
Хотира — гувоҳ.»**

**Эзгуликка, пок ишларга хизмат қилса у,
Фош айласа барча сохта ватанпарварларни
Одам учун тағри мисол обрўси бўлғай»,**

деганида мутлақо ҳақ ва бевосита моҳиятга тегишли сўзларни битган.

Хотираси соғ, хотираси уйғоқ одамларгина Ўзликни таниш имконига эга бўлишади. Хотира тинимсиз эслатади. Тўхтовсиз чорлайди. Натижада Рух қўмсаш қийноқлари гирдобда қолади. Шунда юракда қайғунинг тоза уфқлари очилади. Қўтилмаганда дунёга дардли назар теранлашади. Бу ҳол — комилликнинг ибтидоси. Лекин асосий мўъжиза сўнроқ содир бўлади. Яъни Ўзликни таниш одам Рухини шундай бир баланд мавқе, тафаккур юксаклигига кўтарадики, иттифоқо, кечагина муҳташам туюлган ғам беҳад кичрайиб, алам аламга ўхшамай қолади. Навобий шу туйғуни қуйидаги сўзларда акс эттирган:

**Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур,
Алам йўқлиғи дағи қаттиқ аламдур.**

Навобийнинг рамзий талқинига кўра, тўқайдаги шерни забун қилиш шижоат эмас, «Нафс итин қилсанг забун, оламда йўқ сендек шужо». Яъни оламдаги энг зўр жасорат ўз сийратингдаги «нафс итини» яқсон этишдир. Инсонлик шарафининг қимматини тушунган ҳар бир киши шу тўғрида қайғуриши лозим.

Маълумки, Алишер Навобий олам ва одам ҳақидаги фалсафий, ахлоқий, ижтимоий ва сиёсий қарашларини кенг қўламлларда илк маротаба «Ҳайратул аброр» дostonида ифодалаб берган. Инсон ва худо, жамият ва одам, шахс ва унинг ўзлиги — хулқи, виждони, ҳақпарастлиги — булар дostonдаги асосий масалалар. Бу ахлоқий-фалсафий мавзуларни шоир даврнинг «жонли сезгиларини» гавдалантирган ҳолда

маҳорат билан тадқиқ этган. Шунинг учун ҳам дostonдаги деярли қайси бир мисра ёки байтни олманг, унда албатта бир поэтик образ, бир тасвир воситасига, оҳанг ва сўз бўёқларининг товланишларига дуч келасиз. Ростлик таъриф этилган мақолатдаги икки байтни олайлик:

**Шамъки, тузлук била масрур эрур,
Гарчи қуяр боштин-оёқ нур эрур.
Барқки, эгрилик ўлубтур хўи,
Гарчи ёрур, лек борур ер қўи...**

Ушбу фикрлар асосий мuddaони далиллаш учунгина келтирилган қиёслар эмас, балки ҳар қимни ўзлиги тўғрисида ўйлатадиган образлар ҳамдир. Ахир, «тузлук била масрур» шамъ нахотки кишининг ўзлигини характерламаган бўлса?

«Ҳайратул аброр»нинг учинчи мақолати ҳақида навобийшуносликда кўп гапирилган. Чунки унда золим, «нафс ити» ҳамлаларига қарши кучсизликка кўниккан, шу туйфайли айширатга фарқ, юрт тақдирини унутган шоҳ ва унинг атрофидаги мансабдорлар жасорат билан фош қилинган.

А. С. Пушкиннинг шундай донишмандона фикрлари бор: «Тарихга ҳурмат — мана, ваҳшийликдан маърифатни ажратадиган чегара. Ваҳшийлик, тубанлик ва жаҳолат ўтмишни ҳурмат қилмай, фақат бугуннинг олдида бош эгади». Бунақа шароит ва вазиятларда ахлоқсизлик, жаҳолат, янада очиги, инсон шахси заволининг аянч кўринишлари ортиқ назарга ташланади. Бу эса, хоҳланг-хоҳланманг, одам ўзлигининг парчаланиши, демакки, имон сустилки, виждон маъруҳликларига олиб боради. Навобий тарихдан ўзилиш, ўтмишга ҳурматсизлик фожиасини Пушкин ёки бошқа халқларнинг буюк даҳоларидан кам ҳис қилмаган. Шоҳнинг зулм қасри таърифланган сатрларга диққат қилинг:

**Қасри, базм анда муҳайё бўлуб,
Зийнати фирдавс муалло бўлуб.
Пардалари риштаси эл қонидин
Лаълию шингарфи улус қонидин.
Шамсаси эл моли била зарнигор.
Эл дуру лаъли била гавҳар нигор.
Хиштин маскид бузубон келтуруб,
Тошин эл марқадидин еткуруб...**

Хўш, бир тайёр иморатни бузиб «хишт» ташиган, эл қабрини вайрон этиб тош кўтарган кимсаларда ўтмишга нисбатан қанақа ҳурмат бўлади? Навобий сўз ишлатмай туриб, бу телбалик замирида кечирилмас гуноҳкорлик ётишини таъкидлайди. Узини таниган ҳукмдор шундай қабоҳатларга йўл қўядими? Йўқ, албатта. Навобий шоҳга:

**«Бил буниким, сен дағи бир бандасен,
Кўпрагидин ожизу афғандасен»,**

деган экан, бу — на хунар, «на камол ичра» ўзини топмаган, зулмдан ўзга машғулотга яроқсиз бир бандасан дегани бўлади!

Навобийнинг ғазалларидан бирида шоҳга нисбатан айтилган яна шундай маънога дуч келамиз:

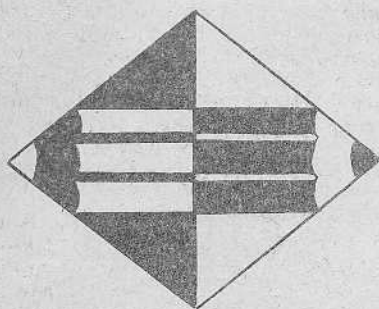
**Эйки шоҳсен, лек қилмайсен раво эл ҳожатин,
Ўзин ҳам ўздин улугроқ шоҳга ҳожатманд бил.**

Бу байтдаги «Ўзин ҳам ўздин улугроқ шоҳга ҳожатманд бил» сатрини мен шоҳу фуқаро — барчага теппа-тенг тегишли фикр деб биламан. Нега? Насимийнинг фалсафий ақидаси бўйича, «Ҳар не ерда, кўкда бор — оламда бор, Ҳар не ойда, йилда бор — одамда бор». Демак, кишининг «ўздин улугроқ «шоҳ»и ҳам ташқаридамас, ўзида. Бас шундоқ экан, инсон юрагида ўзидан кескинроқ, ҳалоллик ва шижоатда беҳад баландроқ суд қиёфасидаги аёвсиз бир фикр дарғаси яшаши керак. Акс ҳолда, ҳар қандай шахс, эртами, кечми маънавий таназзулга маҳкумдир. Асосий диққат-эътибор Ўзликни айна шу қулфатдан муҳофаза этишга қаратилмоғи лозим. Ана ўшанда Навобий илгари сурган ҳақиқат — инсоннинг камолига ақл ҳам ҳайрон қолиши реал ҳодисага айланиши эҳтимолдир.

ТАҢҚИДНИНГ АЛВОН ТУҒИ

Эътибор қилган бўлсангиз, бугун «Ёшлар шеърляти», «Ёшлар прозаси» деб баралла айтилмоқда, бироқ худди шундай баралла «Ёшлар танқидчилиги» дейишга... Нега шундай? Нима учун танқидчилик шеърлят ёхуд прозадан кейинда қолмоқда? Е бу соҳада истеъдодли ёшлар йўқми? Бу масаланинг туб сабабларини аниқлашни адабиётшуносларнинг ўзларига ҳавола қиламиз, бизнинг мақсадимиз эса ёшлар танқидчилиги ривожига амалий ҳисса кўшиш. Шу эзгу ниятда журналнинг Адабий танқид бўлими янги — «Ёш танқидчилар тўғараги» рубрикасини очади. Бунда сиз республикамиздаги уч дорилфунун ҳамда педагогика институтлари филология бўлимларининг талабалари ёзган мақола, улар иштирок этган баҳслар билан танишасиз. Бу гал Тошкент Давлат университети Ўзбек филологияси факультети талабаларидан айримларининг мақолалари диққатингизга ҳавола қилинмоқда. Уларнинг фикр-мулоҳазалари сизда эътироз уйғотса, хомроқ ёки кескинроқ туюлса, танқидчиларимизнинг ҳали суяги қотмаганлигидан деб биласиз.

МУСУРМОН
НОМОЗОВ

Кўлимизда бадий асар. Танқидчи сифатида унга баҳо беришимиз лозим. Хўш, бунда бизга қайси асос таянч нуқта бўлади? Танқидчи баҳосининг мезони нимадан иборат? Умуман, баҳонинг ўзига хос хусусияти нима? Ёзувчи не тунларни бедор ўтказиб асар яратди, танқидчи ундаги воқеа ва ҳодисаларга қайтадан муруржаат қилиб, ўқувчи билан ёзувчи мулоқотига аралашшидан қандай манфаат бор? Ахир, асар энг аввало ўқувчи учун яратилмайдими? Ёки танқидчи баҳоси маърифатли китобхоннинг ёзувчи билан бошқача мулоқотга — баҳсга киришиши, ҳолосми?

Йўқ. Танқидчи саводхон, ҳатто ўта даражада саводхон китобхон — бундан тониб бўлмайди. Лекин уни қалам ушлашга мажбур қилган сабаб асло шунинг ўзи эмасдир. Ёзувчи, шоир ўз асари билан ўқувчи кўнглида янги бир дунё кашф этади, ўқувчини шу янги дунёда яшашга, шу дунё кишилари билан бирга қувонишга, бирга қайғуришга мажбур этади. Бунга эришиш учун унинг хилма-хил усуллари бор. У шулардан ўз қурбига ярашасини танлайди. Киши қалбига таъсир этиш ҳуқуқига эришгач, унга ўз идеалини — шу янги дунё ҳаётдан гуркираб ўсиб чиқаётган ўз идеалини тақдим этади.

Оддий китобхон мутолааси ҳам шунчаки бўш вақтни ўтказиш, эрмак эмас, балки янги-янги нарсаларни кўрмоқ ва ҳис қилмоқ эҳтиёжининг самараси — қисқа мутолаа даврида бутунлай янги бир дунёда бир қур яшаб чиқиш. Яшаб чиқиш баробарида шу дунёда ўзликни кашф этиш ва келгуси ҳаёт учун зарур бўлган ниманидир юракка сингдириб олиш. Янги дунёда бир қур яшаб чиқишда асарнинг бутун мароқи, завқи яширинган бўлса, қалбингизга сингдириб олмоқчи бўлаётганингиз ўша ниманидир салмоғида асарнинг ўқувчи учун зарурлиги шартли яширинган.

Одатда «Фалончи фалон асари билан кучли гап айтибди!» деган баҳони кўп эшитамиз. Кўриниб турибдики, бу оддий китобхоннинг асар салмоғи тўғрисида берган баҳосидир. Аммо бу баҳода энг муҳим жиҳат — «Қандай айтибди? Ўзи тўғрими шу гап?» деган саволларнинг жавоби йўқ. Албатта, асарнинг ёққан-ёқмагани тўғрисида фақат таассуротларга асосланиб гапириш китобхоннинг ўзининг иши. Лекин асло танқидчининг иши эмасдир. Баҳо беришда ўз таассуротларидан нарироққа ўтмасликка китобхоннинг ҳаққи бор. Танқидчи эса, агар у ўз вазифасини сидқидилдан бажаришни истаса, шу таассуротларни туғдирувчи сабаблар ҳақида ўйлашга, уларни текшириб кўришга, таассуротларнинг сохта ёки ҳақиқийлигини тушунишга ва тушунтиришга мажбурдир.

Танқидчи ҳам ижодкор. Ёзувчи, шоир кўпроқ образлар воситасида ўқувчи қалбига таъсир қилса, танқидчи шу образлар моҳиятини илмий асосда очиш ёрдамида таъсир қилади. Бири образлар йўлидан, бошқаси образлар мантиғини очиш йўлидан боради. Ёзувчи яратган дунёнинг амал қилиш қонунини кашф этиш, қаҳрамонларнинг моҳиятини таҳлил қилиш ёрдамида ўқувчини қайтадан шу дунёда яшашга йўллайди. Фақат, бундай яшаш энди беихтиёр эмас, онгли равишда кечади ва шунинг учун ҳам барқарорроқ бўлади. Бирор асар обдан таҳлил қилинган мақола мутолаасидан сўнг, унга мароқинга эмас, ўзи кўлда англаб ҳам етавермайдиган туманли «нимадир» ҳам эмас, анланган, оннинг чуқур қатларига сингиган, келажак

ҳаётда дастуриламал бўлиши мумкин бўлган бир тушунча ҳам қолади. Бу тушунча асарнинг ўқувчи қалбидagi умрини узайтиради, асарга иккинчи умр бахш этади.

Демак, танқидчи вазифаси асардаги воқеалик ва ундан чиқиб келувчи идеалнинг амал қилиш қонунини аниқлаш, бу идеални ҳаёт билан солиштириб, қийслаб ўз фикрини айтишдир.

Энди ҳаққоний бир савол туғилади: бизнинг ўзбек танқидчилигимиз шу вазифани бажара оляптими?

Юқоридagi гаплар бекордан-бекорга айтилгани йўқ, албатта. Танқидчилик кўпчилик ўз вазифасини бир оз ўзгача, ҳатто баъзан хато тушунади. Уни шоир Улжас Сулаймоннинг «Огонёк» журнали муҳбири билан сўхбатда айтган «танқидчи ўта даражада саводхон китобхон» деган фикри тўла қониқтирадиганга ўхшайди. Ҳар қандай танқидий мақолани бир ўқиб чиққан киши Улжас Сулаймоннинг фикри тўғри эканига иқроор бўлади. Танқид асардаги ҳаётни ва унинг ёритилиш механизмини текшириш ўрнига, асарга ё ёзувчининг ўзига баҳо беришга иштиёқманд бўлиб қолди. Гап асосан асар муваффақиятли чиққанини ёки йўқми деган савол атрофида айланади. Мезон қилиб эса асарда янги гап айтилгани ёки айтилмагани олинади. Бу ахир кулгили-ку! Нима учундир биз «ўзига хос овозда янги гап айта олган» деган ёрлик билан баъзи бир ижодкорларни адабий шўҳрат пиллапоясидан юқорикор поғоналарга итариб чиқаришга уринамиз-у, шу ижодкор айтаётган ёки айтмоқчи бўлаётган гапнинг анча илгарироқ ҳаётнинг ўзи кун тартибига қўйганини ўйлаб кўрмаймиз.

Адабий танқиднинг обрўйини кетказишга «хизмат қилаётган» жанрлардан бири — тақризчиликдир. Бу жанрнинг илдиэлари аслида адабиётнинг узок ўтмишига бориб тақалади. Вақтли матбуот бўлмаган, китоблар кам топиладиган, борлари ҳам аксари халқ қўлига етавермаган замонларда ижодкорлар ва уларнинг асарлари билан ўзгаларни бир қадар таништириш ниятида, ўқувчининг маълум йўланма олишини енгиллаштириш мақсадида кичик тақризлар битилган. Тақриз шу икки талаб тўғриси чегараланган ҳажмга ва мазмунга эга бўлган: биринчидан, ижодкор шахси билан таништириши, иккинчидан, асарлар қиммати ҳақида икки оғиз фикр билдириши, ундан намуналар келтириши лозим эди.

Бугунга келиб халқнинг саводхонлик даражаси ва китоб харид қилиш ёки кутубхоналарда ўқиш имконияти ўта даражада ошди. Шундай экан, тақриз ўз вазифасини адо этиб бўлган жанр сифатида аллақачон адабиёт тарихи сахнасидан тушиб кетиши керак эди. Аммо бизнинг танқидчилигимиз бу жонсиз вужудни ҳамон матбуот саҳифалари бўйлаб замонлардан замонларга судраб юрибди. Ҳамон матбуот саҳифалари «фалончи яхши шоир, унинг фалон шеъри яхши чиққан, аммо писмадон шеърида фалон-фалон жузъий камчиликларга йўл қўйган» қабилидаги мақолалар билан тўлиб тошган. Тақриз асар ҳақидаги мақолаларнинг биринчиси бўлиб эълон қилинаётган бўлса, аҳвол бундан ҳам ачинарлидир. «Асарда у ёки бу гаплар айтилган, очиб берилган...» ва ҳоказолар. Ахир, бу реклама-ку! Бу ҳолда адабий танқидчиликнинг реклама хизматидан нима фарқи қолади? Агар гап асарларни тарғиб қилиш ҳақида кетаётган бўлса, реклама бюроси бу вазифани танқидчиликдан кўра ўн чандон зиёдроқ қилиб бажарган бўлур эди.

Бадий асарлар қийматини заргарлик тарозисига қўйиб ўлчаб кўрадиган адабиётшуносликнинг, ёки бошқачароқ айтганда, академик таҳлилнинг адабиёт олдидagi хизматлари беқиёсдир. У адабиётни бутун тўлалигича ўрганишда адабиёт аҳлига ва барча қизиққан кишиларга жуда катта ёрдам беради. Аммо унинг асосий камчилиги халқдан узокдалигидир. Одий китобхон адабиётдан реал нарсани — аввало, яхши ёзилган ва қизиқарли асарларни, иккинчидан, шу асар ҳақидаги чинакам илмий қувватга эга бўлган фикрларни кутади. Асарлар ҳақида атрофлича муҳокама юришнинг ўзининг вақти йўқ. Бу ишни у биздан — танқидчилардан кутади. Бу бизнинг вазифамиз, бурчимиздир.

Танқидчилигимизда яқинда пайдо бўлган кичик жанрлардан яна бири баҳсли мақолалардир. Бирон асар ёки ёзувчи, шоир ижоди ҳақида баҳсга киришишнинг ҳеч ёмон жойи йўқ, албатта. Адабий танқидчиликнинг асл маъносини ҳам аслини олганда мунозарага киришишдир. Аммо ҳақиқий танқидчи ўз касбдошлари ёки ижодкорлар билан эмас, асарларнинг ўзи билан, асарларда кўтарилган идеаллар билан мунозарага киришади. Зеро, ҳақиқат битта. Фақат илмий таҳлилгина муайян оқибатларга олиб келиши — ҳақиқат йўлини кўрсатиши

мумкин. Аммо баҳсли мақолалар шакли бизда адабий жараённинг мураккаблиги туғдирган табиий эҳтиёж бўлиб юзага келгани йўқ. Бизда адабий жараённинг мураккабликлари-ни очиб берадиган танқидий асарларнинг ўзи кам, шундай экан, аввал адабиётимизнинг ривожланиш қонуниларини очишимиз лозим. Фақат шу ердагина баҳс-мунозара учун мавзу туғилиши мумкин. Биз ҳозирча бу шаклни ўзимизнинг ижодий қувватимиз сустиги боис тайёр шакл сифатида ҳозирги замон рус танқидчилигидан қарзга олиб турибмиз. Бундан уялишимиз керак эди.

Мана, бир мисол: яқинда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида эълон қилинган танқидчи билан ёзувчи баҳси, яъни Озод Шарафиддинов билан Иброҳим Раҳимнинг мақолалари шу фикримизни исботлайди. Аввало, танқидчи бу мақолани ёзувчи билан юзма-юз баҳс учун ёзмагина кўриниб турибди. У мустақил бир мақола сифатида «Генерал Равшанов» романининг заифликларини бадий адабиётнинг биринчи элементи бўлмиш ТИЛ масаласидаги қусурларни таҳлил этиш ёрдамида кўрсатиб беришни мўлжаллаб ёзилган. Газета эса кутилмаганда унинг ёнида ёзувчининг асабий жавоб-мақоласини чоп этиб, ўқувчини ноқулай аҳволга солиб қўйган. Ахир, баҳснинг энг элементар талаби унда икки томоннинг баравар иштирок этиши шартлиги эмасми? Бундан чалғиган айрим ўқувчилар ҳатто «Иккита-учта ҳарбий терминнинг нотўғри қўлланганини дастак қилиб олиб бутун бошли романи йўққа чиқариш инсофданими?» дегандек мазмунда редакцияга хатлар битишибди. Адабиётшунос Собир Мирвалиев эса, ўқувчиларга масаланинг моҳиятини тушунтириб бериш ўрнига, шу моҳиятга ўзи ҳам ета олмаганини намоён қилибди. (Газетанинг 12 декабрь сони). Хатларга обзор берган мунаққидимиз бадий ҳақиқатни қарор топтиришга интилмасдан, кўпроқ О. Шарафиддинов билан ночор баҳсга киришишга ҳаракат қилган кўринади. Оқибатда ҳам ҳаёт ҳақиқати, ҳам бадий ҳақиқат зиён кўрди. Буларни ўқиб беихтиёр: «Уртоқлар, баҳс бунча бўлмайти-да, ахир!» дегингиз келади...

«Ҳақиқат — ижод байроғи» деб номланган коллектив тўпламида тилшунос олим Низом Маҳмудовнинг «Сўзни қайлиқ сайлагандек севиб сайла...» мақоласи бор. Шу мақола танқидчининг шоир билан ажойиб мунозарасига далил бўла олади. У шеърлардаги сўзларни таҳлил қилар экан, табиғатга ёки тушунчасига ўтириш-ўтирмаслигидан чиқиб келиб эмас, ҳақиқий фан сифатида кўриб изоҳлайди. Олим сўзларнинг қай сабабдан нотўғри ишлатилганини изоҳлаб бера олади, аммо у барибир тилшунослигига боради шекилли, шоирнинг нима учун шу сўзларни нотўғри қўллаганини идеалга боғлаб текширмайди. Шеърдаги маъновий хатолар фикрнинг ўзида мавҳумлик бўлгандагина юзага келишини эътиборга олмайди. Сўзнинг семантик жиҳатдан нотўғри қўлланганини кўрсатиш билан чекланмайди.

Шоирнинг, ёзувчининг бутун умри ҳаётни кузатиш билан, ундан ибратли хулосалар чиқаришга уриниш билан ўтади. Ҳаётни теран ўргана бориш жараёнида ижодкор кўнглида бошқалар билан ўртоқлашиш мумкин бўлган зарур фикр — идея уйғонади. Бу идея бамисоли илк баҳор кўёши янглиғ ҳали фактлар ҳолида музлаб ётган ҳаёт ҳодисаларига бирдан жон ато этади. Кечагина маъносиз туюлган воқеалар, ҳодисалар, гаплар бугун маъно, аҳамият касб этади. Ижодкор ўз идеяси тўғриси воқеаларга янгича кўз билан қараш имконига эга бўлади. Ва мавжуд воқелик характерида келгусининг амалга ошиш имконини кўради. Эртанги куннинг, келажакнинг бугунги кундаги амалга ошиш имкони — ИДЕАЛдир. Идеал ижодкор кўнглида мустаҳкам қарор топгандан сўнг бадий асар учун турткига айланади. Асарнинг бутун қурилиши — образлардан тортиб ҳар бир сўзгача манс шу идеални ўқувчига етказиш, тушунтириш мақсадига бўйсундирилган бўлади. Асарни агар бир бинога ўхшатадиган бўлсак, идеал уни бутунликда тугиб турувчи синч ёки пойдевордир. Ўқувчи асарни ўқиш жараёнида манс шу асосда — пойдеворга тобора яқинлашиб бораверади.

Танқидчининг вазифаси асарнинг ташқи кўриниши билан эмас, унинг идеали билан баҳсга, мунозарага киришишдир. Негаки, ҳар қандай асар сюжетидagi, композициясидagi, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларидаги, гаплари ва ўйларидаги сакатликлар, ишонтирмайдиган ўринлар фақат ва фақат асар идеясининг хатоллигидандир. Ҳали тўғал англаб етилмаган идеални акс эттирувчи, маълум ҳаётий мақсаддан маҳрум бўлган ҳар қандай асар мавҳум ва, аксинча, гоёси, мақсади, идеали ёрқин кўриниб турган асарлар шакл жиҳатидан ҳам

ёркин, рангдор бўлади. Идеалнинг англанганлик даражаси қанчалик юқори бўлса, асардаги ишонтирмайдиган ўринлар ҳам шу даражада кам бўлади.

Атоқли ёзувчимиз Одил Ёқубовнинг кейинги романи «Оқ-қушлар, оппоқ қушлар» айнан мана шу идеалнинг ноаниқлиги, тугал англаб етилмаганлиги учун «Улуғбек ҳазинаси» ёки «Диёнат»дек муваффақиятли чиқмади. Ёзувчи ҳаётимизда сўнгги йиллар пайдо бўлган салбий ҳодисаларни кенг планда кўрсатишга ҳаракат қилган. Аммо бу ҳали идеал эмас, яъни мақсад идеал даражасига ўсиб етишга улгурмаган. Идеал — муайян ҳодиса ҳақида теран билим берадиган шу воқеанинг моҳияти ва келажаги ҳақидаги тушунчадир. О. Ёқубов эса, бизнингча, воқеликни «шундай эди» позициясидан туриб тасвирлайди, аслида, «Нима учун шундай бўлди?» позициясидан туриб тасвирлаш керак эди. Тўғри, бу саволга бир қадар бўлсин жавоб беришга ҳаракат қилинади, аммо жавобда таҳлил эмас, баён устунлик қилиб қолган. Бор фактлар ички нур билан ёниб туриши учун идеал мукамал англанган бўлиши лозим, акс ҳолда, бор фактдан тониш мумкин бўлмагани туфайли тасвир эмас баён юзага келади.

«Нима учун?» деб қўйиладиган савол ва унга «Шунинг учун!» деб бериладиган жавоб танқидий асарнинг биринчи шартли бўлиши лозим. Булар унинг идеалида мавжуд бўлса — бас,

бари бир ўзига йўл топиб, ўқувчига намоён бўлади. Тугал англаб етилган гоё-идеал ҳамма вақт тугал асарни вужудга келтиради. Танқидчининг эса «Нима учун?» деган саволдан бир қадам ҳам чекинишга ҳаққи йўқ. У шу саволга қадамба-қадам жавоб бериб бориши лозим. Фақат шу ҳолдагина ўқувчилар оmmasи билан конкрет алоқага киришиш мумкин.

Ҳозирги танқидчилигимиз эса аксари ҳолларда бу билан ҳисоблашиб ўтирмайди. Мабодо салгина ёқмай қолса «ундай эмас, бундай қилиш керак эди», деб ўргатишга тушиб кетади.

Партиянинг одил сиёсати ҳаётимизни буюк ўзгаришлар сари бурди. Агар кишилар онгидаги консерватизм, турғунлик қолдиқлари ҳозир енгиб ўтилмас экан, бошлаган ўзгаришларимиз ярим йўлда қолиб кетиши мумкин. Адабиёт кишилар онгига таъсир ўтказишнинг ажойиб воситаларидан биридир. Адабиётнинг ўзининг тўғри йўлдан ривожланишида эса адабий танқидчиликнинг аҳамияти улкан.

Ижодкор ҳаёт ҳақида тинимсиз ўйлайди. Кейинчалик шу ўйлар бадиий асарга айланади. Келинлар, биз танқидчилар ҳам асар ҳақидагина эмас, ҳаёт ҳақида ўйлаб кўрайлик. Ҳаёт олдинга сурган масалалар билан адабиёт олдинга сурган масалаларни қислаб кўрайлик. Балким, ўшанда адабий жараёнга ҳозиргидан кўра кўпроқ фойдамиз тегар.

Илдизи нақд юракда

Замира
Эшонов

Д

унёда масофасиз яқинлик бор. Шеърият шу яқинликда тирик. Дунёда бу яқинликка элтувчи узундан-узок йўл бор. Чинакам шеърият йўли у. Унинг бир бошида шоир, иккинчи бошида шеърхон туради. Туташ нуқтада шеъриятнинг мангу ВАТАНИ бино бўлади. Бу — инсон қалби. Уни забт этиш ҳамма замонларда ҳам жуда озчиликка насиб этган. Бу толе адабиётимизга 80-йилларда кириб келган шоирлардан қай бирига ва қай даражада насиб этган — сўзимиз шу ҳақда.

40-йилларнинг охиригидан бошлаб ва 50-йилларга келиб шеъриятимиз юракка юзма-юз боришдан тойиб, ёлгон оптимизм, тутуруқсиз шиорлар, дардсизлик касалликлари гирдобидан анча айланди, адашди. Хайриятки, 60-йиллардан унда янги нафас, янги эпкин эса бошлади. Бу аслга — юракка, «қадимий тоза қонга» қайтиш, ИНСОНга яқинлашиш эди. Ҳозирги кунда эса бу ҳол шеъриятимизнинг табиатини белгилувчи бўлиб қолди. Энг кенжа авлод вакиллари шубҳасиз мана шу оқим ичида, унинг бевосита таъсири остида шаклланимоқда. Уларнинг ижодида айрим жиҳатлар бўртиб кўрина бошлади, шу жумладан ёшлар шеъриятига хос баъзи камчиликлар ҳам. Хўш, бугунги шеъриятдаги топилар ва йўқотишлар нималардан иборат? Адабиётимизнинг келгуси, албатта, ёш авлоднинг келажаги билан белгиланади, шундай экан, ёш шоирларимиз қайси йўлдан боришяпти?

Шеъриятимизнинг энг катта ютуғи — инсон қалбини кашф этиш сари бутунлай бурилганлигида. Унинг азалий вазифаси ҳар бир давр қиёфасини сўзларда чизиш, сўзларга муҳрлашдан иборат. Ёшлар ижодининг энг яхши жиҳатла-

ри уларда давр яратган ва даврни яратаётган одамлар тақдирини нечоғли акс этгани билан ўлчанади.

Мирза Кенжабоевнинг сара шеърларида бу ҳолат кўпроқ замондош сийратини ўз юраги сувратида тасвирлаш орқали кечади:

**Рост сўзимга ишон деб, сўйладим ёлгонларни,
Дўст тутдим телба хаёл, девона тугёнларни,
Лекин мудом истадим бир яхши замонларни —
Даракларинг борми, ёр, Андижон томонларда?**

Бундай самимият одамни беихтиёр шеър дунёсига тортиб кетади. Самимият билан тўқиб солинган дард юрак йўллариини ёритувчи нурга айланади. Сўз «дард чекаётган» шу инсон дунёсига йўл очади. «Телба хаёл, девона тугёнлар»га ошно бебош руҳ вужуд қафасидан қутулиб, самоларга парвоз этади, ишқ қудратидан юксакларда нур сочади. У инсон — ер фарзанди. Шу сабаб, юрагида ҳаққа ташна бобурларининг руҳи уйғоқ, бу руҳ ҳақсизликдан, тубанликдан, дардчил замин нидоларидан чинқиради:

**«Анда жоним» деган сўз тарихларда баёндыр.
Гар қадамнинг бежодир, гар ниятинг ёмондыр,
Оёқ боссанг парча ер чинқирмоғи аёндыр —
Бобур Мирзо жони бор Андижон томонларда!..**

М. Кенжабоевнинг шеърларига ўрнашиб бораётган бу руҳ дам самоларда тонг бўлиб отади, дам дардли, кучли

заминнинг замини кучли дардларига ёниб қулоқ тутати;
сабаб — уни ўртаётган оғриқ.

**Оғриқ билан мен мастман,
Мен телбаман созгина.**

ИНСОНликка хиёнат қилган айримлар шоир юрагида шундай оғриқ пайдо қилади. Бу оғриқ унинг жисмини ўқ бўлиб пармалайди, ҳаловатсиз ўйларига, уйқусиз тунларига доялик қилади.

**Иккимиз ҳам шундоқ безовта, бедор,
Сенда ҳам, менда ҳам туллар ором йўқ:
Сенинг вужудингда отилган ўқ бор,
Менинг вужудимда — отилажак ўқ!..**

Хиёнат қурбони шоирнинг (ўғилнинг) ёнгинасида яшайди. Ота фақат «қирқинчи-қирғинли» йиллар вужудига солган ўқдан қийнаётгани йўқ, у тинч замоннинг жисмидаги ўқни олиб ташлай олмаётганидан безовта. Ўғил вужудида чиқишга йўл излаётган ўқ қирғинли йилларгагина тегишли эмас, у гўзал замонамизга ярашмайдиган айрим иллатларни ҳам нишонга олувчи ўқдир... Шоир ўз вужудидаги ўқни кашф этиб, уни инсон билан боғлаб турувчи умумий нуқтани топган. Туташ нуқтада шеърхон ҳам шоир билан «тил топишади», ўзини, жисмидаги шундай ўқни кашф этади.

Лекин М. Кенжабоевнинг ҳамма шеърлари ҳам шундай бахтга эришган, деб бўлмайди. Ҳақиқий шеър ҳиссиёт билан тафаккур туғенининг қўшиливидан турилади. М. Кенжабоевнинг айрим шеърларида ана шу уйғунлик ё бузилади, ё етишмайди. Шоир қалбда ҳукмрон кайфият, ҳолат манзарасини чизиш ёрдамида одамларга айтилиши зарур бўлган гап иккинчи планга тушиб қолади. Қандайдир залворли фикру ўйлардан туғилган, аммо улардан узилиб қолган кечинмалар баъзида жуда катта (буни сезиш мумкин) бўлган мақсадни ҳам шеърхонга тўла етказиб олмади. Натижада ўқиганда қалб мувозанатини буза олган покиза ҳислар, туйғулар изҳори бўлмиш шеърлар ҳам ўқиб бўлингач, хотирада муҳрланмай, китоб ичида қолиб кетаверади...

Шундоқ ёнгинамизда «қўлидан ҳеч нарса келмай» шеър ёзаётган ва бундан «онангни алдашдек осон ва жирканч» деб қониқмай, оғриниб яшаётган яна бир юрак бор. Бу — Муҳаммад Юсуфдир. У фалокатга учраган дўстининг томчи кўзёшида, саратон селидан жўяк бошига мадорсиз қулаган деҳқон тақдирида, беғубор ёшлик ўтган жойларда қўлтиқ-таёқ билан юрмоққа маҳкум жангчилар қисматида ўз армонларини — куйиб кетган умрларга ҳеч ёрдам беролмай армонга айланган дардларни кўради. Кўрганларини бошқаларга ҳам кўрсатиш учун шеър ёзади:

**Кўп оғир, беғубор қорлар ёққанда
Қишда, дала-даштга кўнганда туман,
Сотқинга тегмаган ўқни сийпалаб
Урушни эсламоқ сандалдан чиқмай
Хунук ва вафодор хотининг билан...**

Шоир ўзи тўқнашган тақдирларнинг кўз илғамас, фақат юрак сезадиган дунёсига қиради, ёлғиз эмас, бизни ҳам олиб қиради. Балки биз баҳорда тиззаларига суйкалаётган (товонларини ўпаётган эмас) лолақизгалдоқлар ичида турган оёқлари ногирон собиқ жангчиларни кўп кўргандирмиз. Узун қиш кечаларида уларнинг маънос тортган чехраларини, кузда турналарнинг арғимчоғига нигоҳ қадаганча турган ўйчан ҳолатларини кўп учратгандирмиз. Ва кўрганларимизнинг ҳаммасига битта ном қўйиб — бу кунларга етганликнинг шукронаси, деб атаб бепарво, йўлимизда кетавергандирмиз. Лекин шоир бепарво эмас. У шу шукроналик тагида яширинган сўзсиз аламларни туяди. «Сотқинга тегмаган ўқни» юрагида кўтариб яшаётган инсонга тириклик нақадар оғир эканини ҳис қилади. Шу туфайли қалблар аро ҳамдардлик туғилади. Зеро, қалбларни бир-бирига боғловчи кўприк шоир қалбидир.

Хоҳ ёш, хоҳ катта ҳар бир шоир ижодида уни бошқалардан ажратиш турадиган муайян қирралар бўлади. Муҳаммад Юсуфнинг маълум даражада шаклланган поэтик қиёфаси ҳақида эҳтимол ҳозирча гапириш қийиндир. Чунки биз туйган дарднинг ўзигина шоирнинг тўлақонли қиёфасини белгиламайди. Бугунги шоирлар (умуман адабиёт) олдида турган муаммо битта — давр ва инсон, инсон ва давр.

Шоирнинг қанақа шоир эканини ана шу унум дардини қай даражада ўзиники қилиб бергани кўрсатади. М. Юсуф шеърларида халқона руҳни ифодалашга мойилликни сезмай иложимиз йўқ. Халқоналик шеърларнинг фақат ташқи жиҳати эмас. Шоирнинг яхши шеърларида, уларнинг руҳида ўзбекона тафаккур, ўзбекона орзу-хаёллар манаман деб туради:

**Сочи узун бўлса суйганим
Кўйлақларин этакларидай.
Узун бўлса умрим ҳам маним
«Минг бир кеча» эртакларидай...
Сана деса, чўккалаб олиб,
Узун-қисқа бармоқларимни
Букаверсам, етмай қолгунча
Саноғига болаларимнинг.**

Адабиёт халқ учун яратилади, деймиз. Унинг элга етиб бориши учун халқнинг ўзи чин ҳаёти билан, бутун бўй-басти билан асарларда яшамоғи лозим. М. Юсуф шеърларининг ўзига хослиги (топиш маъносиди) шундаки, уларда ўқинч-армонлари, ўй-тилақлари билан гоят миллий бўлган содда, жайдари қаҳрамонлар яшайди:

**Имони соф, юзга кириб ёруғ юз,
Тўйлар кўриб елкасидан тоғ тушсин.
Жисмига сўнгги сафар олдида
Ўз боласин кўлидан тупроқ тушсин...**

Мушоҳада ва кечинмалардаги содаллик «Бўлар элнинг боласи бир-бирини дейди-ей, Бўлмас элнинг боласи бир-бирини ейди-ей», қабилидаги катта ҳақиқатларни ҳам шу тахлит содда усулда айтишга сабаб бўлади.

Бизнинг назаримизда, М. Юсуф, ижоди баъзи ўринда табриқлагини, баъзан эътироз билдиринг келадиган бир босқичда яшаётганга ўхшайди. Шунинг учун унинг шеърларида мураккаб ҳаётни тушунишга ёрдам берадиган улкан маънолар, инсон юрагининг фақат қалам забот эта олувчи тубларига яширинган сир у синоат учрамайди. Лекин бунга интилиш бор:

**Энди билдим — жола экан
Бир томчи кўзёш.
Кулолмаган толе экан
Бир томчи кўзёш.**

Бу мисраларда оддийгина томчи кўзёшда умр фалсафасини кашф этишга истак бор. Бироқ у истақлигича қолаверган. Яна бошқа ўриларда ҳам ҳукм-хулоса тараида берилган бундай «фалсафий» лик кишига енгил донишмандлик бўлиб туюлади. Шоир изланишларидаги бунга ўхшаш айрим қусурлар, кўнглимизда умид, бир истак уйғотади. Бугун юракларга сиймай тошган оқларда, кўзлардаги мунг, ҳўрсиниқларда яширинган дардларни сўзга айлантиришга уринаётган шоиримиз зора қаламини суйгани-куйгани шу одамлар юрагига теккизиб, алвон армонлар билан шеърини умрини алвон замонлар қадар чўзаверса...

«Бизга кўп ва ҳар хил шоирлар керак» (В. Маяковский). Кўплар ичида кўпларга ўхшамасликка уринаётганлардан яна бири Сирожидин Саидовдир. У шеърларида турли-туман ҳаёт шовқинлари ичида уриб турган ўз қалби зарбларини ифодалашга, уларнинг нималарга қодир эканини англашга, уларга ном топишга интилади:

**Мен дунёга номимни
Бунёд этгали келдим.
Аввал ўзни йўқотиб,
Сўнг ёд этгали келдим.**

Англагач, ўз олдида яшашга — шоир бўлишга арзигулик пок мақсадлар кўяди:

**Мен дард чексам
бу ҳаёт
Яна шан ҳаёт бўлмай.
Шу ҳаётни абадий
Ҳаёт этгали келдим.**

Уқувчини шоирнинг бу ва бунга ўхшаш талайгина шеърларидаги ширин, эрка орзулари энтиқтиради. Дард

чекишдан кўзлаган улуғ мақсадининг чинлигига ишонтиради. Шеърхон ишонади ва ишончининг тасдиғини унинг ҳар бир «шеърдан ахтара бошлайди».

Адашмасак, бу дард бутун бўй-басти билан шоирнинг «Жароҳат» балладаси, «Саксонинчи йиллар» дostonида кўриниш берган эди. Мана у:

Олисга термулган анов тол — Ватан,
Сигир соғаетган у аёл — Ватан,
Келин бўлаётган пок хаёл — Ватан,
Янги кўйлак кийган қизалоқ — Ватан,
Ердан униб чиққан исмалоқ — Ватан.
Кечалари тоғу тошларда
соқингизна ёнаётган гулханлар — Ватан,
Айтилаётган ўланлар — Ватан...
Мана шу Ватанни севаман, ОТА!

Булар — шоир дардининг тарҳи, суратлари. Булар — катта дарднинг бошланиш нуқталари. Парчагина ўзбек ерининг одатий манзарасидан бошланган бу дард катталашиб, кенгайиб, юксалик ўз ичига замин, инсоният, ҳаёт учун жавобгарлик ҳиссини олиб ўсиб бораверади. Дард ўсган сари ҳаёт шовқинлари ичидаги шоир юрагининг овози ҳам ўсиб, баландлашаверади. С. Саидов — ҳаётни «ожиз хаёлларга толиб куйлаган ғариб шеърият»га қасдма-қасд баланд, энг авж пардаларда куйлашга уринади. Кўп ўринларда бунга эришади ҳам:

Тўйларда айтилган «Ер-ёр»лар учун,
«Ер-ёр» айтган дилбар,
дилдорлар учун,

Юракда исинган тақдирлар учун,
Ва яна
Мана шу сатрлар учун —
У Ҳаёт,
Мен сени яхши кўраман!

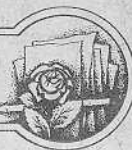
Афсуски, шоирнинг овози энг баланд нуқтага кўтарилганда баъзан унинг юраги ҳаётнинг кенг, кўламдор масалалари ичида чувалашиб қолади. Бу масалалардан қайси бири ёниб куйлашга, ёндириб куйлатишга лойиқ чин ҳақиқат эканини ўқувчи ажратолмай қолади. Юксак оптимизм яхши, баланд руҳ таҳсинга сазовор, бироқ шеъриятда, умуман адабиётда, меъёр масаласи биз учун ҳаммасидан ҳам муҳим. Меъёр бузилган жойда рост гап ҳам, рост дард ҳам ўқувчи ишончини сусайтиради. С. Саидов гоҳо ана шу меъёрни унутиб кўяётгандек туюлади. Даъвоимизнинг исботига мазкур дostonнинг ўзидан бир мисол келтирамиз:

Бир тонг уйғони
Сальвадор чинқирди юракларимда
Дафтаримга сачради қонлар.
Кўксимга йиқилди Никарагуа.
Лаънатилар!
Лаънатилар!

Ташбеҳларнинг ўзига хослигини айтмаганда, шоирнинг шундай катта дарддан эзилаётган юраги бизга унча кўринмагани учун, бу сатрлар қуруқ «сўкиш» бўлиб қолган. Бутун инсоният, замин дардини куйлашга азм этгани учун шоиримизни табриклашимиз керак. Бизнинг нијатимиз — асл дардни, таянч нуқтани туғма сезги ёрдамида топган С. Саидов кейин уни замоннинг катта, долзарб, лекин кўпинча алдамчи ташвишлари ичида йўқотиб кўймаса, сўзларига Ватан бўлган юртнинг, элнинг буюк туйғу-дардлари аслида инсоният қалбига элтувчи йўл эканини унутмаса...

Юракларни ёндирувчи буюк Сўз тоғ сўкмоғидаги ёлғиз чолнинг ерга қадалган нигоҳларида, XX аср заҳматларига шавқатсиз ўқ бўлиб яшаётган ота жароҳатларида, сигир соғаетган хув ўша аёлнинг дағал қўлларида, келин бўлаётган пок хаёлнинг хаёлларида, янги кўйлак кийган қизалоқнинг ҳали дунё тартиб ололмаган бахтида ниҳон, уларнинг қалбида мудраб ётибди.

Шеърият ҳаётнинг ўзи каби мангуликка даъвогар. Шеъриятимиз абадиятнинг ўтиб кетган лаҳзаларидан ўз ҳаққини ололган. Бугун эса она замин бағрида босқичма-босқич юксалиб, аста-секин камолот пиллапойларини бунёд этиб, катта шеъриятнинг туғилиш лаҳзаларига ҳозирлик кўраётир...

Юнус Ҳамро

1238—1320 йилларда
яшаган турк шоири

Ишқ найлади...

*Юрадирман ёна-ёна,
Ишқ бўяди мени қона,
На оқилам, на девона,
Кел, кўр мани ишқ найлади!*

*Гоҳ эсаман еллар каби,
Гоҳ тошаман селлар каби,
Гоҳ шошаман йўллар каби,
Кел, кўр мани ишқ найлади!*

*Оқар сувлардек оқаман,
Дардли жигарим ёқаман,
Дунёга ҳайрон боқаман,
Кел, кўр мани ишқ найлади!*

*Е қўлим ол, қолдир мани,
Е васлингга қондир мани,
Хўб йиғлатдинг, кулдир мани,
Кел, кўр мани ишқ найлади!*

*Элма-эл юргим келар,
Дилма-дил юргим келар,
Гурбатда дардим ким билар,
Кел, кўр мани ишқ найлади!*

*Ман Юнуси бечораман,
Ерни тушимда кўраман,
Уйғониб мағлул юраман,
Кел, кўр мани ишқ найлади.*

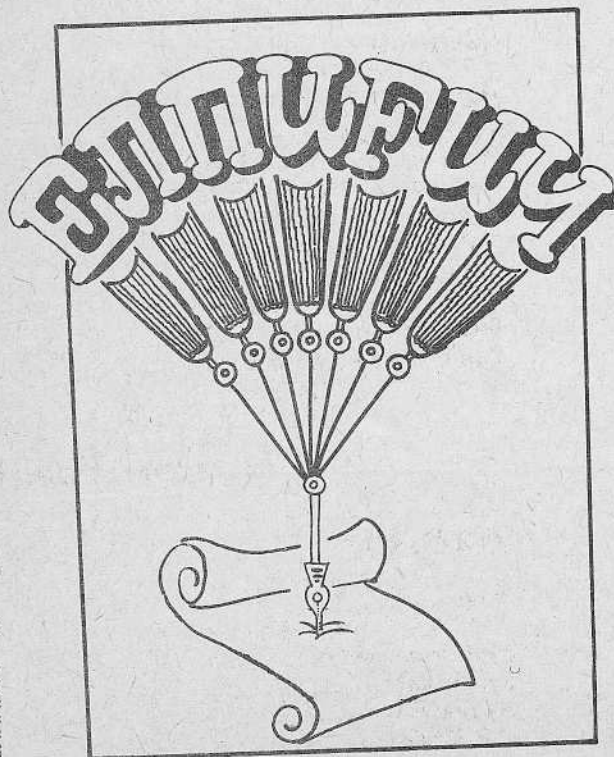
*Ман Юнуси бечораман,
Бошдан-оёга яраман,
Ер элида овораман,
Кел, кўр мани ишқ найлади.*

Туркчадан Х. ДАВРОН таржимаси.

Карим Девона

Профессор

О хирги имтихон олий математикадан. Ох, шунисини ҳам эсон-омон топшириб олсак борми, яна бир курс ортада қоларди-да. Кейин навбатдаги сессияга-ча ташвиш йўқ. Фақат бугунгисини топширсак бўлгани. Езгисидан йиқилиш жуда ёмон-да. То ўқиш бошлангунча домлани ҳам тополмайсан, институтга ҳам йўлаб бўлмайди.

Аудитория эшигида сичқон пойлаган мушуклардай уймалашиб турарканмиз, ҳар биримиз имтихоннинг охирроғида киришни ўйлардик. Шунинг учун эшик очилиши билан ўзимизни гурра орқага ташлардик. Староста бизни ичкарига киритолмай гаранг. Лекин начора, олдинми, кейинми бари бир топширишга мажбурсан.

...Кўзимни чирт юмиб билет олдим. Ундаги саволларга мундоқ кўз юритдим у бошим айланиб кетди. Секингина бориб ўтирдим. Нима қилишга ҳайронман. Қўлларим билан калламни сиқиб ичидаги билимларни чиқармоқчи бўламан, наф йўқ, Шу ўйлайман, шу ўйлайман, қани энди бирор нарса эсга келса. Нажот излаб атрофга алангладим. Бир пайт ўзимдан икки стол нарида ўтирган курсдошимнинг кўлида китоб кўриб қолдим. Лекин китобни қандай сўрашга ҳайрон эдим. Шивирлаб чақирдим, имо-ишоралар қилдим, нодон сира тушунмайди.

Эшик тақиллади, ҳамма бошини кўтарди. Домла эса бедана юриш қилиб ташқарига йўналди. Мана бу омадни қаранг! Шартта курсдошимнинг кўлидаги китобга ташландим-да, дод-войига ҳам қарамай тортиб олдим. Аудитория қоғозларнинг шитир-шитирига тўлди.

Домла қайтиб кирди, ҳамма яна бояги ҳолатда. Домланинг ёнида қориндор, тўрт қават бағбақали, тепакал киши бор эди. «Комиссия!» шивирлади кимдир. Юрагим шиг этиб кетди. Ух, ўлдим! Комиссия бўлиб келган профессорга тушиб қолсам нима бўлади! Савол билан пачақлаворари-ку! Битта менми десам, ҳамма юрагини ҳовучлаган, дағ-дағ қалтирашади. Кўрқа-писа профессорга кўз ташлаб кўямиз.

Менинг навбатим келди. Домлага мўлтирадим.

— Марҳамат, Тошматов, манову домлангизга жавоб бера-қолинг, — деди у профессорни кўрсатиб.

Эх, тамо! Бошида юрагим сезган эди-я!

— Қани, келинг, — деди профессор салобат билан.

Қассоб етаклаган қўйнинг ҳолига тушиб қолдим. Довдираганимдан стул қолиб нақ ерга ўтирволаёзиман.

— Хў-ўш, саволингиз нима экан? — Сўради профессор салмоқлаб.

— Больцано-Вейерштрасс леммаси, — менинг қоғоз ушлаган қўлларим титрарди.

— Гапиринг, қулоғим сизда.

— Ҳар қандай чегараланган икс бир, икс икки, — дея титроқ овоз билан жавоб бера бошладим, — ва ҳоказо кетма-кетликдан ҳар доим чекли лимитга яқинлашувчи қисмий кетма-кетлик ажратиш мумкин.

— Хў-ўш, нима учун? — Профессор рўмолча билан тинмай бошининг ойнадай ялтироқ жойини артарди.

— Чунки, фараз қилайлик, кетма-кетликнинг ҳамма элементлари А ва В чегаралар орасида жойлашган бўлади.

— Яхши.

— Бу оралиқни тенг иккига бўламиз, у ҳолда бу бўлакларнинг ҳеч бўлмаганда биттасида берилган кетма-кетликнинг чексиз кўп ҳадлари жойлашган бўлади.

— Нима учун?

Эх, саволнинг даҳшатлилигини қаранг! Каловланиб қолдим. Хато гапириб қўйишдан кўрқардим. Ахир профессор роса шарманда қилиши мумкин, бунинг устига домламизга ҳам гап тегади.

— Ўйланг, яхшилаб ўйланг. Оралиқни иккига бўламиз, кейин?

— Ҳм-м, кейин у ҳолда бу бўлакларнинг ҳеч бўлмаганда биттасида берилган кетма-кетликнинг чексиз кўп ҳадлари жойлашган бўлади...

— Нима учун?

— Шунинг учунки... шунинг учун... Ҳа-ҳа, чунки акс ҳолда ҳамма А ва В оралиқда чекли сондаги элементларгина мавжуд бўлар эди...

— Тўппа-тўғри, — гапимни бўлди профессор.

— Лекин бундай бўлиши мумкин эмас, — давом этдим мен.

— Нега энди мумкин эмас?

Саволнинг зўрлигини қаранг-а! Унга жавоб бериш учун

барча гапларни бошидан қайтаришим зарур. Пешанамда маржон-маржон тер пайдо бўлди.

— Домла, бошидан қайтарайми?

— Ҳа бўпти, давом этаверинг.

— Шундай қилиб, А бир ва В бир оралиқда кетма-кетликнинг чексиз кўп сонлари жойлашган бўлади, дейлик. Бу оралиқни яна иккига бўламиз. Процессни шу тариқа давом эттираверамиз. Топилган оралиқнинг ҳар бири ўзидан олдинги... — профессор чуқур уф тортиб юборди. Оббо, адашдим шекилли, ўйладим. Лекин профессор боши билан «гапиравер, бари бир сариқ чақага ҳам қиммат» дегандай ишора қилди. Давом этдим. — Ўзидан олдинги оралиқнинг ярмига тенг...

— Мамаюсуф, бу ёғи ланж бўляпти-ю, — деди профессор домламызга.

«Эҳ, иш расво! Ланж дегани ўзингизга маълум».

— Ярмига тенг бўлиб, — дея жавоб беришга шошилдим.

— Ҳўп, иккинчи саволга ўтинг, — деди профессор афтини буриштириб.

— Функциянинг ҳосиласини топиш. Игрек баробар арксинус икс. Ечиш. Бу функциянинг ҳосиласи қуйидагига тенг; бир бўлинган илдиз ости бир минус икс квадрат...

— Етади. Майли, мендан кетса кетсин, баҳонгиз «тўрт». Лекин яхшироқ ўқиш керак. Бунақада бўлмайди оғайничалиш.

Хурсандлигимдан ирғишлаб юбораёзим. Эшикдан чиқишим билан курсдошлар ўраб олишди.

— Неччи, неччи? — Сўрашарди улар бараварига.

— «Тўрт», — дедим оғзимнинг таноби қочиб.

Курсдошларим табриклашди.

«Беш» бўлмабди-да, — афсусланди Раҳмон деган курсдошим.

— Нима?! Аввал шу «тўрт»ни ҳам олиб кўр-чи! Шундай даҳшатли профессордан «тўрт» олиш... Саволларни бирам қалаштириб ташлади, нақ анжирдай эзворавезди.

— Қолганлар эртага топширади, — эълон қилди староста.

Аудиториядан домламыз кузатувида профессор чиқиб келди ва ҳаммамиз ортга чекиндик. Биз унинг виқорли юриши ва чоғроқ одам бемалол сиғаверадиган портфелига ҳавас билан қараб қолдик.

— Эҳтимоллик назариясидан ҳам сўрадимми? — Саволларни давом эттиришди курсдошлар.

— Э-э, сўраганда қандоқ. Жуда ғалати экан. Ўзи ҳеч нарсани эшитмаётгандай ўтиради, лекин саволни шунақа қалпоқ қилиб ташлайдики, тилинг айланмай қолади.

— Ҳой, Мусурмонқул, қайси профессорни гапиряпсан, — сўхбатга аралашди бир четда турган Бахтиёр.

— Қайсини бўларди, каллаварам, ҳозир ёнингдан ўтиб кетди-ку! Академиядан келган.

— Нима?! Ҳозир домламыз билан кетганми?

— Ҳа-да!

— Воҳ-ҳа-ҳа! Вой, ўлиб қоламан! — Бахтиёр кула-кула устунга суяниб қолди. — Ахир у қассоб-ку!

— Қўй-е!

— Ҳа, қассоб! Бизнинг қўшнимиз бўлади. Чойхонада ош қилишган экан, бирйўла домлани ҳам олиб кетмоқчи бўлиб кирибди. Уни бу ёққа ўзим бошлаб чиқдим-ку!

Тавба, буни қаранг — савол беришда худди профессорнинг ўзи-я...

Усмон Темур

Изланиш

Изланади шоири олам —
Миниб олиб хаёл отини.
Бу борада ундан бир қарич
Ортда қолмас эрка хотини.

«Ташбеҳ — либос,
Қофия — жусса!»
Деб ўйлайди шоир бехато.
Хотин бунга қўшилиб мутлоқ
Дўкон кезиб излайди мато.

«Сарлавҳа — қош,
Шеър эса — кўз», — деб
Шоир баъзан ўйланиб қўяр.
Изланганча бу чоғ хотин ҳам
Икки соат қош-кўзин бўяр.

Мусобақа чиқади авжга,
Шоширишиб бири-бирини.
Хотин тинмай либос тикади,
Шоир эса ёзар шеърини.

Кийим тайёр,
Тайёр бўлар шеър.
Икки қалбга сиғмайди сурур.
Ана шундай изланишларда
Ўтиб борар иккита умр...

Бири — элга янги либосда
Кўрсатишдан ўзини толмас.
Бири эса изланар, аммо
Ўзин ҳамон кўрсата олмас...

Баҳром Ғойиб

Насиҳат

Ҳазил

Ғўр боласан, дедилар,
Ўр боласан, дедилар,
Чизиқдан чиқма, бизга
Жўр бўласан, дедилар.

Чиқсанг агар қолипдан,
Тўғри чизик — алифдан,
Шу кетишда, билиб қўй,
Гўр бўласан, дедилар.

Шўхлигингни қўймасанг,
Гўзалларга тўймасанг,
Қизларнинг манглайига
Шўр бўласан, дедилар.

Кўрсанг куллуқ қилиб тур,
Гапни икки қилмай юр,
Албатта, бир кун, Баҳром,
Зўр бўласан, дедилар.

ТОМОШАБОФ

Бальзакнинг эрмаклари

Машҳур француз адиби, «Инсоният комедияси» муаллифи Оноре де Бальзак XIX асрнинг 20—30-йилларида «Силуэт», «Мода» ва бошқа журналлар билан мунтазам ҳамкорлик қилиб турган. Бу журналларда унинг ҳикоялари билан бир қаторда урф-одатлар, кийимлар, мода ҳақидаги қисқа-қисқа мақолалари ҳам эълон қилинган. Қувноқ ва ҳозиржавоб бу мақолаларда чуқур ижтимоий-фалсафий мазмун ҳам бор эди.

XIX асрнинг биринчи ярмида галстук боғлаш ўзига хос санъатга айланади. У шахснинг қандай мавқега эга эканлигини ҳам билдириб турарди. Масалан, киборлар ва зодагонлар галстуги оддий одамларникидан дабдабали боғланиши, ранглари билан ажралиб турган. Эрмаклар кийимида галстук қандай муҳим аҳамиятга эга эканлигини чуқур ҳис этган Бальзак 1827 йилда «Галстук боғлаш санъати ҳақида 16 сабоқ» номли китоб ёзди. Яширин тахаллус остида битилган бу китобга чиройли расмлар ҳам ишланганди. У кўз очиб юмгунча тарқалиб кетади.

Агар эътибор берган бўлсангиз, Бальзак ўз қаҳрамонларининг ташқи кийимларини тасвирлаганда ҳаммашга галстукка ҳам тўхталиб ўтади. Масалан, «Горю ота»да шундай сатрларни ўқиймиз: «Устида ҳаммашга ўнгиган камзул, бўйнида кўримсиз қилиб боғланган ва эзилган арзон қора галстук бўларди...» Мақолаларда мода ҳақида билдирилган кўпгина фикрлардан ҳам кейинчалик романларда ўринли фойдаланилди.

Езувчининг эрмаклари доираси жуда кенг бўлган. Ҳатто у «Париж шаҳри идора ва муассасалари номлари луғати»ни тузган. Анча вақт сарфлаб жамланган бу луғат ҳам албатта фойдадан холи бўлмаган. Адиб ўз қаҳрамонларини Париж бўйлаб сайр қилдирганида қаерга олиб боришни яхши билган.

Бир куни эса езувчи графология, яъни хатига қараб кишининг характерини айтиб бериш билан шуғулланишини эълон қилган. Нақл қилишларича, ҳузурига кексароқ бир аёл келиб, унга ўқувчилар дафтарини узатган ва хатига қараб, боланинг келажagini айтиб беришни илтимос қилган. Бальзак қошларини чимириб, дафтарни синчиклаб ўрганиб чиқибди. Сўнгра шундай жавоб берибди:

— Бу бола анча ҳаракатчан. Аммо аҳмоқроқ, ундан келажакда ҳеч нарса кутиб бўлмайди.

Кекса аёл кулиб юборибди:

— О, қадрли Бальзак, наҳотки мактабда ўзингиз ёзган дафтарни танимаган бўлсангиз!

Албатта бу бир латифа. Бальзакнинг хилма-хил эрмаклари эса унинг бой мушоҳадаси ва хаёлот дунёсидан далолатдир.

АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ

Мусурмон Номозов. Саркосиё районига 1962 йили туғилган. Совет Армияси сафида хизматни ўтагач, ТошДУнинг ўзбек филологияси факультетига ўқишга кирган. 4-курсда таҳсил олмоқда.

Ражаббой Раулов. 1955 йили Шофиркон районига туғилган. ТошДУнинг журналистика факультетини тугатган. «Юрак садоси» номли илк ҳикоялар тўплами 1982 йилда чоп этилган. «Саодат» журналида ишлайди.

Уринбой Усмонов. Ленинобод обласининг Хўжанд районига туғилган. Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини тамомлаган. Ҳикоялари «Шарқ юлдузи», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да эълон қилинган. Ленинободда, область газетасида хизмат қилади.

Замира Эшонова. Бухоро шаҳрида туғилган. 1983 йили ТошДУнинг филология факультетига ўқишга кириб, ҳозир 4-курсда ўқиётир.

Абдували Қутбиддинов. 1961 йили Самарқандда туғилган. 1983 йилда ТошДУнинг журналистика факультетини тамомлаб, ҳозир Ф. Фулом номли нашриётида хизмат қилмоқда. Шеърлари «Ёшлик» альманахи ва баёзларида эълон қилинган.

Азиз Саидов. 1961 йил Душанбе шаҳрида туғилган. Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини 1984 йилда тамомлаган. Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида ишлайди. Шеърлари «Ёшлик» журналинда илк бор эълон қилиниши.

АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ

АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ

АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ